LUND UNIVERSITY

Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 2007

Molnár, Valéria; Paulsson, Göte; Andersson, Greger

2007

Document Version:
Publisher's PDF, also known as Version of record

Link to publication

Citation for published version (APA):
Molnár, V., Paulsson, G., & Andersson, G. (Eds.) (2007). *Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok 2007*. (Årsbok). Vetenskapssocieteten i Lund.

Total number of authors:
3

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 17. Dec. 2025

Vetenskapssocieteten i Lund

Årsbok 2007

Redaktion Valéria Molnár, Göte Paulsson, Greger Andersson

Formgivning Stilbildarna i Mölle, Frederic Täckström

ISBN 978-91-974863-5-4
ISSN 0349-053X

Produktion Bokpro AB, Bjärnum
Tryck Kristianstads Boktryckeri 2007

Innehåll

Artiklar

Krister Thelin
Krigsförbrytartribunalen i Haag: Genomfört uppdrag eller kostsamt misslyckande? 5

Erik Hedling
”Flicka i regnrock” 23

Lars-Eric Jönsson
Rumänska bönder på museum 44

Erland Lagerroth
Andlighet, modernitet och postmodernitet 59

Antonio Lima-de-Faria
Economic history of a XVII century watermill 70

Tobias Lund
Frihet och fångenskap i Franz Schuberts deklamation av Schillers ”Die Bürgschaft” 92

Maria Småberg
Att bevittna det outsägliga 108

Martin Wiklund
”68” inför historiens domstol 128

Minnesord

Lars Berggren & Göran Blomqvist – Lennart Sjöstedt 145

Vetenskapssocieteten i Lund

Matrikel 149

Stadgar 165

Skriftförteckning 169

Artikelförfattare 175

Krister Thelin

Krigsförbrytartribunalen i Haag: Genomfört uppdrag eller kostsamt misslyckande?[1]

FÖR DRYGT EN månad sedan lämnade presidenten i den Internationella krigsförbrytartribunalen för forna Jugoslavien[2] i FN:s generalförsamling den 13:e årliga rapporten över Tribunalens verksamhet. Presidenten, italienaren Fausto Pocar, konstaterade, att hittills under Tribunalens levnad hade mål mot 97 åtalade förts till slut av sammanlagt 161 åtal. 64 individer återstår att slutligt pröva, varav 15 befinner sig i överklagandefasen. 24 är föremål för huvudförhandling i sex mål, medan 19 åtalade är i ett förberedande rättegångsskede. Sex individer, bl.a. Mladic och Karadzic, är fortfarande icke gripna och ställda inför domstolen.

Dessa torra fakta speglar en annan verklighet än den som födde Tribunalen. Det blodiga kriget på Balkan, med scener i tv-rutan från sommaren 1991 som associerade till brutaliteten och övergreppen i Europa under andra världskriget, tvingade det internationella samfundet att göra något. Den följande framställningen syftar till att ge en bakgrund till Tribunalens tillkomst, dess uppdrag och verksamhet. Trots att Tribunalen, som till skillnad från exempelvis Internationella brottmålsdomstolen, också den i Haag, är en temporär institution och ännu inte slutfört sitt arbete, kommer också ett försök till bokslut att göras.

Bismarck tillskrivs yttrandet, att Balkan inte är ”värt benen av en enda preussisk grenadjär”. Han borde veta som organiserade Berlinkongressen 1878, den första i en serie av beslut och händelser som förebådade slutet på det ottomanska rikets grepp över denna bit av Europa. ”Balkan” betyder berg och ”Jugoslavien” sydslavien. Varje försök att ens i grova drag skissa Jugoslaviens uppkomst och det inbördeskrig som bröt ut på sommaren 1991 är dömt att mötas av kritik från något håll. Bottnarna är många, rottrådarna djupa och känslorna starka.[3] Några hållpunkter som de flesta kan enas om: Balkan är inte bara bergigt och svårtillgängligt, det är också korsvägen mellan väst och öst.

Kejsar Diocletianus valde 200 e.Kr. att bygga sitt sommarpalats i nuvarande Split vid Adriatiska kusten. Romarrikets delning i Västrom och Östrom, dvs. senare Konstantinopel och Byzans, liksom uppdelningen i det katolska väst och det ortodoxa öst skapade bestående spänningar. Venedig i norr och Ragusa, senare Dubrovnik, i söder tävlade om den lönsamma handeln mellan Europa och Mellersta Östern. Konstantinopels fall 1453 och turkarnas marsch från inre Anatolien över Bosporen och in i Europa hotade Wien så sent som 1689. Bosnien, med många sydslaviska stammar, en svag medeltida statsbyggnad och under ottomanskt styre sedan 1400-talet, har formen av en triangulär pilspets med skaftet från Konstantinopel. Så långt nådde turkarna i Europa och behöll greppet i över fyra hundra år. Fortfarande grälar serber och kroater om de muslimska bosnierna egentligen är serber eller kroater. Det var tidigt ekonomiskt fördelaktigt att under turkarna konvertera till islam, och det är dessa konvertiter som är grunden till den muslimska befolkningen i dagens Bosnien-Hercegovina. Till den komplicerade etniska bilden hör att Bosnien före andra världskriget hade en av de största judiska befolkningsgrupperna i Europa. Det religiöst toleranta ottomanska riket tog i stort antal emot de judar som Isabella och Ferdinand under den spanska inkvisitionen på slutet av 1400-talet fördrev från den iberiska halvön.

Turkarnas gamle motståndare, kejsaren i Wien, rekryterade serber att i Kroatien, en del av kungariket Ungern, svara för gränsskyddet. Så uppkom ”*Krajina*”, gränsområde på serbo-kroatiska, där ortodoxa serber på kroatisk mark under kejserligt styre stod som skydd mot det muslimska hotet. Föreställningen att ha en historisk uppgift, som västerlandets värn mot det icke-kristna öst, förenar serber och kroater, medan den religiösa skillnaden splittrar dem.

Serbiens mångåriga kamp mot turkarna kröntes alltså med självständighet 1878, medan kroaternas första statsbildning var ett tysk-italienskt lydrike under ockupationen av Jugoslavien 1941–1945. Allianserna under första och andra världskriget skiljer dem också åt. Serberna, som genom mordet på ärkehertig Frans Ferdinand i Sarajevo på S:t Vitiusdagen den 28 juni 1914 utlöste det Stora Kriget, stod mot Österrike och Tyskland på Englands, Rysslands och Frankrikes sida. Belöningen vid fredskonferensen 1919 i Versailles blev Jugoslavien. Kroaterna ingick också i den nya staten men hade som en del av dubbelmonarkien stått på andra sidan. Under andra världskriget upprepades mönstret med serber och kroater mot varandra, även om bilden kompliceras av att kungatrogna serber, Chetniks, ibland kunde göra gemensam sak med kroaterna mot Titos kommunistiska partisaner. De flesta vet att kroaternas nationella rörelse, Ustasja, hade italiensk fascism och tysk nazism som förebild, men

färre känner till att tyskarna rekryterade en hel SS-division också bland Bosniens muslimer.

Utanför regionen kan det vara besvärligt att hålla reda på var de etniska frontlinjerna gick för över 60 eller 90 år sedan, men i familjer som sett släktingar i flera led mördas av ”de andra”, särskilt i gränsområdena, är övergreppen reella och levande. Titos variant av kommunism segrade. Churchill och de allierade gav honom, snarare än den kungatrogne serben Draza Mihailovic, sitt stöd. För Churchill hade nämligen gjorts klart att Titos partisaner dödade flest tyskar. Och det var det som då räknades.Tito lyckades manövrera mellan öst och väst – han var ursprunget till den s.k. Non-Allied Movement som såg länder som Mexiko, Indien och Brasilien i sina led; Sverige flörtade under Palme med såväl Jugoslavien som med denna rörelse men höll sig formellt utanför. Dock var det många på vänsterkanten i Sverige som med beundran såg på Jugoslaviens lättvariant av kommunism med arbetarägda företag, kollektiv och korporativism i en till synes robust ekonomi. Ekonomin under 60- och 70-talen var dock byggd på fördelaktiga och politiskt strategiska lån från väst och en storskalig industri, som bl.a. försåg Saddam Hussein och Irak med ingenjörskunnande. Svagheterna i den i grunden bräckliga ekonomin blev tydliga efter Sovjetunionens fall och bidrog till Jugoslaviens snabba upplösning. Locket låg tungt på de etniska konflikterna genom Titos hårda hand. Slagordet ”Enighet och Brödraskap” ekade ännu långt efter hans död 1980. Men i samband med kommunismens fall och Sovjetunionens kollaps i slutet av 1980-talet fick vi ”historiens återkomst” när det gäller nationella konflikter. Tudjman i Zagreb och Milošević i Belgrad tävlade om att spela på de nationella strängarna. Men medan serberna hade mest att vinna på Jugoslaviens fortbestånd, då de var den dominerande kraften i Federationen, ville kroaterna så snabbt som möjligt nå självständighet.

Det började i Kosovo, ett ännu idag olöst konfliktområde och serbernas svar på Dalarna: där stod serbernas nationella vagga, symboliserad i slaget på Trastfältet den 28 juni 1389, då serberna förlorade mot turkarna men vann sin nationella själ. Miloševićs tal på *Kosovo Polje* (Trastfältet) på 600-årsdagen av slaget 1989 anses vara startpunkten på nynationalismen i Serbien och Montenegro, de två stater som ville behålla Jugoslavien. Kosovo, som är en provins i Serbien med gräns mot Montenegro, Makedonien och Albanien, fick se sin autonoma särställning beskuren, när Milošević lovade att skydda den serbiska minoriteten där mot den albanska majoriteten. Samtidigt arbetade Kroatien och Slovenien för självständighet. Sommaren 1991 kokade grytan över och våldsamheter inleddes. På ena sidan det federala styret i Belgrad, dvs. i praktiken Serbien och Montenegro, som kontrollerade den Jugoslaviska Armen, JNA, (*Jugo-*

slovenska Narodna Armija), och på den andra Kroatien och Slovenien som efter folkomröstningar tog steg för att förklara sig självständiga. Lokala skärmytslingar, som innefattade blockering av JNA-kaserner i Kroatien och Slovenien, underblåstes i Kroatien av våldshandlingar av den stora serbiska minoriteten i delrepubliken som motsatte sig Kroatiens utträde ur Federationen. Vapen smugglades till nationalisterna i Kroatien från bl.a. Ungern, och betalda av Tudjman, en f.d. JNA-general och då Kroatiens president, med pengar som den ansenliga kroatiska diasporan i bl.a. Nordamerika och Australien samlat in. För Belgrad handlade det om att bekämpa terrorister och kriminella som rest sig mot det lagliga styret, för kroater och slovener om en frihetskamp. Slovenien, som har en homogen befolkning utan serbiska inslag, lämnade scenen redan i juni efter tio dagars väpnad konflikt. Milošević lät dem gå. Men med Kroatien var det annorlunda. Den serbiska minoriteten, särskilt i Krajina, det område som i Kroatien omsluter den bosniska ”pilspetsen”, lät sig vinnas för den gamla storserbiska drömmen: Alla serber under ett styre.

EU, eller EG som det då hette, letade febrilt efter en strategi för att släcka branden. Historiska schabloner om det bråkiga Balkan blandades med förståelse för de nationella frihetsströmningar som följt på att Central- och Östeuropa kastat av sig det sovjetiska och kommunistiska oket. I London och Paris studerade man i arkiven på UD de gamla ritningarna, medan Berlin efter Tysklands enande ville spänna sina nyvunna utrikespolitiska muskler. I Washington, där pappa Bush var president, lät dennes utrikesminister Baker meddela, att detta var ett europeiskt problem och att ”we don’t have a dog in this fight”. Unionsbyggarna i Bryssel och annorstädes lät också meddela att detta var ”Europe’s finest hour” och att det hela skulle lösas av EG. Trojkan med Luxemburg, Nederländerna och Italien reste också runt på Balkan och försökte släcka elden. EG misslyckades dock skändligen. På hösten och vintern 1991 kunde vi på tv följa hur inbördeskriget gestaltade sig med bl.a. de kroatiska städerna Dubrovnik i söder och Vukovar i nordöst i flammor efter artilleribeskjutning från JNA. Kroaterna, som räknade med stöd från sina traditionella vänner Tyskland och Österrike, då kandidatland liksom Sverige, visste att skickligt spela på den internationella opinionen och vann slaget om sympatierna. Serberna framstod som hänsynslösa angripare, medan kroaternas manipulativa provokationer inte synliggjordes.

England, som i likhet med många andra bedömare såg fördelar med att behålla den jugoslaviska federationen, varnade för att erkänna gjorda självständighetsförklaringar. Och en fransk hög jurist, Badinter, utsågs av EG för att leda en kommission för att reda ut de internationellt rättsliga förutsättningar-

na för självständighet och vinna tid för förhandlingar. Enigheten bland bedömare var nämligen stor, att skulle Kroatien vinna självständighet, skulle det mångkulturella Bosnien tvingas följa efter och då var den verkliga explosionen ett faktum. Men England förlorade och Tyskland vann. I en inte särskilt aptitlig hästhandel gick England med på att i EG stödja Tysklands förslag att erkänna Kroatien som självständig stat mot att England fick Tysklands stöd att få en ”opt-out clause” i den i Maastricht-avtalet intagna sociala stadgan, vilken tories och premiärminister John Major ogillade. Och så blev det. Europeisk inrikespolitik tog överhanden, och Badinters förslag som stödde fortsatt federation ignorerades. Kroatien fick sitt erkännande i januari 1992, och på våren samma år stod mycket riktigt också delrepubliken Bosnien-Hercegovina av det som nu var kvar av Jugoslavien i brand. Makedonien kunde liksom Slovenien mera i tysthet och utan närmare konflikt få sin självständighet. Grekerna krånglade dock i namnfrågan för Makedoniens del och fortfarande heter landet Forna Jugoslaviska Republiken Makedonien eller FYROM; Greklands nordliga provins med Thessaloniki heter som bekant också Makedonien.

Våren och sommaren 1992 rasade kriget också i Bosnien, en republik vilken Tudjman och Milošević egentligen velat dela upp sinsemellan, men där den stora muslimska gruppen (bosnijaker kallad) var i vägen. Kriget där var stundtals ett trefrontskrig, där också muslimer och kroater stod mot varandra. En påtvungen fred i mars 1993 bilade dock den konflikten, och kroater och bosnijaker stod alltså därefter mot serberna i Bosnien. Efter att Clinton vunnit valet i USA 1992, och EG och FN kört fast, ökades USA engagemang. Men det skulle dröja till november 1995 innan eld upphör kunde blåsas och ett avtal slutas i Dayton USA och välsignas i Paris i december samma år.[4] Vid krigsslutet hade över 100 000 människor dött och miljoner tvingats fly. Den största katastrofen i Europa efter andra världskriget var ett faktum. Den etniska rensningen var genomförd. Kroaterna hade fördrivit serberna ut ur Kroatien på sommaren och hösten 1995, medan serberna fördrivit kroater och muslimer från delar av Bosnien och skapat en egen entitet där, Republika Srpska, gränsande till Serbien och Montenegro.

Sommaren 1992 började tv-bilderna från Bosnien påminna om andra världskrigets utrotningsläger med skelettfångar bakom taggtråd; det var framför allt engelska ITV:s bilder från det bosnienserbiska lägret Omarska i Prijedor som särskilt uppmärksammades. Rapporter från Human Rights Watch, Amnesty International, Médecins sans Frontières och andra humanitära organisationer pekade på övergrepp från framför allt serbisk sida i Bosnien. Det internationella samfundet, som inte kunde samla sig till ett effektivt ingripande – därtill var fortfarande ett svagt och splittrat EG oförmöget och frånvaron av reellt

amerikanskt engagemang för uppenbart – kunde dock i FN:s säkerhetsråd fatta ytterligare ett beslut 1993: En Tribunal skulle med åberopande av FN-stadgans 7 kap. inrättas för att lagföra dem som gjort sig skyldiga till humanitära övergrepp och de krigsförbrytelser som uppenbarligen begicks på de två krigsskådeplatserna i det forna Jugoslavien: Kroatien och Bosnien.

Och därmed är jag efter denna historiska snabbspolning som nödvändig bakgrund framme vid rubriken för anförandet. En cyniker skulle kunna hävda att Tribunalen, den första internationella krigsförbrytartribunalen efter segrarmakternas domstolar i Nürnberg och Tokyo, föddes som en symbolhandling, där politiska låsningar och statliga egenintressen hindrade mera effektiva ingripanden. Vi är egentligen inte så långt borta från Bismarck: vem vill låta sitt lands soldater dö för ett tillsynes obegripligt inbördeskrig på det stökiga Balkan? Bättre då att döva det internationella samvetet med en Krigsförbrytartribunal!

Tribunalen kom alltså till genom en resolution[5] i Säkerhetsrådet i maj 1993. Uppgifterna angavs vara tre: Lagföra krigsförbrytare, bidra till en historiskt riktig beskrivning av händelserna och verka för försoning i regionen. Säkerhetsrådet antog samtidigt stadgar för Tribunalen, dess viktigaste grunddokument. Däri finns Tribunalens ”strafflag” och dess organisation nedlagda. Strafflagen innehåller i princip tre brott: folkmord, brott mot mänskligheten och krigsförbrytelser. Dessa brott är knutna till välkända Haag- och Genèvekonventioner och med en begränsad praxis, men desto rikhaltigare doktrin som uvecklats efter krigsförbrytarrättegångarna efter andra världskriget: förutom folkmord, dvs. etnisk utrotning, ingår mord, tortyr, förföljelse och övergrepp på särskilt skyddade grupper som civila och krigsfångar eller förstörelse av egendom, särskilt byggnader som kyrkor och andra religiösa, kulturella eller historiska arv.

Organisatoriskt vilar Tribunalen på tre ben: domarna, åklagarkontoret och registratorn. Den senare är självständigt ansvarig för administration och budget efter en modell som bl.a. förekommer i Frankrike. På samma sätt är alltså åklagarna en del av Tribunalen, vilket också är en modell hämtad från Kontinentaleuropa.[6] I jurisdiktionshänseende är Tribunalen behörig att ta upp och pröva alla mål som har anknytning till någon av de sex delrepublikerna i det forna Jugoslavien efter 1 januari 1991.

Tribunalens kritiker, vilka alltjämt finns, inte minst i regionen, pekar på att beslutet att inrätta Tribunalen inte togs av generalförsamlingen och att strafflagen kunde bemötas med invändningar om retroaktiv strafflagstiftning, dvs. att straff inte får följa på gärningar som inte var straffbara när de begicks; invändningar som Tribunalen hade att pröva i sitt första riktiga mål ”Tadic”. Målet rörde en underordnad hejduk, som dömdes 1997 för övergrepp i cen-

trala Bosnien. Tribunalen besvarade i ett delavgörande 1995 (något förenklat) frågan om retroaktivitet med att konstatera, att brotten var inga nykonstruktioner utan en kodifiering av folkrättslig sedvanerätt, och således giltiga vid tiden för brottens begående, innan Tribunalen inrättats. Dessutom fann Tribunalen att Säkerhetsrådet enligt kap. 7, dvs. kapitlet om åtgärder för att säkra internationell fred och säkerhet, har vid diskretionär behörighet. Tribunalen använde sig i denna del också av principer utvecklade av den "riktiga" domstolen i Haag: The International Court of Justice, FN:s domstol för konflikter mellan stater som är äldre än Nationernas Förbund.

Det dröjde länge innan Tribunalens 16 domare, valda av FN:s generalförsamling på fyra år, fick sätta tänderna i detta och andra mål. Åklagarkontoret med sina omfattande utredande resurser (det svarar för den alldeles övervägande delen av de knappa 1000 personer som Tribunalen omfattar) var naturligen i början i fokus. Men det dröjde till efter Daytonavtalet i november 1995 innan utredningarna kunde ta fart, eftersom regionen först då blev tillgänglig för utredarna. Så medan åklagarna låg i för att få fram åtalen, kunde domarna bara avvakta och syssla med att anta Tribunalens rättegångsbestämmelser, vilka domarna i plenum ensamma avgör. Denna tidiga utveckling i Tribunalens historia har en parallell nu, när domarna i den permanenta brottmålsdomstolen ICC, också som nämnts med säte i Haag, väntar på att få börja sin första huvudförhandling, allt medan åklagaren sliter med att få fram mål. Även om Daytonavtalet innebar att striderna upphörde i Kroatien och Bosnien var samarbetsvilligheten från bosnienserbisk sida i Republika Srpska eller från Belgrad inte påtaglig, vilket förstås försvårade åklagarnas arbete.

Intresset fokuserade på de områden, där den internationella uppmärksamheten varit hög, dvs. JNA:s roll i bombningen av Dubrovnik och Vukovar, liksom övergrepp i Bosnien, särskilt massakern på minst 7 000 bosnienmuslimer i den av FN skyddade enklaven Srebrenica i juli 1995. I dessa fall fanns flera rapporter från FN och humanitära organisationer som underlag för åklagarnas arbete. Serberna framstod onekligen som misstänkta gärningsmän, vilket likväl ledde till anklagelser från deras sida, att Tribunalen var partisk, politiskt motiverad och ett illegalt instrument för en antiserbisk västpolitik. Dessa stämningar förstärktes förstås när NATO på våren 1999 inledde bombningarna i bl.a. Belgrad för att förmå serberna att dra tillbaks sina styrkor från Kosovo och avbryta vad som uppfattades som folkmord och andra överrepp på albanerna där. Vad som var avsett att vara i 72 timmar kom dock att ta 78 dagar, innan Milošević i Belgrad gav efter på sommaren 1999.

Belgrads medverkan i utredningsarbetet, en medverkan som är obligatorisk

under Säkerhetsrådets beslut att inrätta Tribunalen, tog egentligen inte fart förrän Milošević störtades i oktober 2000 och också överlämnades till Tribunalen i februari 2001. Dåvarande chefsåklagaren Louise Arbour hade dessförinnan långt tidigare offentliggjort åtalet mot Milošević utan hänsyn till de politiska reaktionerna vid en tid, då Milošević ännu ansågs vara nyckeln till fred på Balkan och en legitim förhandlingsmotpart. Hennes beslut väckte förstämning i många västliga huvudstäder. Men det blev den nationellt sinnande reformmannen Kustonica i Belgrad som överlämnade Milošević, alltså samma krafter som nu tycks oförmögna att också gripa den huvudåtalade i Srebrenicamassakern, den f.d. JNA-generalen Ratko Mladic.

I och med att Milošević fördes till Haag och särskilt när rättegången mot honom började i juni 2001 fick Tribunalen, som då redan varit igång över sex år, sitt massmediala genombrott. Intresset var stort, då Milošević ju var det första statsöverhuvud som någonsin i modern tid åtalats för grova humanitära brott. Rättegången, vilken liksom alla Tribunalens rättegångar direktsänds i tv, följdes dagligen av en stor publik i och utanför regionen. Intresset mattades förstås av, när målet kom in i en sedvanlig lunk. I princip följer huvudförhandlingarna den angloamerikanska straffprocessens uppdelning i en tydlig åklagarfas, följd av försvarets bevisning. Huvuddelen av tiden upptas av bevisupptagning i form av vittnesmål. Även om öppenhet är en klar huvudregel stängs dörrarna inte så sällan på grund av omsorg om vittnen. Dessa ges i vissa fall skyddad identitet samt röst- och bildförvrängning. För parterna är ett vittne dock aldrig anonymt. För den som såsom åskådare i eller utanför Haag intermittent följer en rättegång kan alltså gardinen dras ner och rutan bli svart ibland, vilket kan försvåra sakens förståelse.

Intresset för Miloševićs förhandling böljade alltså av och an och följde i princip närvaron av högnivåvittnen och spekulationer om Miloševićs hälsa. Denne led av högt blodtryck och förhandlingsrytmen fick anpassas därtill. Milošević tilläts också försvara sig själv, vilket inte sällan ledde till spektakulära uppträden, där han sökte använda sin roll som tilltalad för att också tala till den politiska hemmapubliken, där han hade en stor anhängarskara.[7] När Milošević i mars i år dog i sin cell hade han avverkat mer än halva försvarardelen, och bedömningen var att målet skulle ha varit klart i oktober, med en förmodad dom första kvartalet 2007. Nu blev det inte så. Istället förlorade Tribunalen sin stjärnaktör och väntar fortfarande på en ny, samtidigt som mytbildningen på Balkan om omständigheterna kring Miloševićs död frodas. Olika undersökningar har otvetydigt slagit fast att Milošević dog en naturlig död, orsakad av att han kontramedicinerade för sina hjärtbesvär i ett uttalat syfte att förvärra sitt till-

stånd. Han ville få specialistvård i Moskva, där hans bror varit ambassadör. Det hade inte skett under några förhållanden, så hans spekulationer i den delen ledde alltså enbart till hans förtida död. Men på Balkan väljer man i valet mellan en enkel eller en konspiratorisk förklaring alltid den senare. Och för Tribunalens ovänner i Serbien står det klart att han blev mördad. Slutsatsen vinner näring av att tre andra intagna tidigare under årens lopp också dött i häktet i Schevningen, två genom självmord och ytterligare en av naturliga orsaker. Hur utgången i åtalet mot Milošević hade blivit vet nu ingen. Men en försiktig gissning är att åklagaren nog hade lyckats styrka någon av de tre huvudpunkterna, övergrepp i Bosnien, Kroatien och Kosovo, och att Milošević fått ett försvarligt straff. Livstid är det strängaste straff Tribunalen kan döma ut.

Tribunalen, med sina tre ben, stora budget, tekniska kompetens och mycket skickliga, nästan tusenhövdade personal – allt från vakter, tolkar,[8] IT-personal, administrativa assistenter till unga skickliga jurister från jordens alla hörn[9] som arbetar åt åklagarna och domarna – verkar i flera externa och interna spänningsfält, vilket i olika grad påverkar arbetet. Det är dels den storpolitiska världen, där olösta konflikter på Balkan, inte minst Kosovo, Montenegros självständighet, ländernas EU-ambitioner och Bosniens bräckliga statsbildning utgör en viktig fond, dels också den offerinriktade humanitära rättens strävan att maximera lagföringar och ge så många offer som möjligt upprättelse – en strävan som lett till att den humanitära rätten i en del fall satts högre än den klassiska statssuveräniteten.

Omsorg om offer och behovet av humanitärt skydd var också argument som användes för NATO-interventionen i Kosovo våren 1999, till dels också i Irak i mars 2003, och som nu åberopas för ingrepp i Sudan och på andra ställen i Afrika. Massmorden i Rwanda 1994, där den effektiva internationella humanitära interventionen aldrig kom, ledde också till en Tribunal i Arusha med Haagtribunalen som förebild (överrätten är också gemensam för de två). Men intervention kräver resurser och innebär risk för människoliv.

Att ropa på FN-ingripande är lätt, men det glöms alltför ofta, inte minst i Sverige, att FN inte är mer eller större än summan av medlemsländerna. Och vill inte de permanenta medlemmarna i Säkerhetsrådet, blir det inte något av. Även om resolutioner antas är det ytterst de resursrika länderna, framför allt USA, som förväntas göra grovjobbet. Jämför den högstämda svenska retoriken inför sommarens kris i Libanon med vad Sverige till slut efter mycket krumbuktande ställde upp med när FN kallade. Det ”bidde mindre än en tummetott” eller snarare en kustkorvett … Det länder oss inte till heder och kan kanske förmå oss att skruva ner den aktivistiska humanitära retoriken något.

Till de interna spänningsfälten, i vilka Tribunalen verkar, vill jag räkna det enligt min mening olyckliga administrativa samlivet mellan domarna och åklagarna, de olika rättsliga kulturerna som präglar det processuella arbetet och den nu aviserade avslutningsstrategin för Tribunalens nedläggning.

Storpolitiken har betydelse. Inte så att domarna i sina avgöranden sneglar på konsekvenserna i politiskt hänseende, men det påverkar vad som läggs på deras bord. Det är ingen hemlighet att den serbiska kritiken för ensidighet tvingat åklagarna att fokusera på annat än de spektakulära händelserna, dvs. framför allt Dubrovnik, Vukovar (det mål jag f.n. sitter på, ”*Mrksic, Sljivancanin* och *Radic*”) och övergreppen i centrala Bosnien, som var grunden för Tribunalens inrättande. Denna politiska hänsyn ledde bl.a. till åtal mot kroater för händelser i krigets slutskede, då kroaterna med mer eller mindre öppen hjälp från väst på sommaren och hösten 1995 drev serberna ut ur Krajina och Slavonien, dvs. östra Kroatien. Den kroatiske generalen Gotovina, av många i Kroatien ansedd som en krigshjälte, är åtalad i denna sak. Hit hör också åtalet mot kosovoalbaner för påstådda övergrepp mot serber och serballierade albaner i Kosovo före 1999. Jag satt på det målet (”*Limaj et al.*”), där dom meddelades för nästan exakt ett år sedan efter 14 månaders rättgång. Av tre åtalade frikändes två, varav en var den huvudåtalade Fatmir Limaj, som kunde återvända som en hyllad politisk hjälte till Pristina. Han är nu gruppledare i Kosovos parlament. Hade åklagaren åtalat om den politiska pressen och behovet att visa att åtalen riktade sig mot alla övergrepp inte funnits? Oklart. Men klart är att bevisningen inte räckte till annat än till att fälla en underhuggare, medan de större fiskarna gick fria. Hur det går i Gotovina, där förhandlingen inte börjat ännu, återstår att se.

Mellan den humanitära rätten, vars syfte är att skydda och värna eller, om inget annat återstår, ge offren upprättelse genom lagföring och straff, och straffprocessens krav på ”due process” och en ”fair trial”, dvs. vad vi på svenska skulle kalla rättssäkerhet, råder ett spänningsförhållande. Detta var tydligt i det första mål jag satt på: Dubrovniks påstådda förstörelse (”*Strugar*”). I det fallet fanns som underlag för åklagarens åtal ett antal rapporter från såväl FN:s generalsekreterare som från UNESCO; Dubrovnik tillhör som bekant världskulturarvet. Dessa rapporter och ”CNN-faktorn”, dvs. den massmediala uppmärksamhet som Jugoslaviska arméns bombardemang under senhösten och december 1991 ledde till, gav intryck av en omfattande förstörelse, vilket kroaterna inte var sena att underbygga.[10] Inte nog med att åklagaren tvingades skära ner åtalets omfattning, när domen kom visade det sig att påståendet om över 500 skadade byggnader, vilket UNESCO vid tiden rapporterat, reducerats till drygt 50 fall, och att antalet förlorade människoliv reducerats till en handfull.

Det skall och måste ställas höga krav på bevisning i brottmål, oavsett vad de av massmedier och andra uppdrivna förväntningarna kan diktera. Det gäller såväl i internationella brottmål som på hemmaplan. Men publiken, som redan accepterat vissa saker som ”sanna”, blir lika förvånad varje gång. I Dubrovnikfallet fick den ansvarige serbiske JNA-generalen Pavle Strugar åtta år för krigsförbrytelser, vilket förstås i Dubrovnik uppfattades som för milt och i Belgrad som för strängt.[11]

Den nuvarande chefsåklagaren, schweiziskan Carla del Ponte, har för de flesta kommit att symbolisera Tribunalen utåt. Hennes namn har nästan samma igenkänningsvärde som Milošević, medan Tribunalens president, protokollärt den högste befattningshavaren, är tämligen anonym. Och eftersom hon är ett av de tre ben som Tribunalen vilar på kan hon, vilket ofta sker, uttala sig i Tribunalens namn när hon utövar sin funktion. Detta leder ibland till förvirring, på samma sätt som funktionssammanblandning mellan åklagare och domare på hemmaplan kan göra det: för de flesta är ett åtal gott nog och en dom bara en bekräftelse. Men en domares uppgift är inte brottsbekämpning utan att pröva åtalet. Och varje frikännande dom, hur överraskande den än kan te sig för allmänheten, är en seger för rättssäkerheten. På grund av de olika rollerna bör åklagare och domare hållas skilda åt också i administrativt hänseende. Av olika skäl är det inte så i Tribunalen. Medan domare och åklagare normalt inte umgås annat än i rättssalen, delar vi likväl tak och vissa gemensamma stödfunktioner. Dock finns vissa fysiska spärrar som gör att bl.a. en del korridorer är åtskilda. Men våra juristmedarbetare kan cirkulera tämligen fritt också i karriärhänseende mellan ”Chambers”, dvs. domarna, och ”OTP” (”Office of the Prosecutor”). Detta är olyckligt då det kan ge intryck av att det sker något slags informell kollaboration mellan de två delarna.

Att skipa rätt är viktigt, men det är lika viktigt att ”justice is seen to be done”, dvs. att inte ens misstankar om otillbörligheter eller jäv finns. För försvaret, som inte har någon annan institutionell legitimitet än en Försvararförening, som dock är en viktig plattform för diskussioner med registratorn, som har hand om all rättshjälp och offentligt försvar, är detta en nackdel och kan sägas innebära ett strukturellt underskott ifråga om den viktiga principen om ”equality of arms”. En stor del av den regionala misstron kan ha sin förklaring i att likhetstecken i det allmänna medvetandet sätts mellan den aktivistiska och mediala åklagaren, som far runt i sin jakt på förbrytare, och Tribunalen som sådan. ”Det är klart att någon rättvisa inte står att få i Haag, det räcker ju att lyssna på del Ponte som riktar sitt anklagande finger åt alla håll”, heter det nog inte så sällan. Här är Tribunalens egen PR-avdelning, som genom ett särskilt

s.k. ”Outreach program” i regionen skall förklara hur Tribunalen arbetar, en klen motvikt. Domarna talar genom sina domar, vilka alltför få läser, medan åklagaren inte sällan talar för sin sak i medierna. Det skapar slagsida. Här har alltså en frikännande dom dock en hälsosam pedagogisk effekt. Omkring 20 procent av åtalen har hittills ogillats.

När det gäller domarna finns kulturellt betingade spänningar på två plan: dels när de gäller vår sammansättning, dels i fråga om processuella principer. Det finns formellt två slags domare, dels 16 permanenta, dels sedan 2001 en grupp s.k. rättegångsdomare, vilken jag alltså tillhör. Skillnaden är att de senare är indelade för ett visst mål och att vi med säte och yttranderätt i plenum, dock saknar rösträtt där. Systemet med rättegångsdomare, eller *ad litem* på engelskt latin, infördes för att klara arbetsbördan. En normal sammansättning är en permanent domare som ordförande med två rättegångsdomare som bisittare i varje rättegång.[12] I appellationskammaren, som alltså är gemensam för Tribunalen och Rwandatribunalen, tjänstgör bara permanenta domare, sammanlagt sju. Fem krävs för domförhet där. Presidenten, som väljs i plenum på två år, är alltid ordförande också i appellationskammaren. Tribunalen har tre rättegångssalar, och dessa är när det det gäller teknisk utrustning de modernaste i sitt slag utan varje jämförelse. Vi är helt elektroniskt integrerade och i princip behöver vi inte pappersdokument. De tre salarna medför att i princip sex förhandlingar kan genomföras parallellt genom att sittningar organiseras i ett morgon- och ett eftermiddagsskift.

F.n. tjänstgör 26 domare, varav alltså sju i appellationskammaren. Vi representerar 25 nationer (två är från Jamaica) och alla världsdelar. Jag är förste och ende svensk, men hade tidigare en dansk och har nu en norsk kollega, så vår skandinaviska rättstradition är väl företrädd. Jag avlöste en finsk domare, som var den förste och dittills ende nordbon i Tribunalen.[13] Det blir långa dagar, eftersom vi i princip sitter fem dagar i veckan. Härutöver tjänstgör vi som s.k. ”Pre Trial Judge”, dvs. ansvarig domare i mål som ännu inte mognat till förhandling. I detta skede kan domaren fatta en rad beslut på egen hand men är i viktigare förberedande frågor beroende av två kolleger. På min lott faller f.n. fyra av de återstående 19 tilltalade som inte nått huvudförhandling. Vi har utomordentlig hjälp. Cirka 50 jurister, dvs. motsvarande notarier och fiskaler, bereder mål och ärenden genom rättsutredningar och utkast till beslut. De är alla utan undantag mycket ambitiösa och duktiga, eftersom tjänstgöring i Tribunalen har mycket högt meritvärde.

Tre olika typer av domare kan urskiljas, nämligen dem med domarbakgrund, akademisk bakgrund eller diplomatisk bakgrund. Den första kategorin, till vil-

ken jag i någon mån räknar mig själv, är den minsta, medan den senare är den största. Det sätter sin prägel på sitsarna. Yrkesbakgrunden slår igenom på gott och ont. Schablonartat kan sägas att medan ”domardomarna” vill driva målen framåt, ser ”akademikerdomarna” tillfällen att utveckla sina älsklingsteorier och ”diplomatdomarna” står, i vart fall inledningsvis, förundrade inför det mesta och förlitar sig på sina juristassistenter. Jag har varit lyckligt lottad och har i alla mina tre mål haft en domarkollega, Kevin Parker, från Australien som ordförande, och en andra kollega som är en internationellt känd straffrättsprofessor, Christine van den Wyngaert, från Belgien. Hennes enda nackdel är att hon är hedersdoktor i Uppsala. När vi kom samman i vårt första mål, som alltså gällde Dubrovnik, för snart tre år sedan, kunde vi konstatera att vi kompletterade varandra perfekt: Kevin kunde common law-straffprocessen, han gjorde bara vad han var van vid från sin mångåriga domargärning och senast i Högsta domstolen i Western Australia, och Christine hade skrivit tjocka böcker om den internationella humanitära rätten och kunde nu alltså också få praktisera den, medan jag hade varit 30 gånger i Dubrovnik … jag uppmuntrade också den syn vi i målet företog av staden i början på september 2004.

I rättskulturellt hänseende står common law, som inspirerat inte bara strafflagen utan också våra interna processuella regler, mot civil law, dvs. kontinentaleuropeisk rätt. Den senare har påtagliga inkvisitoriska inslag, dvs. en aktiv domarroll och föreställning om att domstolen har en skyldighet att söka ”sanningen”, medan den förra innefattar en mera passiv domarroll som överlåter åt parterna att föra in material och alltså har en mera approximativ attityd till ”sannningen”. Sverige representerar ett mellanläge, där den moderna uppfattningen ligger närmare den angloamerikanska, vilken jag för egen del ser klara förtjänster med. Beroende på sammansättningarna och vilka rättstraditioner som åklagar- och försvarsidan representerar blir alltså atmosfären i salen olika. Slutresultaten skiljer sig nog inte så mycket åt, men vägen dit kan alltså vara olika. Dessa kulturella skillnader ger upphov till spännande diskussioner under överläggningar och i plenum, när nya regler antas. Medan common law-tradition hela tiden haft ett visst markant övertag, börjar den tyska och franska traditionen nu få insteg, särskilt som den, genom sin mera skriftliga inriktning, innebär vissa tidsvinster i ett läge då Tribunalen söker finna vägar att effektivisera arbetet. Samtidigt kan jag konstatera att min belgiska kollega i takt med att hon exponerats för den kontradiktoriska principen nu öppet tar avstånd från sin inkvisitoriska tradition och ser klara fördelar med den mera återhållsamma domarrollen. Även akademiker kan alltså tänka om.

Det sista spänningsfältet är det som orsakats av Tribunalens egen s.k. avslut-

ningsstrategi. Redan år 2000 indikerade Tribunalen till Säkerhetsrådet ett troligt slutdatum 2008, vilket välsignades. Denna tidpunkt, eller snarare de medlemsstater som svarar för merparten av kostnaderna,[14] har tvingat Tribunalen att på olika sätt öka målflödet. Tidsåtgången bestäms förstås ytterst av åtalens omfattning. Åklagarens strategi har sedan starten varit att tillgodose så många offerintressen som möjligt, vilket lett till mycket omfattande åtal, dvs. geografiskt och tidsmässigt. Det i sin tur orsakar en voluminös bevisupptagning. Ett litet mål ansågs när jag kom vara ett som tog ett år. Två år var det normala från förhandlingens början till färdig dom. När åklagaren och försvaret avslutat sin del, tog domarna som regel tre till fyra månader på sig med domen.[15] Och på appellationsnivån var arbetstempot ännu mera tillbakalutat.

Allt detta är nu ändrat genom en serie interna processuella reformer och strategier. Tillskapandet av rättegångsdomare 2001 skall också ses i detta ljus, eftersom det gör det möjligt att öka tempot. Åklagaren ålades att efter utgången av 2004 inte komma med nya åtal. Säkerhetsrådet, igen på Tribunalens förslag, godkände också att åtal av annat än seniora personer skulle överföras till regionen. Detta har kunnat ske, sedan Tribunalen också hjälpt till att där stärka den institutionella kompetensen på detta område.[16] Härutöver har som processuella nyordningar målhanteringen under ”Pre-Trial”-skedet stramats upp.[17] Parterna hålls nu på ett annat sätt till nedlagda tider för inlagor och svaromål. Möjligheten att förena mål har också utvecklats. F.n. finns tre s.k. megamål, med sex tilltalade i två mål och sju i det tredje. För detta byggdes i vintras alla tre salarna om för att klara den mängd av personer som måste finnas i salen. Till dem som inte syns, dvs. den AV-tekniska personalen som svarar för ljud och bild och tolkarna i sina burar, hör vakter, rättsbiträden, stenografer och förstås parterna och deras ombud. Varje tilltalad har som regel två försvarare och annat biträde. Åklagarsidan uppträder normalt i tretal. Med sex tilltalade krävs alltså minst 18 platser i salen bara för försvarets del. Det krävs en fast ordförandehand för att klara en sådan rättegång.

Pressen tar sig inte bara uttryck i att parterna hålls i stramare tyglar och domarna tvingats öka sin arbetstakt. Deras jurister har alltid arbetat hårt och för vissa domare var takten hög redan dessförinnan.[18]Arbetsbördan resulterar också i en ökad spänning mellan åklagaren och domarna. En regeländring som domarna vidtog i somras, vilken gör det möjligt att tvinga åklagaren att skära ner åtalet, har mötts med offentligt motstånd från del Ponte. Hon har dock hittills rättat sig efter de två fall, där denna nyordning kommit till användning. Hennes syn är att offren kräver omfattande åtal och att rättvisan eftersätts i ett läge, då effektivitet och snabbhet prioriteras. En del ligger det däri, men även

i den bästa av världar måste finnas begränsningar och Tribunalens liv är ändligt. Även med alla dessa åtgärder kommer enligt planerna Tribunalen inte att slutföra mål i första instans förrän 2009 och i appellationsskedet 2011.

Härtill kommer att beredskap måste hållas för att ha viss öppenhet för dels de återstående ”frifotingarna”, dvs. framför allt Mladic och Karadzic, dels resningsfall och frågor om verkställighet.[19] Tanken är att en liten domarplattform med stödfunktion skall kunna kallas in och ta befattning med dessa ”arvsfrågor”, sedan Tribunalen formellt upphört om ett par år. En arbetsgrupp inom Tribunalen arbetar just nu med saken, vilken ytterst förstås kräver beslut av Säkerhetsrådet. Till spänningen i ljuset av den förestående nedläggningen hör risken att förlora kvalificerad personal. Tribunalen har hittills varit lyckligt lottad, men det finns en uppenbar risk, att de bästa snart börjar röra på sig för att söka sig en säkrare framtid. Från min plats vid domarbänken i rättssalen kan jag nu följa medarbetarna som sitter nedanför mig och se att de ibland surfar på nätet i jakt efter karriäröppningar utanför Tribunalen. Eftersom ingen sitter bakom mig kan ingen se när jag läser mina e-mail. Börjar jag knattra på tangentbordet är tanken att det skall verka som jag gör kloka anteckningar i det rullande protokoll som fortlöpande återges på en av de två skärmar som vi har framför oss. ”The record”, dvs. det stenografiska återgivande av allt som sägs i salen, har stor processuell betydelse och är förstås ett avgörande element för nedteckning av vittnesutsagor. Tekniken gör det inte bara möjligt att fortlöpande kommentera och därmed komplettera de anteckningar varje domare normalt gör, utan också att från annan plats plugga in sig i databasen och ta del av allt som elekroniskt lagrats i målet, något som är ovärderligt när arbetet med domsutkast tar fart. Risken för personalflykt försöker Tribunalen motverka genom att skapa förutsättningar för en särskild bonus för dem som håller ut till slutet. Det gäller dock inte domarna som redan är väl tillgodosedda.

Ett preliminärt bokslut eller betyg skulle kunna se ut på följande sätt:

Genom de många och välargumenterade domarna har huvuduppgiften att svara för lagföring och straff väl genomförts. Genom vår rättsbildning har den humanitära rätten utvecklats till glädje inte bara för forskare utan också för framtida tillämpare i andra domstolar, inte minst ICC. Även om våra avgöranden givetvis analyseras och kritiseras i doktrinen i enskildheter råder nog en bred enighet om den höga kvaliteten i Tribunalens produkter.

I fråga om den andra uppgiften, dvs. att svara för en korrekt historieskrivning, blir resultatet mera blandat. Tribunalen är ingen historiekommission. Våra domar behandlar förvisso faktiska skeenden i enlighet med åtalspunkterna och i de delarna kan de vara mycket utförliga och ge en värdefull historisk

bild. Men det kan likväl bara bli skärvor. För den som vill lägga samman alla skärvorna finns dock en mycket lödig dokumentation av vad som hänt på de tre krigsskådeplatserna Kroatien, Bosnien-Hercegovina och Kosovo. Men en fullständig och ”korrekt” historisk bild kan det förstås inte bli.

Den tredje uppgiften, att verka för fred och försoning i regionen, är den där Tribunalen lyckats minst. Uppgiften ankommer dock inte, lika lite som att verka som ren historieskrivare, på en domstol. Ytterst är det avhängigt av huruvida Tribunalen åtnjuter legitimitet och dess avgöranden uppfattas som rättvisa. Här är de politiska och etniska motsättningarna, som jag försökt skildra, ännu alltför djupgående. Våra avgöranden accepteras knappast av dem som fortfarande är fast i en bild, att Tribunalen enbart är ett politiskt redskap för västligt förtryck. Och för många blir egna folkhjältar inte mindre dyrkade av att de straffats av oss. Det kan bara upphöja dem till martyrskap istället. De många offrens anhöriga ser inte sällan vår verksamhet som alltför tam och mild. Så i denna del får nog uppfattningen för dagen bli att vi inte lyckats. Men forskningen kan kanske så småningom justera bilden.

Konklusionen får alltså bli att betyget över uppdraget från Säkerhetsrådet är godkänt i en del, underkänt i en annan och B? i den tredje. Vad som kan rädda oss från påståenden om ett mångmiljardmisslyckande är att Tribunalen har och kommer att ha ett bestående värde som institutionell förebild för andra liknande inrättningar. Förutom Rwandtatribunalen, har tribunaler efter förebild av Jugoslavientribunalen inrättats för Sierra Leone, Östra Timor och Kambodja. För närvarande diskuteras en tribunal för att pröva frågan om mordet på Libanons president Hariri. Internationella brottmålsdomstolen, som alltså inte, till skillnad från övriga, är ett FN-organ utan vilar på en egen konvention, kom till 2000 när intresset för den humanitära rätten och möjligheten till statsintervention för att främja den kan sägas ha varit på topp; den ende nordiske domaren i ICC är från Finland. Det faktum att varken USA, Kina, Ryssland eller Indien är parter har emellertid verkat hämmande på dess verksamhet. Marknaden för att flytta fram den humanitära rättens positioner globalt är f.n. också svag, inte minst på grund av den dystra skuggan av Irakkonflikten. Men också oförmågan att hantera folkmordet i Darfur är ett bevis på detta. Domstolen i Irak är däremot en helt intern affär, men förstås med amerikanska rådgivare viskande i kulisserna. Dödsdomen mot Saddam Hussein har också i dagarna dömts ut av bl.a. Human Rights Watch på den grunden att rättegången inte nått upp till de minimikrav på rättssäkerhet som kan ställas.

Hur Tribunalens eftermäle blir i den breda opinionens ögon i det korta perspektivet hänger nog på om vi kan få en ny stjärnaktör efter Milošević. Skul-

le Mladic och/eller Karadzic gripas och överföras till Haag skulle vi hamna i rampljuset igen. Om inte, kan bilden av ett miljarddollarmisslyckande lätt sättas: Det blev ingen dom mot Milošević och de ytterst ansvariga för den värsta massakern i Bosnien, dvs. Screbrenica, slapp undan. Ett sådant eftermäle kan lätt överskugga de betydande framgångar som bokslutet trots allt uppvisar. Någon klok tänkare har sagt att moralism utan realism är naivitet eller värre, liksom realism utan moralism är cynism eller värre. Tribunalen byggdes av moralister. Låt oss hoppas att det slutliga eftermälet inte skrivs av cyniker.

Noter

1 Anförande hållet vid Vetenskapssocietetens i Lund högtidssammankomst den 24 november 2006. Ingen av de framförda åsikterna skall tolkas som annat än författarens personliga och alltså inte till någon del som en Tribunalens ståndpunkt.

2 Alla uppgifter om Tribunalen finns tillgängliga på dess hemsida: www.un.org/icty/

3 Litteraturen på området är omfattande. Följande titlar är vedertagna ”klassiker”: Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon* (1941), Laura Silber och Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation* (1997) samt Noel Malcolm, *Bosnia: A short History* (1994). På svenska finns bl.a. Sanimir Resic, *En historia om Balkan – Jugoslaviens upplösning och fall* (Historiska Media i Lund).

4 Vi firar alltså i morgon elvaårsdagen av krigets formella slut. Vår numera återanvände utrikesminister Carl Bildt hade före fredsavtalet utsetts till EG-representant och blev också den Höge Representant som Daytonavtalet utpekade, en post han innehade till sommaren 1997.

5 Nr 827.

6 Stadgan skrevs i princip av angloamerikanska jurister, och något förenklat kan man säga, att medan strafflagen fick en common-law prägel, dvs. den rättskultur som USA och Storbritannien samt Australien och Canada och andra samväldesländer bekänner sig till, var organisationen en bugning åt kontinentala Europa. Den modellen är inte utan spänningar men var praktisk när det gällde att snabbt få något på fötter.

7 I juni 2001 valdes jag av FN som rättegångsdomare, alltså vid tiden för Miloševićrättegångens start, men började inte förrän i december 2003, och kom då till Haag från ett uppdrag som chef för ett politiskt och ekonomiskt EU-center i Belgrad, vars syfte var att hjälpa dåvarande Serbien-Montenegro att vinna insteg i EU:s väntrum. De politiska implikationerna av processen var genom denna erfarenhet tydliga för mig.

8 Förhandlingarna sker på engelska eller franska som är Tribunalens två arbetsspråk. Av sex pågående huvudförhandlingar är en frankofon och övriga anglofona. Också serbo-kroatiska (”BSC”, dvs. bosniska, serbiska och kroatiska i engelsk akronym) är arbetsspråk i rättssalen. Tolkning och översättning sker i övrigt till de andra språk som parter, dokument och vittnen kan ge anledning till, bl.a. albanska och makedonska.

9 Under mina år i Tribunalen har jag haft jurister från Bulgarien, Chile, Danmark, England, Frankrike, Italien, Kazachstan, Tyskland och USA.

10 Under mina många besök i Dubrovnik under åren 1998–2001, då jag var stationerad i Sarajevo (ansvarig för regleringen av Bosniens medier), kunde jag själv iaktta hur staden på olika sätt ständigt underströk den ”serbisk-montenegrinska aggressionen”.

11 Straffverkställighet sker i länder som ingått avtal med FN härom. Sverige tillhör, jämte bl.a. Finland, Italien, Slovakien, Spanien, Tyskland och Ukraina, dessa länder. Tribunalens president beslutar om land, sedan landet förklarat sig villigt. Önskemål kan framställas men är ingen garanti. Då skulle Sverige haft många fler än den enda vi hittills tagit emot, nämligen Biljana Plavsic, nu på Hinseberg efter att ha dömts till elva år efter en åtalsuppgörelse. Hon var Karadzics kollega i Republika Srpska, men blev efter Dayton en värdefull reformkraft, om vilket bl.a. Carl Bildt vittnade. Detta inverkade på straffets längd.

12 I stora mål kan också sedan 2006 en reservdomare ingå. Dennes närvaro skall förhindra att ett stort mål måste tas om, för det fall en domare blir sjuk eller får annat långvarigt förfall. Vid kortare förfall är vi domföra med två istället för tre ledamöter; denna regel har möjliggjort min närvaro här i dag.

13 Domarna i första instans är indelade på sammanlagt sex mål, varav tre mål sitter med fyra domare, dvs. också med en reservdomare. En stackars kollega från Jamaica sitter i två mål, varav som reservdomare i ett.

14 Kostnaden for Tribunalen sedan starten, inklusive budgeten för nästa år, uppgår till ca en miljard US dollar, dvs. omkring 7 miljarder SEK. Hit hör dock, förutom personalkostnader och administrativ infrastruktur, omfattande utgifter för vittnesskydd och rättshjälp.

15 Yrkade försvaret efter att åklagaren slutfört sin talan, men innan försvaret påbörjade sin del, på frikännande p.g.a. av att det inte fanns ”a case to answer”, en processuell common-law figur som saknar motsvarighet i svensk och kontinental rätt, kunde det skriftliga avgörandet i denna del i sin tur lätt dra ut några månader.

16 I såväl Sarajevo som Belgrad och Zagreb finns nu särskild åklagar- och domarkompetens vad avser detta slag av mål. Denna överföringsmekanism har lett till att ca 12 mål kunnat överföras, de flesta till Sarajevo, två till Zagreb och något till Belgrad. Problemet med överföring är särskilt hanteringen av brott begångna av kroater eller serber mot den andra gruppen. Tanken att en serb i Zagreb eller kroat i Belgrad skulle få en rättvis rättegång, eller för den delen en kroat i Zagreb eller serb i Belgrad, är inte så närliggande. Det mål jag sitter på nu med höga JNA-officerare anklagade för mordet på nära 300 patienter och krigsfångar anträffade i Vukovar i Kroatien, sedan staden intagits av serberna, är ett sådant exempel. De skulle nog kunna frias i Belgrad men fällas utan vidare i Zagreb.

17 Många av instrumenten fanns i reglerna men användes inte. Jag var bland de första som lät anta en arbetsplan för ett Pre-Trial-mål, en möjlighet som alltid hade anvisats men inte tillämpats, då domarna föredragit att med lätt hand låta målet sakta utvecklas av parterna under de biträdande juristernas överinseende. Min av den nykomnes oförvillade blick präglade tillämpning sågs som en innovation.

18 Min finske kollega anförtrodde mig, när jag gjorde ett besök på Tribunalen ett halvår innan jag tillträdde, vad han då tyckte om arbetsbördan: ”Faan, jag trodde det här var ett gentlemannajobb”.

19 De nu fängelsedömda kommer inte att vara avklarade förrän år 2030. Det är Tribunalens president som har sista ordet, när det gäller exempelvis villkorlig frigivning, som i övrigt prövas enligt bestämmelser i det land där verkställigheten sker. I Plavsics fall får Sverige alltså, om nu tidpunkt för hennes villkorliga frigivning skulle närma sig, vända sig till Tribunalen för beslut; hon har suttit av fyra av de elva åren och har således ett och ett halvt år kvar till halvtid, men hon är också över 70 år, vilket enligt svensk rätt kan medföra villkorlig frigivning av nåd.

Erik Hedling

”Flicka i regnrock”

Ingmar Bergman och Vietnam-rörelsen

DEN 29 SEPTEMBER 1968 fick Ingmar Bergmans film *Skammen* sin premiär i Sverige. Trots den anslående uppmärksamhet som omgav honom i pressen var Bergman vid den tiden en konstnär vars värde var något omtvistat. I sin omfattande receptionsstudie av Bergmans filmer konstaterar Birgitta Steene att detta var en följd av den tidsanda som präglade perioden:

> I och med den kulturpolitiska vänsterkantringen på 60-talet kom den tidiga synen på Ingmar Bergman som en borgerlighetens bildstormare definitivt att förbytas i porträttet av en konstnär med en ideologisk black om foten; en filmskapare ”beklagligt” rotad i den borgerliga värld som han härstammade från. Från att ha varit ikonoklasten som hotade underminera borgerskapets värderingar hade Bergman blivit en samhällsfrånvänd själaskådare.[1]

Ett av de bästa exemplen på denna tendens i den oändliga diskursen om Bergman är den ideologiska diskussion som skapades i Sverige kring just *Skammen*.

Filmen handlade om det gifta paret Jan och Eva, två kammarmusiker spelade av Max von Sydow och Liv Ullmann. De har dragit sig undan det förödande inbördeskrig som härjar landet till en enslig plats (inspelningen är till största delen genomförd på ett höstkargt Fårö).[2] Kriget når emellertid ifatt dem, och i slutet av filmen tvingas de avvika – från såväl de båda stridande parterna som en gryende gerillarörelse. Innan dess har de genomlidit en förnedrande metamorfos – invasion, fångenskap, tortyr, plundring, otrohet, mord och ödesmättad flykt över havet: med andra ord ”Skammen”. Eller som Örjan Roth-Lindberg definierat innebörden i filmens titel i sin samtida *Chaplin*-essä:

framför allt kvinnogestaltens (Evas) ”beroende och delaktighet” under förövandet av detta brott mot mänskligheten.[3]

Skammen är på många sätt för en sentida betraktare en utmärkt film – Robin Wood, Bergmans förste monograf på engelska, utnämner den utan darr på manschetten till regissörens mästerverk – [4] och ett unikt inslag i Bergmans *œuvre* genom sina många bilder av krigets förödelse; ”The subject of war was simply not part of Bergmania”, skriver Marc Gervais i sin omfattande Bergman-studie.[5]

Örjan Roth-Lindbergs nämnda tolkning av filmen ligger faktiskt ganska nära Bergmans egna funderingar, beskrivna i den relativt utförliga arbetsbok han förde medan han skrev manuskriptet till *Skammen*; arbetsboken finns bevarad på Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv i Stockholm.[6] Av Bergmans anteckningar framgår att han först och främst önskade skapa en berättelse om relationen mellan Jan och Eva och att krigsbakgrunden kom först senare, en krigsbakgrund som i anteckningarna är något diffust framställd. Bergman var intresserad av att skildra två ”normala” och ”vanliga” människor som råkar vara konstnärer. Efter diverse bryderier kring deras namn döpte han dem till Jan och Eva Rosenberg eftersom ”[d]e är vuxna från samma ros”.[7] Några dagar senare preciserade han deras av ett slags normalitet genomsyrade ideologiska utblick: ”De är alltså socialdemokrater, de har alltid röstat socialdemokratiskt för det partiet stöder konsten”, skriver han.[8] Filmen hade från början arbetsnamnet ”Morgondröm”; när manuskriptet var färdigt och filmen spelades in på hösten 1967 löd titeln ”Skammens drömmar”.[9] Som en intern tolkningsnyckel citerades på manuskriptets titelsida den tyske 1700-talsskalden Christoph Martin Wielands strof: ”Allt försvinner och blir till drömmar”. Först senare fick filmen alltså namnet *Skammen*.

Skammen föregicks av högt uppskruvade förväntningar i pressen. Redan i februari kvittrade till exempel en nöjd Bergman att ”[j]ag är havande som en kanin” om filmen som då låg på klippbordet i ett helsidesreportage i *Expressen*.[10] På en med bilder ur filmen rikligt illustrerad helsida ur *Expressen* i augusti föll Alf Montan mer eller mindre på knä inför den store *auteuren*:

> Ingmar Bergman, 50 i somras, är i dag ett begrepp – hemma och utomlands en av Sveriges mest erkända konstnärer – och så stor, att han bara jämförs med sig själv och sina egna filmer. Som han alltså varje gång bör överträffa.
>
> Varje premiär måste vara ett elände – ungefär som en cirkusartist, som är tvungen att göra allt med halsbrytande volter.[11]

Denna typ av hyllning till Bergman föll, som vi skall se, förmodligen inte alltid i god jord hos den samtida intelligentian, särskilt inte hos dem som omfattades av den tidsanda Birgitta Steene diskuterade. *Expressen* lät till och med Bergman själv – under pseudonymen Ernest Riffle – så att säga ”förebygga” kritiken av filmen i en artikel några dagar före premiären.[12] Bergman fingerade här en intervju med sig själv där han indirekt angrep kritikerinstitutionen. Plötsligt brusade intervjuaren upp:

> Om ni inte samarbetar tänker jag skriva något förfärligt otrevligt om er och er film. Om jag var ni, herr Bergman, skulle jag akta mig. Ni är inte på toppen längre. Ni är i utförsplanet. Ni behöver oss. Vi behöver inte er. Ni är förfärligt gammal, ni är inte någon stor affär. Ni är inte stor i något avseende. [---] Om ni är medveten om den totala intigheten i ert arbete, varför fortsätter ni? Varför gör ni inte något nyttigt i stället?[13]

Bergman svarade uppgivet:

> Varför skriker en fågel av fruktan? Ja, jag vet att svaret låter sentimentalt, jag ser hur era mungipor under den äckliga lilla mustaschen drar sig till ett ironiskt vältaligt småleende. Men jag har inget annat svar. Nej, jag har inget annat svar. Men om ni vill kan ni anteckna hela ordraddan: ångest, skamkänsla, vrede, självförakt.[14]

Med all sannolikhet alluderade Bergman här i ironiska termer till det svala mottagande som hans närmast föregående film, *Vargtimmen* (1967), rönt i Sverige på våren 1968.[15] Samtidigt önskade han säkert slå tillbaka mot kritikerna.

Entré Vietnam

Journalisten Nils-Petter Sundgren intervjuade Bergman om *Skammen* i tv-programmet ”Forum” på premiärdagen.[16] Här påpekade regissören just om kritiken av *Vargtimmen* – enligt Sundgren för dess subjektivitet, självupptagenhet och fokusering på konstnärens ”eget romantiska jag” – att han uppfattade den som ”dogmatisk”.[17] När det gällde inspirationen till *Skammen* antydde Bergman emellertid ett engagemang i det då pågående Vietnamkriget:

> Det var en journalbild ur någon av alla dessa Vietnamfilmer. Det var något franskt reportage tror jag, där man såg någon fantastiskt egendomlig och bedrövlig scen. Det var en gubbe och en gumma som gick med en ko, alltså en bonde och en bondkvinna som gick med en ko och sedan så plötsligt så satte

Liken som flyter omkring i havet.

> en helikopter som stod på marken igång och började dundra och soldater sprang upp i den. Och kon slet sig och gumman rusade efter kon och den här helikoptern lyfte och lyfte sig och den här gubben stod kvar fullständigt handfallen och fullständigt förvirrad och förtvivlad och på något sätt så mer än alla de ohyggligheter som man har sett, så upplevde jag där tredje mans misär, när allt brakar loss över huvudet på dom och det var egentligen den lilla bilden, som var hela den utlösande faktorn för ”Skammen”.[18]

Här signalerade Bergman själv ett slags läsart för kritiker och publik – det kan nämnas att ordet Vietnam över huvud taget *inte* förekommer i arbetsboken. Om det samtida händelseförloppet i Sydostasien enligt regissören själv var inspirationskälla till filmen kom filmen emellertid just att handla om Vietnamkriget. Denna typ av intentionalistisk läsart var starkt cementerad i tidens konstuppfattning, avseende film inte minst genom den så kallade *auteur*-kritiken som då blomstrade.

Det kan tilläggas att Bergman även fortsättningsvis skulle betona filmens allegoriska koppling till Vietnamkriget, som till exempel i intervjuvolymen *Bergman om Bergman*, publicerad två år efter *Skammens* premiär.[19] Som ett eko av arbetsboken betonade Bergman här: ”I vilken situation övergår vi från att vara goda socialdemokrater till att vara funktionerande nazister?”[20] Dessutom apostroferade Bergman att Vietnamkriget endast efter hand kommit in i sam-

manhanget. Avseende manuskriptarbetet framhöll han: ”Jag skrev det på våren. Våren 1967. Men vi får inte glömma en sak, att då hade ännu inte ockupationen av Tjeckoslovakien varit och inte heller upptrappningen av Vietnamkriget. Filmen hade sett annorlunda ut om de två sakerna hade inträffat.”[21] Härav, skulle man kunna tillägga, det faktum att det inte fanns några kopplingar till Vietnam i arbetsboken. I *Bilder*, publicerad 20 år senare, fortsatte Bergman, om än lite försiktigare, att deklarera sina ideologiska intentioner bakom filmen: ”Sanningen att säga var jag omåttligt stolt över min film. Jag tyckte dessutom att jag hade gjort ett inlägg i samhällsdebatten (Vietnamkriget).”[22] Och detta torde ha varit viktigt för honom i en social kontext där han ofta kritiserades för sin alltför egocentriska fokusering på den eviga konstnärsproblematiken.

Mottagandet

Några av de första recensionerna av *Skammen* i huvudstadspressen gick helt i positiva tongångar. I ett stort uppslaget bildreportage i *Expressen* – som även innehöll bilder av diverse dåtida kändisar (till exempel skådespelaren Hasse Alfredson, filmregissören Jan Halldoff) bland premiärpubliken – gav filmkritikern Lasse Bergström filmen fem getingar.[23] Dessutom konstaterades frankt att *Skammen* inte var någon ”politisk film”.[24]

Svenska Dagbladets Urban Stenström var mer utförlig i sin recension, också han med utgångspunkt i en uteslutande sympatisk hållning.[25] Han betonade att Bergman gjort en ”ovanligt utåtriktad film”, där den grundläggande tematiken kunde beskrivas enligt följande:

> Det är tydligt att Ingmar Bergman har velat göra en universell film om krigets förödande inverkan på den mänskliga naturen eller på vissa mänskliga naturer. Ingenting utesluter att filmen beskriver ett inbördeskrig i Sverige mellan en fascistisk militärdiktatur och en socialistisk gerilla. Det är bara det att den sidan av saken inte har intresserat Ingmar Bergman. Han tar inte parti för något system. Han tar parti mot kriget.[26]

Något som recensenten uppenbarligen var empatisk med.

I *Dagens Nyheters* recension skulle Mauritz Edström dock lyfta fram just denna relativism som filmens grundläggande svaghet.[27] Edström angrep här den obeslutsamhet som kom till uttryck hos Bergman redan under inspelningen och att regissören genom att spela omedveten i och med detta markerade ett ställningstagande:

> Därför blir också ”Skammen” trots allt en politisk film, där Bergman beskriver sin egen förvirring och formulerar sin protest mot kriget. Han går inte längre än han kan. [---] Någon social eller politisk definition av det onda kan han inte ge. Vietnam och Baltikums erövring skymtar som vaga mönster, men ”Skammen” kan lika gärna handla om Angola, Sydamerika eller Tjeckoslovakien. Bergman står här bara med sin skräck och förtvivlan och försöker ge en bild som kan få oss att vakna.[28]

Skammen lyckades emellertid inte väcka Edström, som uttryckte reservation inför den självvömkan han tyckte sig kunna förnimma i filmens fokusering på den stackars konstnären.

Edströms kritik tog sig än mer bokstavliga former hos Jürgen Schildt i *Aftonbladet*.[29] Schildt hänvisade till filmen som ett slags helomvändning hos Bergman: utforskaren av själens innersta gångar hade korsat gränsen till samhällsskildringens domäner. Recensionen häcklade lite milt det faktum att Bergman något år tidigare suttit framför tv-kameran där han ”förtröttades över all dessa flickor som kliver fram i regnrock på våra estrader och vittnar om Vietnam”.[30] Dit, menade Schildt, hade Bergman själv nu nått, eftersom ”det är Ostasien som gäller och att vad som drivit Bergman denna gång [---] är hela Vietnamkomplexet”.[31] Schildt poängterade problematiken ytterligare:

> I finalscenerna påbörjas flykten till ett annat land, möjligen en framtid. Vägen går över ett hav där de uppsvällda liken knuffas som flytbojar mot horisonten. Det är filmens tystaste och mest fasansfulla avsnitt, och samtidigt en scenföljd som – för att hålla oss till allegorin – rymmer det enda som vi med visshet vet om den vietnamesiska sluträkningen.[32]

Schildt konkluderade med att han själv inte kunde följa mästarens maningar om ”’Kårar fram! Fasa känn!’: Jag vet inte varför, men för egen del vägrar jag att lyda order”.[33] Allra mest genomslagskraftig i Schildts recension var emellertid hänvisningen till Bergmans uttalande kring flickor i regnrock, ett för Bergman på sätt och vis karakteristiskt uttalande som han senare skulle komma att få äta upp.

Samtliga recensioner gav vissa politiska ekon. I *Expressen* och *Svenska Dagbladet* framstod Bergman som konstnären med stort K, medan man i både *Dagens Nyheter* och *Aftonbladet* uttryckte tvekan inför Bergmans förmenta syn på Vietnamkriget, det vill säga som en konflikt mellan två lika goda kålsupare. Även om kritiken inte artikulerades till fullo – möjligen stred alltför politiserade filmrecensioner mot tidningarnas allmänna policy – förnimmer

Död fallskärmshoppare mitt på Fårö.

man hos såväl Mauritz Edström som Jürgen Schildt en del av det som komma skulle.

Också i vissa veckotidningar och i specialiserade tidskrifter återkom kritiska betraktelser. Carl-Eric Nordberg i *Vi* anlade i sin trots allt bejakande artikel en mästrande ton där han betonade att *Skammen* vittnade ”om en befrielse hos Bergman, ett uppbrott från gamla lägerplatser. Han har vänt ryggen åt den ensamme grubblarens egocentriska gudskamp och troskval – för att i stället vända sig mot nuets krigshärjade verklighet och mot ett samhälle i brandsken”.[34] Nordberg var i sin recension helt inriktad mot det föråldrade och romantiserade i Bergmans ständiga filosoferande kring konstnärsrollen.

Mästrandet av Bergman återkom i mer oförfalskad form i en personligt anlagd och ironiserande artikel av skalden Lars Forssell i *BLM*.[35] Personligt på så sätt att de maliciösa undertonerna i Forssells förhållande till Bergman framgick med all önskvärd tydlighet. Här raljerade Forssell, ”i föråldrade och romantiserade” ordalag – för att hänvisa till Carl-Eric Nordbergs ordval i ett annat sammanhang – tydligt över filmens tvetydiga status. Han underströk att Bergman själv sagt att ”film är en underhållningsgenre som någon gång råkar bli konst”, han betonade filmens ”oskiktade världspublik”, dess möjlighet att ”samtidigt underhålla och undervisa utanför teaterns *snävare* [min kursivering] cirkel” och han jämförde slutligen Bergmans överdrivna exponering i pressen med schlagersångaren Thore Skogmans.[36] Till detta tillade Forssell: ”När han

valde filmen som uttrycksform måste givetvis arten av hans begåvning ha spelat in",[37] en begåvningsart som underförstått var väsensskild från den musa (litteraturens) Forssells egen begåvning ägnats. Den retoriska strategin var att med hänvisning till ett slags frånvaro av det som Forssell själv bedömde som "fint" och behäftat med social status deklassera Bergman som konstnär.[38]

Mer intressant i detta sammanhang är emellertid Forssells hänvisningar till Vietnamkriget. Han konstaterar om *Skammen* att:

> Den kommer att driva vänsterradikaler till vanvettets gräns därför att den vägrar att ta parti för någondera sidan. [---] Den ovisshet, i vilken filmen försätter en, är kanske inte en svaghet men den är irriterande. Man ska förståss [sic!] tänka på Vietnam men *samtidigt* ska man inte tänka på Vietnam. Det bästa torde vara att INTE tänka på Vietnam, i den mån man tagit ställning där, och koncentrera sig på skildringen av den moraliska korruption, på båda sidor, som ett inbördeskrig innebär – men kan man i dagens läge?[39]

Härvidlag hade Lars Forssell i alla fall förebådat den häftiga strid om *Skammen* som strax skulle blossa upp.

Angreppet

Nästan fyrtio år senare är *Skammen* kanske allra mest intressant för den intensiva och ideologiskt präglade pressdebatt den gav upphov till i *Aftonbladet*. Denna debatt uttryckte den specifika tidsandan och säger dessutom en hel del om hur film skapar olika slags mening hos sin publik. Mottagandet av filmen kom att utspelas mot bakgrund av den då kraftigt växande opinionen i Sverige mot USA:s krig i Vietnam. Vissa deltagare i denna debatt tolkade filmen i förhållande till vad som inte uttalades direkt i filmen, andra i relation till vad som faktiskt representerades.

Den egentliga debatten inleddes ett par veckor efter premiären i en sedermera herostratiskt berömd artikel i *Aftonbladet* av författarinnan Sara Lidman.[40] Lidman var redan då en ledande gestalt inom den svenska Vietnamrörelsen, bland annat genom reportageboken *Samtal i Hanoi*, publicerad 1966 och baserad på författarinnans egen resa till Nordvietnam.[41] Bergmans relativism i förhållande till skuldfrågan i det krig som *Skammen* skildrar kommenterades av Lidman enligt följande:

> Men när filmens lingonplockerska säger att "kriget har pågått så länge nu att det är meningslöst att fråga vilkendera sidan som har rätt eller fel" så lägger

> Bergman i hennes mun de västerländska vapenfabrikanternas dröm: att kriget (deras krig) som aldrig försiggår just i Vietnam utan varsomhelst) att ”kriget” ska pågå tills ingen har vett att fråga vad det handlar om. [---] Naturligtvis är filmen inte beställd av Vita huset. Men den för USA-administrationens talan skickligare än denna kunde drömma om. [---] Bergman befriar (svensk)-amerikanen från såna anfäktelser. Det västerländska samhället, napalmen, Ky, Quisling, Thieu, tortyren, barnen, rubbet – det är bara något som Gud drömmer. [---] Ingmar Bergman sa för nåt år sedan att det värsta han visste var svensk flicka i regnrock som står och sjunger något om Vietnam. Jag vet en sak i vår tid som är värre: USA:s folkmord i Vietnam. Därnäst i uselhet tävlar Ingmar Bergmans prisbelönta skam med Sentab som bygger väg åt USA:s krigsmakt i Thailand.[42]

Här blev Bergmans uttalande kring ”flicka i regnrock” bokstavligen nedtryckt i halsen på honom. Lidmans skarpt formulerade angrepp bör dock betraktas mot bakgrund av tidsandan och den sociala rörelse Kim Salomon träffande beskrivit i studien *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, en rörelse som enligt honom kulminerade i att: ”[r]örelsen fungerade som en katalysator och lösgjorde ett hopp om och en tro på en bättre framtid. Men hoppet försvann i fundamentalismens irrgångar.”[43] Ingmar Bergman, som i sin pacifistiska hållning möjligen blickat mot fredsrörelsens kamp mot kärnvapen, mötte nu en hårdare och mer dogmatisk domare. I sin historiska analys av Sverige mellan 1960 och 1990, *I det modernas landskap*, konstaterar Martin Wiklund att för den doktrinära vänstern (av Wiklund karakteriserad som ”marxist-leninisterna” i kontrast mot det han kallar ”nyvänstern”) fanns bara en möjlig hållning:

> […] Vietnamkriget utgjorde brännpunkten i den världsomspännande kampen mot imperialismen och att det därför var den centrala konflikten att förhålla sig till. Det förändrade perspektivet på världen reviderade också perspektivet på det moderna Sverige. Det uppfattades inte inta en *neutral position* [min kursivering] utanför kampen mellan öst och väst, som i det etablerade perspektivet på det kalla kriget [det perspektiv jag antar Bergman anslöt sig till, min anm.], utan stod antingen på imperialismens eller antiimperialismens sida.[44]

Denna hållning hade enligt Wiklund alltmer kommit att utkristalliseras efter 1965.[45] Bergman hade alltså genom sitt sätt att själv styra tolkningen av filmen mot Vietnamkriget lyckats trampa rejält i klaveret. Och om han i filmen hade velat anknyta till den aktuella diskursen hade han så att säga helt enkelt inte hängt med, även om filmen koncipierats redan på våren 1967 och alltså redan

var ”gammal” hösten 1968. Ställningstagandet var nu det centrala – om man inte var för, var man med automatik emot. Nu handlar emellertid inte denna uppsats om Vietnamkriget eller den svenska Vietnam-rörelsen i sig (dock får jag anledning att återkomma till Kim Salomons analyser av just Sara Lidmans engagemang i frågan). Det handlar här mer om filmtolkningens mysterier: om rimlighet och orimlighet i en komplex och ofta svårgripbar förståelse- och receptionsprocess.

Bergman och andra svarar

Redan två dagar efter Lidmans artikel intervjuades Bergman i *Aftonbladet*: ”Min privata inställning till Vietnamproblemen är klar. Kriget borde varit slut för länge sedan och amerikanerna ute därifrån […].”[46] Avseende sitt moraliska ställningstagande konstaterade han dock:

> Som jag upplever det finns det inga ärofulla eller ärelösa krig. Utan alla former av krigshandlingar eller våld i vilket namn det än sker är förkastligt och mänskligt förödande. Om man skulle välja mellan våld och inte våld finns det bara ett val. Inte våld. Hur bankrutterad inte vålds-principen än är finns det bara den. Det är min inställning. Jag skulle kunna bemöta Sara Lidman punkt för punkt men orkar inte.[47]

Man kan här påstå att Bergman diskuterade på Lidmans villkor: det handlade egentligen inte om filmens intrig, som gav uttryck för precis det Bergman talade om, utan om den historiska samtidskontext som Lidman aktualiserat och som Bergman – som jag nämnt – ju själv underbyggt.

Ett om än svagt stöd kunde Bergman i nästa debattinlägg inkassera från Lidmans meningsbroder Mario Grut, då skribent på *Aftonbladets* kultursida:

> Jag håller med henne [Lidman, min anm.] om att Bergmans politiska förvirringsattityder fungerar praktiskt som en sorts förklädd konservatism. Jag håller med henne om att det vore bättre om alla i världen vore politiskt upplysta och medvetet arbetade för fredens och socialismens sak. Men jag tror inte att hon själv gör den saken någon nytta genom att förblanda uselhet och förvirring. Ingen är ”usel” som inte medvetet gör det ”onda”.
>
> Jag tror inte Bergman i den meningen är ”usel”. Kanske oväckt. I varje fall politiskt omedveten. Som Sara Lidman och jag och andra ser det.
>
> Och jag tror inte heller Skammen handlar om människor inför Vietnam. Det handlar om människor inför Vietnam och Prag och Santo Domingo och Budapest och Aten och Jerusalem (1967) och Moskva (1934) och Djakarta (1966).

> Det handlar om människan inför kriget, inför övervåldet, människan som vaknar upp en dag och panikslaget tror detta: all sanning förgår i makt; i maktens skruvstäd dör allt: du och jag, rätt och fel, allt.[48]

Författarinnan Elisabet Hermodsson höll med Grut i dennes inte så lite von oben-aktiga mästrande av vad de båda upplevde som den bergmanska relativismen (och i förlängningen: naiviteten). Dock önskade hon inte gå så långt som Sara Lidman:

> ”Skammen” är inget angeläget inlägg i den nutidssituation vi alla upplever så krisartat och allvarligt – men därifrån och till att säga att filmen tjänar USA:s utrotningskrig lika målmedvetet som Sentab bygger vägar i Thailand är steget långt. [---] Det är ju inte ett historiskt krig Bergman skildrar utan sin egen upplevelse inför nuets krav på ställningstagande. [---] Principiellt sett innebär Sara Lidmans dom att varje författare och konstnär är förrädare av Vietnams sak om han skildrar något annat än det heroiska beslutet.[49]

Och att detta senare verkligen var fallet gjorde Sara Lidman fullständigt klart i sitt nästa debattinlägg. Angående Bergmans syn på våldet som i sig förkastligt förklarade hon: ”Enligt denna syn är FNL och Pentagon lika goda kålsupare! Jag protesterar: PENTAGON FÖR ETT SMUTSIGT KRIG – FNL FÖR ETT RÄTTFÄRDIGT KRIG.”[50]

I debatten i *Aftonbladet* var kulturmedarbetaren Bernt Jonsson den ende som intog Bergmans ståndpunkt, även om hans artikel mer var en replik till Lidman än en alternativ analys av *Skammen*. Jonsson framhöll här ”[e]n FNL-religion i Sverige med sekterismens intolerans mot eventuellt otrogna”.[51] Jonsson uttryckte dessutom direkt empati med Bergmans icke-våldsprincip: ”Det finns inte och har aldrig funnits några rättfärdiga krig, och det är först när vi accepterar detta, som vi har fast mark under fötterna i vår kritik mot USA:s krig i Vietnam. Det är den teoretiska möjligheten av rättfärdiga krig, som gjort detta ovanligt smutsiga krig möjligt.”[52]

Sara Lidman blev emellertid inte någon svaret skyldig och Jonssons inlägg föranledde en snabb och stort uppslagen replik där hon i starkt heroiserande ordalag hyllade kriget mot ”[d]en bottenlösa förnedring som kolonialismen och dess nutida varianter utsätter folken för […]”.[53] Dessutom berättade hon ”hjältesagan” om Nguyen Van Troi. Van Troi utförde ett misslyckat attentat mot den amerikanske försvarsministern Robert McNamara och förhördes i sju veckor innan han arkebuserades: ”Under dessa förtionio dygn”, skrev Lidman närmast med darr på rösten, ”uppgav han inte namnet på en enda av de kam-

rater som varit med om attentatet. Det kan med skäl hävdas att ingen i Sverige är värd att hylla honom".[54] Vi befann oss egentligen nu ganska långt från Ingmar Bergmans film *Skammen*.

Man kan här också inskjuta Kim Salomons slutsats där Sara Lidmans Vietnam-polemik får illustrera att "[v]erkligheten omtolkades så att den överensstämde med föreställningarna. Den färdiga bilden innehöll delar av en verklighet, men var också en ideologisk fiktion".[55] Salomon exemplifierar med en artikel av just Sara Lidman i *Aftonbladet* från 1970 där hon besjöng den dödligt sårade FNL-soldatens hjältemod: "Han lossar risknytet från veka livet och ger till den andre med orden: glöm inte att äta min bror […]."[56] Salomon kan inte låta bli att jämföra retoriken med de ironiserande skrönorna i Haseks tappre soldat Svejk. "Till skillnad från Hasek menar emellertid Lidman allvar", avrundar Salomon.[57]

Det sista inlägget i debatten i *Aftonbladet* stod författarinnan Ulla Torpe för. Hon ställde sig helt på Lidmans sida i debatten:

> Skammen kommer att gå över världen. Att den lånat värde av Vietnam skall göra dess köpkraft stor, dess publik attraherad. Publiken är västvärldens borgerlighet. Vad kommer att hända? I SKAMMENS människor ser de sig själva, sina egna privata problem, sitt eget bristande engagemang, sitt eget svek. Så långt är allt all right. Men sedan ser de också att egentligen fanns det ingen sida att svika, ingen krigförande part att engagera sig för, ty kriget i filmen är KRIGET som sådant och det är ju alltid vidrigt.[58]

Därmed avslutades debatten i *Aftonbladet*.

Borgerliga randanmärkningar

Också den borgerliga pressen kom att engagera sig i *Skammen*, om än från ett mindre politiskt infekterat håll. Den allra mest ambitiösa och omfattande artikeln om filmen i dagspressen skrevs av författaren och konstnären Torsten Bergmark, som i *Dagens Nyheter* – samma dag som Sara Lidmans angrepp publicerades – från ett uttalat vänsterperspektiv prisade det han kallade Bergmans "positionsförändring".[59] Likt många andra skribenter tog Bergmark avstånd från den bergmanska privatmytologin med dess konstnärsproblematik och manade istället regissören att fortsätta på den samhällsengagerade vägen, en väg som innebar att man accepterade "sin och konstens nedklassning" (det vill säga att eftersom konsten var ett uttryck för de härskande klasserna måste man av solidaritetsskäl medverka till "konstens proletarisering").[60] Däremot kommenterade Bergmark inte Vietnam-problematiken.

Det gjorde inte heller författaren och dokumentärfilmaren Erwin Leiser i *Expressen*.[61] Men han hänvisade till bristen på konkretion i filmen: ”Men jag för min del kan inte acceptera tanken att det skulle kunna bli likgiltigt på vilken sida man står”; slutklämmen i artikeln anknyter till den lidmanska retoriken: ”Jag tror inte att Ingmar Bergman står ’ingenstans’, därför beklagar jag att ’Skammen’ utspelas ingenstans. Den skulle ha haft en starkare verkan om relationerna mellan figurerna motsvarat politiska realiteter i stället för att projicera privata skräcksyner.”[62] Att Leiser egentligen syftade på Vietnam torde framgå av raden: ”Livet fortsätter i byar som bombarderats hundratals gånger.”[63] Möjligen kan hans lite försiktigt defensiva hållning hänföras till det faktum att *Expressens* egen kulturchef Bo Strömstedt – vars uppfattningar knappast överensstämde med vänsterns – blev den som kom att avrunda hela debatten med en formlig tirad:

> Vad jag vill åt är den självtillräcklighet, ogenerositet, brist på medmänsklighet som nu – i en stor, abstrakt medmänsklighets namn – hotar att förvandla vår diskussion till ett moras av jesuitism, en pestdjungel där ingen levande, synlig människa kan röra sig. Smittan flyger därinne som en gallfluga – och når också dem man allra minst vill se smittade. [---] Med en frysning ser jag – i Aftonbladets ”enkät” om ”Skammen” – hela kurian av småkardinaler ställa sig upp i sina röda högfärdsstrutar för att bannlysa kättaren som inte följer katekesen.[64]

På så sätt fick Bergman-sidan, om man kan tala om en sådan, trots att den under hela förloppet utgjort den svagare sidan, på sätt och vis sista ordet.[65]

Forskarna fortsätter

Däremot fortsatte diskussionen då och då i den ymniga Bergman-litteraturen. På samma sätt styrdes engagemanget där av författarens ideologiska preferenser. Maria Bergom-Larsson konstaterade exempelvis i den av vänsterns värderingar genomsyrade monografin *Ingmar Bergman och den borgerliga ideologin* att ”[d]e yttranden som Bergman fällt kring filmen visar också en grundläggande brist på politisk insikt och analys. Därför kom *Skammen* ideologiskt att smälta in i den amerikanska propagandans mönster”.[66] En diametralt annorlunda uppfattning kring *Skammen* hystes av Bergman-kritikern Vernon Young i *Cinema Borealis*, där Young mer eller mindre skällde ut Bergman, både för framställningen av krig som i sig meningslösa (om än i viss analogi med den lidmanska positionen), och för att senare över huvud taget vara fräck nog att hänvisa till Vietnamkriget:

Krigets härjningar. Jan (Max von Sydow) och Eva (Liv Ullmann) söker skydd.

> When reporters asked him if a parallel with the Vietnamese might be drawn, he did not say no; he thought it might have that application. An honest answer would have retorted, ”Of course not! I know nothing of those people, the sound of their prayers, the taste of their rice, their powers of resistance or their timeless expectations”. To take credit for such an analogy is paltry and undiscerning.[67]

Även om Young häcklade Bergman vara hans kritik säkert lika tillämplig på flera av dennes belackare.

Amerikanen Paisley Livingston, däremot, författare till en av de mest ansedda Bergman-monografierna, *Ingmar Bergman and the Rituals of Art*, menar just apropå Lidmans och Maria Bergom-Larssons uppfattning:

> Such a critique is unacceptable and fails to grasp the film's larger context: that of a world prepared for absolute warfare. [---] Bergman's film is one of the few war films which is not a mythical text, that is, which does not obscure the fundamental reciprocity of violence and the senseless identity of oppositional parties. The film directly confronts the impossibility of distinguishing between good and bad forms of barbarism when barbarism implies the destruction of all.[68]

Liknande tongångar återkommer, om än i mildare ordalag, i Mikael Timms samling *Ögats glädje*:

> Den politiskt intressanta dimensionen i Bergmans filmer är inte att han tar sida i konflikter utan att han visar både svårigheten och nödvändigheten av att bry sig om medmänniskorna. Huvudpersonerna i Skammen medverkar till sin […] undergång genom att stänga sig ute från omvärlden. Om det finns något budskap i Bergmans filmer är det att den extrema individualismen (egoismen) alltid leder till katastrof. De Bergmanfilmer som misslyckas är de som saknar förmåga att känna med andra. Att 70-talskritikerna inte såg det säger mer om tidsandan än om filmerna.[69]

Trots att mina egna uppfattningar om både *Skammen* och filmtolkningens poetik ligger betydligt närmare Livingstons och i detta fall Mikael Timms än Sara Lidmans, Vernon Youngs och Maria Bergom-Larssons och moraliskt närmare Bernt Jonssons än Ulla Torpes, skall jag i några avrundande kommentarer lite paradoxalt plädera för Sara Lidmans sätt att tolka filmen.

Tolkningen och dess perversioner

I en numera klassisk, men fortfarande lika användbar studie i filmtolkningens praktiker diskuterar amerikanen David Bordwell fyra olika typer av mening: 1. den referentiella, 2. den explicita, 3. den implicita och 4. den symptomatiska.[70] Med referentiell och explicit mening avser Bordwell vad som vanligtvis betecknas som bokstavlig mening, det vill säga att *Skammen* handlar om ett krig (referentiell mening) och att i detta krig är alla ”lika goda kålsupare” (explicit mening). Härvidlag är samtliga inblandade i *Aftonbladets Skammen*-debatt helt överens.

Det är de två övriga meningsstrukturerna som skapar motstridiga uppfattningar i *Aftonblads*debatten. Såväl Bergman själv som Mario Grut, Bernt Jonsson och Elisabet Hermodsson tolkar *Skammen* i symboliska termer som genomgående betonar pacifismens idé (implicit mening): det finns inga meningsfulla krig och den enda möjliga principen är den om icke-våld. Sara Lidman (och i förlängningen Ulla Torpe) apostroferar den symptomatiska meningsstrukturen om vilken Bordwell skriver: ”In constructing meanings of types 1–3, the viewer assumes that the film ’knows’ more or less what it is doing. But the perceiver may also construct *repressed* or *symptomatic* meanings that the work divulges ’involuntarily’”.[71]

Skammen var tveklöst ett uttryck för den bergmanska pacifismen, ett tema som självklart förstärktes av alla de ”paratexter” – exempelvis offentliga uttalanden av regissören själv –[72] som omgav filmen. Att skapa en sådan berättelse i en tid som präglades av ett omdebatterat och kontroversiellt krig, där bland

annat många svenska intellektuella aktivt tog ställning för den ena parten, innebar emellertid för Sara Lidman via den symptomatiska tolkningens egen logik ett ställningstagande i sig. Filmen gav uttryck för ett relativistiskt förhållningssätt gentemot Vietnamkriget och var därmed en partsinlaga som tjänade de amerikanska inkräktarnas intressen. Var detta en rimlig tolkning? Nej, skulle säkert David Bordwell konstatera (och till skillnad från övriga här skildrade skribenter presenterar han en överväldigande argumentation för sin ståndpunkt). Så skulle förmodligen också Paisley Livingston, Mikael Timm, Mario Grut, Bernt Jonsson och Elisabet Hermodsson anse. Ja, däremot, hävdade Sara Lidman, Ulla Torpe, Maria Bergom-Larsson och till och med Vernon Young.

Också jag själv är en den symptomatiska tolkningens förkämpe, främst för att jag skulle gissa att detta är en av de mest vanligt förekommande tolkningsstrukturerna när man tillägnar sig berättelser, särskilt om berättelsen så att säga aktivt inviterar denna typ av tolkning genom att anknyta till en för publiken välkänd samtidskontext. Filmen, exempelvis, är ofta ett veritabelt slagfält för symptomatisk och därmed ideologisk meningsproduktion, som tar sig uttryck i kognitiva processer som bejakar, utmanar eller till och med underminerar den egna ideologiska ståndpunkten hos den enskilde filmåskådaren. Det är många gånger här som det allra mest intressanta i diskussionen av berättelser kan utkristalliseras.

Den symptomatiska tolkningens ontologi ansluter dessutom till receptionsforskaren Janet Staigers intrikata teori om ”perverse spectators”.[73] Staiger argumenterar här:

> I believe that contextual factors, more than textual ones […], account for the experiences that spectators have watching films and television and for the uses to which those experiences are put in navigating our everyday lives. These contextual factors are social formations and constructed identities of the self in relation to historical conditions. These contexts involve intertextual knowledges […], personal psychologies, and social dynamics.[74]

Och precis på detta sätt kan man förstå och tolka Sara Lidmans uppfattning om *Skammen* i en given historisk och social situation, trots att det i upphovsmannens intentioner, belagda av den process som finns beskrivna i arbetsboken, figurerade helt andra meningsstrukturer. Staigers epitet på hela fenomenet – ”perversa” åskådare – innebär att det hela inte har något med etablerade uppfattningar kring ”fel” och ”rätt” att göra, bara att tolkningen på något sätt avviker från något, vilket nästan alltid är fallet. Staiger tillägger dessutom: ”The

term perverse also keeps me from necessarily assuming that deviance is politically progressive. Sometimes it is, sometimes it is not.”[75] I enlighet med denna logik kan man med gott samvete kalla Sara Lidman för en ”pervers” filmåskådare.

Slutanmärkningar

Däremot kan jag i sak självklart inte ta ställning för den lidmanska romantiken och den helt okritiska upphöjelsen av det vietnamesiska folkets förmenta kamp för frihet i panegyrisk rökelse. Sett i historiens backspegel var Vietnamkriget och dess politiska orsaker långt mer komplexa än vad tidens svenska kulturjournalistik förmådde greppa. De historiska konsekvenserna av det amerikanska tillbakadragandet i mitten av 1970-talet var heller inte helt oproblematiska. Salomon betonar genomgående FNL-rörelsens ”janusansikte”.[76] Å ena sidan protesterade man mot Vietnamkriget, å den andra hade man konkret inrikespolitiska syften: ”Att proletariatets diktatur och det klasslösa samhället utgjorde ett slutmål för flera ledande personer inom rörelsen var en kunskap primärt förbehållen redan övertygade marxist-leninister.”[77]

Och den ideologiska självgodheten och naiviteten i flera av inläggen i debatten om *Skammen* är för en sentida betraktare anslående. I sin litterärt strukturerade redogörelse för den svenska välfärdsmodellens historia raljerar Göran Hägg underhållande kring de ”vänsteridéer” som fick ”kraftigt genomslag i massmedier och allmän opinionsbildning. Nära smågrupperna stod ett antal kulturpersoner som Göran Sonnevi, Göran Palm, Sara Lidman och Jan Myrdal. [---] I kulturlivet blev snart det socialistiska vänsterengagemanget en sorts gruppideologi, som alla åtminstone med läpparna bekände sig till”. [78] Bergman själv har inte utan viss bitterhet sammanfattat hela perioden i sin självbiografi *Laterna Magica*:

> Det är möjligt att någon modig vetenskapsman en dag vågar undersöka hur vårt kulturliv skadades direkt och indirekt av sextioåttarörelsen. Det är möjligt men knappast troligt. Frustrerade revolutionärer håller sig fortfarande fast i sina skrivbord på redaktionerna och talar bittert om ”förnyelsen som kom av sig”. De inser inte (och hur skulle de kunna det!) att deras insats var ett dödligt hugg mot en utveckling som aldrig får avskiljas från sina rötter. I andra länder, där flera tankar har lov att frodas samtidigt, likviderades inte tradition och utbildning. Det var bara i Kina och Sverige, som man hånade och förödmjukade sina konstnärer och lärare.[79]

Att det idag – 20 år efter det att Bergman skrev – finns en anslående revisionism inom forskningen vad avser 1960-talet och dess tidsanda är dock närmast ett axiom. Däremot är det åtminstone vad gäller *Skammen* svårt att påvisa annan intellektuell skada än den eventuella förödmjukelse Bergman själv kan ha upplevt genom den i och för sig hätska kritiken av hans film. I en över tre helsidor stort upplagd intervju med Bo Strömstedt i *Söndagsexpressen* i februari 1969 talade Bergman ”om den ogenerositet han upplevt i den svenska reaktionen på ’Skammen’; om provinsialismen i Sverige”.[80]

Men den kritiken var han nog tvungen att tåla, även om det kan förefalla ironiskt att tolkningen av *Skammen* kom att bli så symboliskt laddad. Särskilt som Bergman angående sitt slit med manuskriptet i slutet av arbetsboken förnöjt konstaterar: ”Idag har det gått väldigt bra att arbeta och jag tror att jag funnit en väg att komma fram som inte är symbolisk och som inte verkar alltför knasig.”[81] Symboliken låg emellertid redan och skvalpade, precis som liken i *Skammens* slutscen, i (åskådar)havet. Och det där med regnrocken gjorde inte heller saken särskilt mycket bättre.

Noter

1 Birgitta Steene, *Måndagar med Bergman: En svensk publik möter Ingmar Bergmans filmer*, Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 1996, s. 109.

2 Jag har påpekat den ideologiska betydelsen av Fårö-landskapet i till exempel *Persona* (1966) som ett slags existentiell kritik av hela samhällstillvaron i Erik Hedling, ”Bergman and the Welfare State”, *Film International*, vol. 4, no. 1 (2006), s. 50–59. Fårö-landskapet i *Skammen* har samma tematiska funktion.

3 Örjan Roth-Lindberg, ”Bödeln, en stackare”, *Chaplin* 84, årg. 10, nr 7 (oktober, 1968), s. 277.

4 Robin Wood, *Ingmar Bergman*, Studio Vista, red. Ian Cameron, London: Movie Magazine, 1969, s. 183.

5 Marc Gervais, *Ingmar Bergman: Magician and Prophet*, Montreal & Kingston: McGill Queens University Press, 1999, s. 107.

6 Ingmar Bergman, Arbetsbok nr 23, Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv, Svenska filminstitutet, Stockholm. Arbetsboken avser perioden december 1966 – augusti 1967. Jag ber att få rikta ett varmt tack till Stiftelsen för tillåtelse att konsultera handskrifterna och bibliotekarien Margareta Nordström för hjälp att tyda Bergmans handstil.

7 Ibid., tisdagen den 30 januari 1967.

8 Ibid., lördagen den 26 februari 1967.

9 Ingmar Bergman, regiexemplar av manuskript, ”Skammens drömmar”, Film nr L-168, Svensk filmindustri, 1967, Stiftelsen Ingmar Bergmans Arkiv, Svenska filminstitutet, Stockholm.

10 Björn Vinberg, ”Startar eget bolag och gör TV-film”, *Expressen*, 3/2 1968.

11 Alf Montan, ”Höstens Bergmanfilm: Så förnedrar kriget människorna”, *Expressen,* 18/8 1968.
12 Ernest Riffle [Ingmar Bergman], ”Utför för Ingmar Bergman skriver – Ingmar Bergman”, *Expressen*, 25/9 1968.
13 Ibid.
14 Ibid.
15 Se till exempel Birgitta Steene, *Ingmar Bergman: A Reference Guide*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005, s. 278 f.
16 Intervjun finns tryckt i Nils-Petter Sundgren, ”Hörde ni Ingmar Bergman”, *Röster i Radio-TV*, 46, 1968, s. 56 f.
17 Ibid., s. 56.
18 Ibid.
19 Stig Björkman, Torsten Manns och Jonas Sima, *Bergman om Bergman*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1970, s. 247–259.
20 Ibid., s. 252.
21 Ibid., s. 249.
22 Ingmar Bergman, *Bilder*, Stockholm: Norstedts, 1990, s. 300.
23 Lasse Bergström, ”Ingmar Bergmans film kan – och bör kanske – ses som en realistisk vision av vad som kan hända med människor i ett svenskt krig”, *Expressen*, 30/9 1968.
24 Ibid.
25 Urban Stenström, ”Den falska förfiningen”, *Svenska Dagbladet,* 30/9 1968.
26 Ibid.
27 Mauritz Edström, ”En bild av förnedringen”, *Dagens Nyheter,* 30/9 1968.
28 Ibid.
29 Jürgen Schildt, ”Ingmar Bergmans ’Skammen’ – ett försök till utbrytning”, *Aftonbladet*, 30/9 1968.
30 Ibid.
31 Ibid.
32 Ibid.
33 Ibid.
34 Carl-Eric Nordberg, ”Vems är skammen?”, *Vi*, 40, 1968, s. 10.
35 Lars Forssell, ”Skammen”, *BLM*, 8, 1968, 605 ff.
36 Ibid., s. 605 f.
37 Ibid.
38 Naturligtvis kan den filmhistoriskt bevandrade avfärda Forssells teser som rent nonsens. Bergman var under 1960-talet representant för det som på engelska brukar kallas ”European art cinema”, det slags konstnärligt stämplad ”auteurfilm” som såväl strävade efter och nådde samma typ av medelklasspublik som både den avancerade litteraturen och teatern. Auteur-filmen fyllde en plats på marknaden dit Hollywood inte kunde nå; det var i materiella termer helt enkelt därför den uppstod på 1950-talet. Denna typ av receptionssociologiska resonemang ligger emellertid utanför ramen för denna uppsats. Skäl till att den nedlåtande hållning Forssell representerar varit vanlig i litterära kretsar i Sverige diskuterar jag mer ingående i Erik Hedling, ”European Echoes of Hollywood Scandal: The Reception of Ingrid Bergman in 1950s Sweden”, *Headline Hollywood: A Century of Film Scandal*, red. Adrienne L. McLean och David A. Cook, New Brunswick och London: Rutgers University Press, 2001, s. 190–205.

39 Lars Forssell, s. 607.
40 Sara Lidman, ”Sara Lidman angriper Ingmar Bergman – Skammen”, *Aftonbladet*, 6/10 1968. Herostratiskt berömd därför att den ofta citeras med viss kritisk distans i Bergmanlitteraturen. Se till exempel Birgitta Steene, a.a., s. 112.
41 Sara Lidman, *Samtal i Hanoi*, Stockholm: Bonnier, 1967.
42 Sara Lidman, 1968.
43 Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden; FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, Stockholm: Rabén Prisma, 1996, s. 324,
44 Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*, Stockholm/Stehag: 2006, s. 187.
45 Ibid., s. 185.
46 Kjell-Åke Steen, ”Det hade jag inte väntat av henne – Ingmar Bergman till motattack mot Sara Lidman som angripit hans nya film”, *Aftonbladet*, 8/10 1968.
47 Ibid.
48 Mario Grut, ”Vi hatar så smått, kamrat”, *Aftonbladet*, 10/10 1968.
49 Elisabet Hermodsson, ”Kommentar till en dom”, *Aftonbladet*, 12/10 1968.
50 Sara Lidman, ”Skammen mitt i världen 1968”, *Aftonbladet*, 13/10 1968.
51 Bernt Jonsson, ”Ärans och hjältarnas språk”, *Aftonbladet*, 16/10 1968.
52 Ibid.
53 Sara Lidman, ”Skammen före kriget”, *Aftonbladet*, 19/10 1968.
54 Ibid. Attentatet mot McNamara och USA-ambassadören Henry Cabot Lodge, Jr. utfördes i maj 1963. Van Troi avrättades offentligt i Saigon i oktober 1964 och blev föremål för en omfattande martyrkult både i Vietnam och bland FNL-sympatisörer utomlands.
55 Kim Salomon, a.a., s. 269.
56 Ibid.
57 Ibid.
58 Ulla Torpe, ”Skammen och Vietnam”, *Aftonbladet*, 29/10 1968. I såväl artikeln som i Birgitta Steenes bibliografi *Ingmar Bergman: A Reference Guide*, s. 284, stavas namnet ”Ulla Thorpe”. Jag utgår emellertid från att det handlar om författarinnan och litteraturforskaren Ulla Torpe, varför jag stavar hennes namn på detta sätt. Se http://www.lansbiblioteket.se/ forfattare/torpe_ulla.htm (070402). Man kan angående Torpes inlägg påpeka den naiva synen på filmen som medium. *Skammen* var knappast någon publikfilm även om det är korrekt att dess publik med all sannolikhet var ”borgerlig” i bemärkelsen att den utgjordes av medelklassen.
59 Torsten Bergmark, ”Ingmar Bergman och den kristna baksmällan”, *Dagens Nyheter*, 6/10 1968.
60 Ibid. Resonemanget torde, gissar jag, trots sin inre logik ha tett sig som fullständigt väsensfrämmande för Bergman personligen.
61 Erwin Leiser, ”Om detta hände oss…”, *Expressen*, 8/10 1968.
62 Ibid.
63 Ibid.
64 Bo Strömstedt, ”Alla dessa helgon”, *Expressen*, 2 november 1968.
65 Det kan nämnas att *Skammen* genomgående fick ett gott mottagande i exempelvis USA, vilket naturligtvis kan ha att göra med att dess grundläggande tema låg i linje med den amerikanska Vietnam-rörelsen som precis som sina svenska meningsfränder önskade ett snabbt slut på kriget. Däremot innebar deras ställningstagande knappast att man som i fallet Sverige för den skull sympatiserade med den kommunistiska regimen i Hanoi. Av

de recensioner av *Skammen* i centrala amerikanska tidningar som jag sett är det bara Hollis Alpert i *Saturday Review* (25/1 1969) som nämner Vietnamkriget och då endast *en passant*. Alpert hänför *Skammen* till specifikt svenska skuldkänslor för att ha profiterat på andras offer under det andra världskriget. Se *Filmfacts*, vol. XI, no. 24 (1969), s. 427 f.

66 Maria Bergom Larsson, *Ingmar Bergman och den borgerliga ideologin*, Stockholm: Pan/Norstedts, 1976, s. 154.

67 Vernon Young, *Cinema Borealis: Ingmar Bergman and the Swedish Ethos*, New York: Equinox Books, 1971, s. 246.

68 Paisley Livingston, *Ingmar Bergman and the Rituals of Art*, Ithaca och London: Cornell University Press, 1982, s. 224. Filmkritikern Jan Aghed sällar sig till Lidman-sympatisörerna i sin recension av Livingstons bok där han angående de citerade raderna skriver: ”Resonemanget är naturligtvis uppåt väggarna, mot bakgrund av den uppenbara militära verklighet och det politiska debattläge i vilka Bergman valde att inspela ett metafysiskt och abstrakt drama om invasion, inbördes- och gerillakrig till på köpet inspirerad, enligt vad han själv uppgav i en tv-intervju, av en journalfilm från Vietnam.” Jan Aghed, ”Konstnären som gammal valp”, *Chaplin* 189, årg. 25, nr 6 (1983), s. 264.

69 Mikael Timm, *Ögats glädje: Texter om film*, Stockholm: Carlssons, 1994, s. 94.

70 David Bordwell, *Making Meaning: Inference and Rhetoric in the Interpretation of Cinema*, Cambridge, Mass. och London: Harvard University Press, 1989, s. 8 ff.

71 Ibid., s. 9.

72 För närmare förklaring av Gérard Genettes begrepp ”paratext”, se min utredning i Erik Hedling, ”Intertext”, *Tolv begrepp inom de estetiska vetenskaperna*, Stockholm: Carlssons, 2000, s. 247 f.

73 Janet Staiger, *Perverse Spectators: The Practices of Film Reception*, New York och London: New York University Press, 2000. Staiger har nyligen publicerat en historisk genomgång av hela den medievetenskapliga receptionsteorin under titeln *Media Reception Studies*, New York och London: New York University Press, 2005.

74 Janet Staiger, 2000, s. 1.

75 Ibid., s. 2.

76 Kim Salomon, a.a., s. 307.

77 Ibid.

78 Göran Hägg, *Välfärdsåren: Svensk historia 1945–1986*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2005, s. 253.

79 Ingmar Bergman, *Laterna Magica*, Stockholm: Norstedts, 1987, s. 231.

80 Bo Strömstedt, ”Vad tyr du dig till, Ingmar Bergman”, *Expressen*, 16/2 1969.

81 Ingmar Bergman, [Arbetsbok nr 23], torsdag 4 maj 1967.

Lars-Eric Jönsson

Rumänska bönder på museum

Om kulturarv i det nya Europa

DEN HÄR ARTIKELN har sin utgångspunkt i en resa till Rumänien som jag gjorde augusti 2003. Jag åkte med en grupp bebyggelsehistoriska forskare. Vår plan var dels att besöka en serie kulturarvsinstitutioner, dels göra smärre fältstudier i den nordliga regionen Maramures.[1] Jag kände sedan tidigare till en del om regionen, vars timmerkyrkor är välkända liksom böndernas ålderdomliga levnadsskick.

I mina förberedelser inför resan ingick att söka efter Maramures och de byar vi skulle besöka på Internet. Vad som slog mig när jag besökte en bråkdel av de hemsidor som sökmotorns drygt 100 000 träffar anvisade, var hur regionen med få undantag presenterades som ett rumänskt kulturarv och som något tillhörigt det förflutna. Detta förflutna hängdes framför allt upp på timmerkyrkorna, bondbyarna och det omgivande kulturlandskapet samt det religiösa livet i byarna. Få texter om denna region använde inte orden traditionellt, ålderdomligt och ursprungligt. En tidigare kollega från kulturarvsbranschen talade om ett rumänskt Dalarna, mer rumänskt än Rumänien och med en tradition av fria småbönder, fritt från klasskonflikter, vackert och allmänt tilltalande. I en antologi (Carlsson red. 2003) läste jag en artikel om Maramures under titeln ”Färd mot det förflutna”. Även i dagspressens resebilagor började regionen uppmärksammas som ett möjligt resmål.

På en tysk hemsida ägnad Maramures kunde jag se bilder från byn Ieud som vi skulle stanna i för ett par dagars fältarbete. Mot svart botten framträdde ett fotografi med en samling byinvånare stående på kyrkogården utanför, vilket jag senare skulle få veta, den så kallade ”kyrkan i dalen”. Bildtexten meddelade att detta var byn Ieud och att människorna på bilden deltog i en gudstjänst

utanför den nya kyrkan i byn, byggd 1770 efter tartarernas senaste invasion. Tittade man noggrant på bilden såg man att det endast var kvinnor som stod där.

Förutom att beskriva vad bilden föreställde stod det också att Ieud var en högeligen (”highly”) traditionell by i vilken aldrig någonsin en abort eller skilsmässa har registrerats. Det uppgavs vara vanligt med barnaskaror på mellan sex och nio barn. I byn bodde mer än 50 kvinnor som i Ceauşescus Rumänien var utsedda till hjältemödrar (heroine mothers). För att utses till hjältemoder krävdes att man hade fött minst 14 barn.

Bilden väckte förstås frågor. Varför stod bara kvinnor utanför kyrkan? Varför framhölls särskilt och med stolthet att inga skilsmässor eller aborter hade noterats i byn? Vad var anledningen till familjernas genomsnittligt höga antal barn? Varför denna gloria, socialistisk dessutom, kring byns mödrars huvuden? Och framför allt, varför ägnades en by i Rumäniens och Europas mest perifera delar detta intresse?

I uppslagsboken stod att läsa att Maramures är en region i norra Rumänien. Förutom jordbruket har gruvbrytning varit en viktig näring här. Naturgeografiskt präglas regionen av Karpaterna, av berg, dalar och högplatåer. I bergen påminner vinterklimatet om det nordliga Europas med snö och perioder av temperaturer under noll. Växtligheten är grön och frodig och påminner till sin sammansättning ganska mycket om den sydsvenska med blandskog varierad med vidsträckta ängs- och åkermarker. Residensstaden heter Baia Mare. På regionens internetsida uppgavs att Maramures räknar ca 250 000 invånare som är fördelade på 80 procent rumäner, 10 procent ungrare, 7 procent ukrainare, 1,3 procent zigenare och knappt 1 procent tyska ättlingar (2003-11-06: http://www.maramures.ro/). Regionens politiska historia präglas av dess närhet till Ryssland och Ungern. Under 1800-talet låg området inom det Habsburgska väldet. Från 1918 delades det mellan Tjeckoslovakien och Rumänien. 1948 förklarades Rumänien som folkrepublik och kom därefter och till och med 1990 att vara en socialistisk enpartistat.

Maramures har med andra ord, liksom många andra centraleuropeiska regioner, en turbulent politisk historia som parad med landsbygdsbefolkningens ålderdomliga livsföring väckte min nyfikenhet. Denna nyfikenhet gavs också näring av det faktum att Rumänien sedan 15 år inte bara är en demokrati och del av den globala kapitalistiska ekonomin. Jag var också intresserad av hur Rumänien närmade sig Västeuropa och hur det förflutna användes i denna process.

Den här artikeln gör inte anspråk på att klarlägga sådana processer. Däremot

vill jag undersöka och diskutera hur det förflutna i form av kulturarv kan användas utifrån ett politiskt perspektiv. Syftet med artikeln är att undersöka hur det nutida bondesamhället i Rumänien och Maramures konstrueras och används som kulturarv i Rumänien, framför allt med avseende på landets nyvunna plats i Västeuropa.

Min utgångspunkt härvid är att kulturarv är ett begrepp, eller hellre en kategori, som innebär ett särskilt förhållningssätt till det förflutna. Att sätta kulturarvsstämpel på en företeelse, byggnad eller ett föremål, innebär att företeelsen ges nya sammanhang, nya betydelser och ny status. Syftet med artikeln är med andra ord inte att undersöka den rumänska bondekulturen i Maramures utan snarare det sätt på vilket denna bearbetas och presenteras i form av kulturarv. Därutöver avser jag att relatera detta till den politiska situationen i Rumänien, en situation som präglas dels av den socialistiska regimens fall 1989, dels av Rumäniens ”nyvunna” relation till Västeuropa.

Att studera kulturarv utifrån ett politiskt perspektiv med exempel från Rumänien har flera poänger. För det första utgår jag från förutsättningen att den kommunistiska regimens fall 1989 innebar en omförhandling av synen på historia och kulturarv. Eftersom det historiska perspektivet i det socialistiska Rumänien i hög grad var politiskt och stod under den politiska apparatens kontroll drog jag slutsatsen att det historiska skulle komma att bli föremål för revidering efter revolutionen, en revidering som rimligen inte endast skulle omfatta empiriska sakförhållanden utan också historiska synsätt på det förflutna. Den amerikanska antropologen Katherine Verdery gav stöd åt den tanken i sin bok *National Ideology Under Socialism* (1991). Här undersöker Verdery styrkan i tanken om det nationella i det moderna Rumänien, såväl före som under den socialistiska epoken. I likhet med vid andra nationsbyggen togs historien och kulturarven i anspråk för att hävda nationens ålder, beständighet och naturliga karaktär (jfr Lowenthal 1985:52 ff.). Tanken om det nationella var således stark före socialismen men odlades alltså även efter 1947. Även om nationstanken kunde tänkas vara placerad i giftskåpet av kommunisterna på grund av associationerna till det borgerliga och kapitalistiska samhället togs den upp, framför allt under Ceauşescus år vid makten, och omformulerades för att inlemmas i den särskilda form av socialism som utvecklades i Rumänien. Innan jag åkte till Rumänien närde jag alltså en tanke om att aktörer inom kulturarvsfältet borde ha ägnat ganska stor uppmärksamhet åt förhållandet mellan kulturarv och politik och de sätt man valde att bearbeta och presentera det förflutna. Jag insåg att begreppet ”politisk” kunde vara problematiskt. Vid besök i andra länder som tidigare legat inom Sovjetunionens intressesfär hade jag

erfarit att det politiska ofta knöts just till den socialistiska maktapparatens försök att manipulera det förflutna för att passa och legitimera den egna regimen. Där jag med ”det politiska” syftade på olika gruppers sätt att bruka och skapa kulturarv för mer eller mindre tydliga syften var det uppenbart att mina kollegor i de f.d. randstaterna hade svårt att skilja på det politiska å ena sidan och den socialistiska maktapparaten och dess manipulationer av det förflutna å den andra.

Min andra poäng med att hämta exempel från Rumänien var att i mer allmän mening söka efter en kontrast till vår egen svenska diskussion om kulturarvs skapande, bruk och prägel. I Sverige har denna diskussion dels varit ganska sällsynt, dels, i den mån den har förts, ofta handlat om man verkligen kan eller bör lägga politiska perspektiv på kulturarv. I denna sista mening tycks det mig som att det finns en väl utbredd uppfattning om att historia och kulturarv är okomplicerade ”speglingar” av det förflutna. Och om bara viljan till sanning är genuin kan denna enda Sanning om det förflutna också nås.

Materialet till undersökningen hämtade jag från museer, friluftsmuseer samt en rad möten med människor som på ett eller annat sätt arbetade med kulturarvsfrågor i Rumänien. Förutom på regionen Maramures ställdes undersökningens fokus in på de rumänska friluftsmuseerna samt Bondemuseet i Bukarest (The Museum of the Romanian Peasant). Jag besökte fyra friluftsmuseer (Baia Mare, Bukarest, Ramnicu Valcea, Sighet) och tre museer (Etnografiska museet i Baia Mare, Peasant’s museum i Bukarest samt The Memorial of the Victims of Communism and of the Resistance). Jag bodde några dagar i byarna Ieud och Budesti i Maramures och samtalade tillsammans med mina reskamrater med bönder, lokala politiker och andra i byarna. Utöver detta besökte jag fler byar i Maramures samt ett par kloster och kyrkor i Transsylvanien. Samtliga besök gav tillfälle att diskutera frågor om kulturarv. Jag ska här koncentrera mig på ett par platser för att inleda en diskussion om det rumänska bondesamhället som kulturarv.

Min tanke var att de intellektuella och museitjänstemän som jag visste att jag skulle träffa, skulle kunna leda mig in i ett samtal om hur kulturarv skapas och används. Flera av de personer jag skulle träffa, det visste jag på förhand, arbetade med eller hade väl utvecklade uppfattningar om kulturarv, om traditioner, om vad museer sysslade med och om det som vi kallar kulturmiljöer.[2]

Det blev inte riktigt så. I takt med att min resa fortlöpte blev jag alltmer förbryllad över vad jag mötte. Jag ska erkänna att denna förvåning gick hand i hand med en gryende desperation. Vad skulle jag få med mig hem? Skulle det räcka för min undersökning? Vi träffade och diskuterade med konstnärer,

forskare och museitjänstemän. Samtliga betraktade sin egen roll i värnandet av de rumänska traditionerna som i det närmaste självklar. Men det var svårt att föra samtal i de termer som jag hade tänkt. Få var beredda att betrakta kulturarv som ett slags perspektiv på verkligheten och det förflutna. Samtliga intellektuella som jag pratade med förde istället fram bondesamhället som något eftersträvansvärt. Med ett undantag var det dock inte dagens bönder som hoppet stod till. Dessa framstod snarare som ett hot mot traditionerna, de egna alltså, till vilka de påstods vara likgiltiga. Inflytandet västerifrån betraktades i detta avseende som ett hot. Det mest konkreta hotet ansågs vara riktat mot byggnadstraditionerna. Invånarna på landsbygden uppförde inte längre traditionella byggnader utan moderna villaliknande hus. Undantaget som påtalades oss var regionen Maramures. Dit var vi på väg, vilket kan ha varit en av anledningarna till att regionen nämndes så ofta och med sådan värme. Men Maramures var framför allt platsen där traditionerna fortfarande levde.

Kulturarv under socialismen

Två företeelser väckte mina frågor. För det första förstod jag inte kommunisternas vurm för bondesamhället, en fascination och ett intresse som kan sägas vara avspeglad i de friluftsmuseer som med ett undantag – det första, beläget i Bukarest – anlades under den socialistiska epoken. För det andra förstod jag inte hur museerna och deras nutida verksamhet förhöll sig till tiden under socialismen. Vad var skillnaden? Vilken historia kunde återanvändas efter 1990? Vilken lämnades därhän? Vilka var de nya berättelserna?

Med ett undantag var det påtagligt svårt att få svar på sådana frågor när de ställdes. Intellektuella människor som jag mötte och som arbetade med kulturarvsfrågor fann det uppenbarligen svårt att diskutera det som skilde deras bearbetningar av det förflutna från motsvarande bearbetningar som gjordes före 1990. De personliga bevekelsegrunderna var oåtkomliga för mig med tanke på de relativt korta samtal jag förde. Men hur arbetade museerna före respektive efter? Vilka utställningar hade man? Ett av friluftsmuseerna, det i Baia Mare, invigdes 1984 endast två år före Ceauşescus jordbruksreform, det så kallade systematiseringsprogrammet. Hur kunde det komma sig? Museets chef Giorgeta Iuga berättade hur museet på 1980-talet hade goda finanser och gott om personal. 1984, menade hon, hade paret Ceauşescu ännu inte blivit, som hon uttryckte det, galna. 1990 avgick den dåvarande chefen för museet. Finanserna blev snabbt sämre och museet tvingades att sälja hälften av sin mark på 12 hektar. När jag träffade Giorgeta Iuga, i augusti 2003, menade hon själv att

museet stod inför en kollaps, att det i det närmaste kunde jämföras med en kyrkogård. Hon talade om att hoppet hade försvunnit, att det hade lämnat henne 1990.

Hur politiserat var bondesamhällets förflutna egentligen under kommunisttiden? I sin bok *National Ideology under Socialism* (1991) pekar Katherine Verdery på hur kultur och inte minst kulturarv är invävda i det politiska. Verdery behandlar byggandet av nationell identitet i Rumänien, med betoning på den kommunistiska perioden. Hon understryker betydelsen av mellankrigstiden som en period av intensiv nationell diskursiv produktion. I Rumänien, liksom i många andra länder, fick bonden en särskild roll när traditioner skulle konstrueras. Detta diskursiva intresse för bönderna, menar Verdery, distanserade och tystade dem och öppnade bondesamhället som ett fält för de intellektuella att kolonisera (Verdery 1991:57, jfr även Kligman 1988:7).

Intresset för bondesamhället kom att odlas även i det socialistiska Rumänien. Nationen var också under socialismen en politisk nyckelsymbol, inte minst i hävdandet av rumänska värden och territoriella gränser gentemot slaver och ungrare (Verdery 1991:129). Verdery lägger särskild vikt vid förhållandet mellan de intellektuella och den politiska makten och menar att kommunistpartiet av de intellektuella tvingades in i en terräng av nationella värden efter kriget (Verdery 1991:122).

En möjlig slutsats av Verderys resonemang och mina iakttagelser efter 1990 är således att allmogen eller bönderna snarare var och är ett slags nyckelsymbol för nationen Rumänien än representanter för ett samhällssystem som stod i motsats till det socialistiska. I denna mening var bonden lika viktig i det socialistiska Rumänien som i det postkommunistiska. Men stod bondesamhället för samma sak under socialismen som efter 1990?

Katherine Verdery menar att tiden ”plattades ut” av de socialistiska historikerna, att det förflutna dekontextualiserades i en strävan att ge legitimitet åt den socialistiska nationen. Som exempel tar hon hur begreppet revolution kom att användas oberoende av tidsligt, socialt och rumsligt sammanhang (Verdery 1991:249).[3] Historikernas intresse var i första hand riktat mot det nationella och alla historiker som arbetade med det nationella ingick – oavsett om de var i opposition mot partiet eller ej – i en nationell diskurs användbar för partiet (Verdery 1991:309).

Mot denna bakgrund skulle alltså de rumänska friluftsmuseerna kunna betraktas som ett redskap i sökandet efter och hävdandet av nationens legitimitet via kulturmiljöer från det rumänska bondesamhället. I detta avseende representerade bondbyarna inget önskvärt samhällssystem eller på annat sätt

något ideal. Det traditionella jordbruket organiserat i byar och individuell kontroll och ägande av jorden ingick ju knappast som en del av det socialistiska Rumäniens uppfattning om ett rationellt och socialistiskt jordbruk. Istället kollektiviserades stora delar av jordbruket med början på 1950-talet, en process som nådde sin kulmen i och med systematiseringsprogrammet, vilket inleddes 1984 och hade som mål att lägga ner 7 000–8 000 av landets ca 13 000 byar och bygga om återstoden till stadsliknande tätorter.[4] Sammantaget är det, ur detta perspektiv, svårt att undgå att betrakta friluftsmuseer och andra museer som annat än monument över något förflutet, eller rättare sagt över något som borde tillhöra det förflutna.

Efter 1990

Detta förhållningssätt till det förflutna står i skarp kontrast till de perspektiv som jag kom i kontakt med 2003. Bönderna och det traditionella bondelivet presenterades på de kulturarvsinstitutioner som jag besökte som något eftersträvansvärt, som något vi borde lära oss av och vars innehåll stod i positiv kontrast till, inte bara den kommunistiska epoken, utan också den samhällsutveckling som Rumänien hade sett efter 1990. Landsbygden, de jordbrukande bönderna och framför allt bönderna i Maramures, uppfattades som bärare av eftersträvansvärda värden och traditioner, begrepp som framför allt kopplades till familjen och religionen.

Ett av de mest expressiva exemplen på hur en kulturarvsinstitution idealiserar bondesamhället återfinns i Peasant's museum i Bukarest (Muzeul Taranului Român). Museets förhistoria sträcker sig till 1906 då Museet för nationell konst grundades. 1912 påbörjades den nuvarande museibyggnaden, uppförd i en historiserande så kallad Brancovansk stil, och som stod klar för invigning 1941. 1948 omvandlades Museet för nationell konst till Rumänska folkrepublikens museum för folkkonst. 1953 flyttades emellertid samlingarna och utställningarna. Nu kom byggnaden istället att hysa ett museum över Lenin och Stalin. 1978 slogs folkkonstmuseet samman med Statens museum och raderades i praktiken ut. Men redan den 5 februari 1990, alltså bara några veckor efter revolutionen, skapades The Museum of the Romanian Peasant och 1993, på annandag påsk, öppnade den första utställningen, Korset (Discover the Museum 2000:2).

Idag är museets utställningar arrangerade i två våningar och en källare. Kyrkan, Korset och Ikonen bildar tre delar och teman på första våningen. Utställningarna på andra våningen ägnas bondesamhällets prakt och vardagsliv kon-

kretiserat bl.a. i bröllopsföremål, textilier och resterna av en timmerkyrka. Som ett slags kontrast står ett rum i källarplanet tillägnat Pesten, dvs. här presenterad som den socialistiska periodens betydelse och konsekvenser för det rumänska bondesamhället. Här visas byster och porträtt av Stalin och Gheorgiu-Dej. Väggarna är tapetserade med faksimiler av den kommunistiska dagstidningen *Seãntei* (ljus). I mitten av rummet står en urna omgiven av spottkoppar. Urnan var en gång en gåva från Josef Stalin till det rumänska folket.

”Lenin … Stalin … Gheorghe Gheorgiu-Dej … har du någonsin försökt föreställa dig hur den rumänska byn hade varit, om ingen av dem hade existerat?” Med denna kontrafaktiska inledning ur en av museets utställningsbroschyrer kan man gå vidare och ta del av utställningarna om det rumänska bondesamhället. Till skillnad från det avståndstagande förhållningssättet till den socialistiska perioden skapar utställningarna en intressant ambivalens inför det utställda objektet. Bönderna, deras byar, ikoner, sedvänjor och religiösa föreställningar ligger inte bara långt borta från Bukarest utan ger också intryck av att tillhöra förfluten tid. Men i samma andetag ges intryck av att museet också omfattas av böndernas religiösa föreställningar. Ikonen, skriver museet, kan betraktas utifrån dess skönhet men även som en helig bild. Genom ikonen ”reser människan närmare Honom som lät sig ses. Ikonen, i likhet med korset, gör vårt liv helt” (Discover the Museum 2000:9).

Denna museets identifikation med det utställda understryks också av det sätt på vilket dess egen historia under den socialistiska epoken sammanföll med kollektiviseringen och systematiseringsprogrammet. Konjunkturen för museet var låg samtidigt som staten försökte ställa om det rumänska jordbruket. Museet präglas till en inte ringa del av ett slags vilja att återhämta det som man uppfattar som förlorat under åren 1948–1990. Eller som man skriver på sin hemsida:

> under Guds beskydd, som vi också har att tacka för vår nations existens […] läker nu museet sina skador orsakade av dess långa och smärtsamma flyttningar från det ena stället till det andra och försöker återerövra sitt gamla jag genom gammalt och nyligen förvärvat material och själsliga vittnesbörd. (http://www.itcnet.ro/mtr/html_en/history.htm)

Förutom den allmänna vördnaden inför den rumänske bonden kan man konstatera hur museet slår an såväl religiösa som nationella strängar. Museet har nu, enligt sin hemsida, återigen blivit ett genuint rum som sägs utstråla känslan av den rumänska bonden, ett rum i vilket besökare kan kommunicera mentalt genom att utbyta tankar och känslor med

> landsbygdsbefolkningen, i det förflutna och i nutiden, diskret tillbakadragna i skuggorna från alla de vackra föremål som nu ställs ut på hyllor och montrar som en minnesbok över denna nation. Museet är och kommer alltid att vara ett minne, som för rumänerna berättar om ett riktigt sätt att vara, vilket de har ärvt från sina anfäder. (http://www.itcnet.ro/mtr/html_en/history.htm)

Känslan av att befinna sig i en starkt normativ utställning underströks inte endast av vår guide Lila Passimas inledande varv i källarplanets rum, Pesten. Den kvarstod, delvis på grund av mina frågor om de värden som museet ville förmedla, och gavs ett slags klimax i ett rum med fotografier från norra Rumäniens landsbygd föreställande bl.a. ängsslåtter i ett ondulerat landskap liknande det jag hade sett i Maramures.

– Det här är himmelriket, sa Lila Passima och pekade på fotografierna. Om vi inte blir medvetna om att vi har denna himmel, i Rumänien, då förlorar vi den.

– Men vad består det himmelska i? frågade jag något omtumlad över denna klartext.

– Enkelhet, immaterialitet, renhet, religiöst levnadssätt och återupptäckten av kontakterna mellan det gudomliga och folket, svarade Lila Passima utan betänketid.

Ingen som jag mötte gav lika klara besked som Lila Passima. Men budskapet gavs i flera av de museala sammanhang i Rumänien som jag besökte. Friluftsmuseerna i Bukarest respektive i Sighet och Baia Mare (båda i Maramures) omgavs på liknande sätt av ett tal om det nationella och religiösa (t.ex. Godea 1993, Stoica 1993 och Mihai 2000).

Såväl i Sighet som i Baia Mare gav friluftsmuseerna alltså liknande signaler. Det skulle inte ha varit särskilt uppseendeväckande om det inte vore för att båda städerna var omgivna av ett levande landskap, vars bebyggelse inte bara i princip var densamma som på museerna utan också gav ett ålderdomligare intryck. Museerna var i detta avseende att betrakta som en inhägnad version av det som vi kunde se på landsbygden i Maramures. Man skulle också kunna tro att en avgörande skillnad mellan museets utställda bebyggelse och den omgivande landsbygdens miljöer endast var att den utställda bebyggelsen var omgiven av tal om traditioner, nation, ursprung och eviga värden. Jag har dock ovan antytt att också regionen i sin helhet var föremål för denna diskursiva produktion.

Om denna produktion under socialismen hade som främsta syfte att framhäva nationens långa hävd tillbaka i tiden genom att visa upp den ålderdomliga rumänska bondetraditionen (Verdery 1996:69), tycks det som om tiden

efter 1990 har tillfört ett tal om vilka värden som, utöver det nationella, denna tradition bär på samt i vilka avseenden dessa värden skulle kunna vara föredömliga också i vår tid. Maramures kopplas i flera sammanhang ihop med ordet helig. Detta ”heliga kungarike” (Dancus 2000:8) framställs med sitt traditionella jordbruk, sin byggnadskultur, med sina religiösa seder och allmänt ålderdomliga levnadssätt som ett Rumänien som det en gång var. Det är en förflutenhet som befinner sig inom en obestämd tidsperiod men definitivt före den socialistiska. Denna – i förhållande till huvudstaden – den mest avlägsna regionen i Rumänien framställs inte endast som en plats med, sedan urminnes tider, fria bönder som aldrig låtit sig kuvas. I sin traditionella livsstil framstår de dessutom som en motståndsficka mot kommunismen. Gail Kligman (1988) noterade på 1970-talet hur utvecklingsfixerade tjänstemän i Bukarest med förakt talade om Maramures befolkning som ociviliserade och bakåtsträvande bönder. Men det som före 1990 var bakåtsträvande framställs efter 1990 som ett uttryck för motstånd och frihetssträvan.

I de två byar som jag besökte gavs exempel på hur en del invånare började se på sig själva som ett slags attraktion i termer av kultur och tradition. Man var självklart medveten om värdet av sina kyrkor. Av sammanlagt 98 träkyrkor i regionen befinner sig åtta på Unescos Världsarvslista. Söker man efter Maramures eller någon av de större bondbyarna på Internet är det inte svårt att hitta bilder, berättelser och annan information. Inte minst i Tyskland tycks Maramures vara ett växande turistmål. Man kan resa till det förgångna, det naturliga, det ärliga, det gästvänliga Maramures.

I byn Budesti, som hade ca 3 500 invånare, menade borgmästaren Tamas Vasile-Liviu att det speciella med regionen Maramures var att den aldrig hade erövrats, inte ens av romarna, och att folket var ättlingar till de ursprungliga dakerna. Vasile-Liviu menade också att byn ägde en uppsättning inslag som borde kunna väcka turisters intresse. Han nämnde kyrkorna, timmerhusen och vattenkvarnen men också invånarnas kläder, vanor och seder, som inte finns någon annanstans i Rumänien.

I Ieud samtalade vi med Vasile Chindris, pensionatägare, fullmäktigeledamot och folkskollärare. Även han underströk traditionernas och bebyggelsens betydelse för den tilltagande turismen. Chindris menade att kommunismen inte hade påverkat byns traditioner, trots att Ieud var en av de byar i Maramures som kollektiviserades tidigast och mest radikalt. Snarare än jordbrukets organisation och de ekonomiska förutsättningarna pekade han på skolans och kyrkans roll för bibehållandet av traditioner.

Men påtagligast var ändå böndernas ointresse av att se sig själva, sina liv, sin

vardag, sitt arbete, sitt sätt att tänka och sitt sätt att fira högtider som något kulturhistoriskt, som något som skulle kunna attrahera någon annan, utifrån. Anläggandet av det som vi kan kalla ett kulturarvsperspektiv var inte deras sak. När Gail Kligman gjorde sin undersökning på 1970-talet i Ieud noterade hon hur bönderna var påtagligt marginaliserade. Rumäniens bönder, skriver Kligman i sin bok *The Wedding of the Dead* (1988), har alltid varit objekt. De har alltid exploaterats av herrar och nationer, liksom av forskare. Bönder har genom historien sällan betraktats som aktörer, de har istället blivit föremål för handling och blivit tystade (Kligman 1988:5–6).

Vari låg det rena och ideala som t.ex. Peasant's Museum ville berätta om? Hur mycket av detta var inte knutet till estetik? Till det vackra och av industrialismen oanfrätta landskapet? Hur mycket var inte knutet till en allmän längtan till det förflutna bortom 1948? Och hur mycket kunde inte relateras till en allmän längtan till det förflutna, till en tid som inte längre finns men som vi kan bilda oss en egen uppfattning om genom att bygga den med de byggstenar vi finner föredömliga och goda?

Bondesamhällets uppgift var inte endast att leverera råvaran till en allmän längtan bort, till ett sedan länge övergivet hem i form av en paradisisk trädgård. Det stod också som symbol för en uppsättning till synes fasta värden, knutna till familjen och könens komplementära och naturgivna egenskaper. Som utomstående kunde jag inte låta bli att slås av hur kvinnorna genom sina sysslor var bundna till gården och jordbruket. Gail Kligman konstaterade också vid sina undersökningar i Ieud hur den sociala organisationen efter kön syntes i arbetsfördelning och relationer till hushållet respektive omvärlden. Kvinnornas verksamhetsområden omfattade familjen (inte sällan med upp till tio barn), hushållet och gården medan männens arbetsplatser kunde ligga långt ifrån byn. Antingen var de knutna till det egna jordbruket (t.ex. "fäbodar" eller avlägsna marker) eller till arbetsplatser långt ifrån byn (Kligman 1988:50). Det traditionella bylivet, menar Kligman, blev därmed alltmer feminiserat. Männen säsongsarbetade på avlägsna orter eller veckopendlade allt längre bort från det dagliga livet i byn (Kligman 1988:54, Verdery 1996:73). 2003 var det inte ovanligt med män från Maramures som arbetade på byggen i t.ex. Italien.

Även om berättelsen om de stora familjerna, de stabila äktenskapen och kvinnornas fixering till hus och gårdstun till en inte ringa del är bunden till den socialistiska epoken har den också visat sig användbar i det postkommunistiska Rumänien. De stora familjerna med de många barnen representerar på så vis en del av det kulturarv som byggs på museerna. Å ena sidan var de

stora barnkullarna och de frånvarande och lönearbetande männen två företeelser som premierades i och sprang ur det kommunistiska samhället. Å andra sidan kom de många barnen, vid sidan av de stabila äktenskapen, att utgöra en grundbult i den postkommunistiska uppfattningen om det traditionella livet. Båda skapade dessutom villkor för kvinnorna som i en mening tillhör det traditionella bondelivet men som i en annan är resultatet av efterkrigstidens samhällsutveckling.

Om man skulle arbeta vidare med frågeställningen om vad det postkommunistiska kulturarvet i Rumänien är uppbyggt av är det min övertygelse att också kyrkan skulle inta en central roll. Om vi bortser från de olika konfessionerna som erkänns i Rumänien representerar kyrkan värden kretsande kring familj, barn och traditionella könsroller. Jag tror dessutom att kyrkan, åtminstone den grekisk-katolska, skulle komma att framstå som en symbol för motståndet mot kommunismen. Tillsammans med värdekonservatismen bildar detta historiska motstånd en grund för kyrkans starka ställning i dagens Rumänien.

Avslutning

Bönderna, menar Gail Kligman, har alltid exploaterats och objektiverats. Påståendet fälldes på 1980-talet då kommunistregimen fortfarande var vid makten och bondesamhället både ansågs vara ett problem och en tillgång för statsmakten. Det är osäkert om Gail Kligman skulle använda ordet exploatering även avseende förhållandena efter 1990. I mitt möte med kulturarvstjänstemän och andra akademiker i Rumänien var förhållningssättet till det samtida bondesamhället påtagligt ömsint men ibland nedlåtande. Bönderna visste så att säga inte sitt eget bästa. Ibland verkade det som om bönderna var sina egna fiender. Denna fiendskap karakteriserades av en böndernas vilja att modernisera sin tillvaro. Bönderna, sa några av mina rumänska samtalsparter, byggde t.ex. hus som inte tillhörde traditionen. De hade inte förstånd att hålla rent. Ej heller att tillhandahålla korrekta traditionella artefakter till försäljning. I all välmening, var sensmoralen att bönderna inte visste sitt eget bästa och att de riskerade att tillintetgöra sitt eget kulturarv.

Om vi istället för exploatering skriver bruk eller användning står det klart att bönderna fortfarande, i högsta grad, är just användbara för och i det rumänska samhället. Jag förstår denna användning som i högsta grad politisk eftersom användningen av historiska företeelser så tydligt är normativ i förhållande till såväl det kommunistiska som dagens Rumänien. Bondesamhället i kulturarvstappning framstår idag som ett slags utopi, en plats som inte finns,

eller för att tala med David Lowenthal (1985) – ett främmande land, som pekar mot framtiden och anvisar särskilda sätt att leva.

I huvudsak kan dessa anvisningar sägas ha två huvudsyften. Det ena är av etisk art, det andra nationellt. Katherine Verdery har pekat på hur en nationell diskurs har flätats samman med utsagor om det förflutna, såväl före som under den kommunistiska epoken. Bondesamhället har i kulturarvsformat givits en fortsatt central position i definitionen av den postkommunistiska rumänska nationen. Det är via bondesamhället som de långa obrutna tidslinjerna kan byggas. Ett viktigt inslag i dessa linjer är just det rumänska, ibland förstärkt av berättelser om dakernas historia. I detta avseende arbetar och verkar det postkommunistiska Rumäniens kulturarvssektor i en lång tradition som löper genom hela den moderna rumänska nationens existens.

Det etiska syftet är inte mindre politiskt utan har, som ovan nämnts, en tydlig udd riktad mot den kommunistiska samhällsordningen. Men det sammanfaller delvis också med denna övergivna ordning i sin syn på barn, äktenskap och prevention. Däremot skiljer det sig i sitt förhållningssätt till vad vi skulle kunna kalla det moderna projektet. I det etiska tilltalet ingår idealisering av det småskaliga jordbruket, ägt och kontrollerat av självägande bönder. Som en produktiv kontrast till detta står givetvis de kollektiva storskaliga jordbruken. I det önskvärda ligger också det slutna bylivet, som bärs upp av jordbruket och som kommer till uttryck i klädsel, seder och bruk.

Om jordbruket utgör ett slags bas för denna kulturarvsdiskurs blir dess sociala uppbyggnad värd att undersöka. Bönderna befinner sig inuti den. Andra folkgrupper som zigenare och judar befinner sig utanför eller har endast en marginell plats. Deras traditionella plats och samhällsfunktion har ju befunnit sig utanför jordbruket. Den judiska närvaron i byarna är dessutom obefintlig sedan andra världskrigets deportationer och folkmord.

Kvinnornas och männens plats i kulturarvet är mer komplicerad. Såväl Kligman som Verdery har påtalat feminiseringen av det traditionella bylivet som pågått sedan den kommunistiska epoken och fortsatt in i vår tid. Denna process kan härledas ur männens frånvaro och tvånget att söka sig till lönearbete på platser utanför byns, regionens eller, i senare tid, utanför landets gränser. Detta har framför allt varit tydligt i de byar som, i likhet med Ieud, kollektiviserades. Kvinnor är i denna mening en viktigare byggsten i kulturarvsbygget än de frånvarande männen. I kulturarvets etiska aspekt ingår dessutom den stationära kvinnan och den mobile mannen, ett förhållande som på ett komplicerat sätt förstärkts av det moderna samhällets penningekonomi men som alltså också har fotfäste i uppfattningen om det traditionella jordbrukets arbets-

delning. Tradition kom dessutom att betraktas som ett slags politiskt motstånd eftersom det stod i kontrast till den kommunistiska regimens och partiets uppfattning om Rumänien som en industrialiserad och utvecklad nation.

Var det en politisk motståndshandling jag såg på internetsidan med kvinnorna på kyrkogården, kvinnorna som inte hade någon plats i kyrkan under gudstjänsten? Utifrån ett kulturarvsperspektiv kan man faktiskt hävda att det var så. Motståndet var inte riktat mot kyrkan och den norm som i mina ögon talade om kvinnor som andra rangens medborgare. Med ledning av de diskussioner jag har fört här var det nog ingen slump att fotografen fastnade för kvinnornas religiösa utövning och lämnade männen inne i kyrkan därhän. Kvinnorna personfierade det traditionella livet, dess religiösa yttringar, arbetsdelning och sociala ordning. I denna mening signalerade bilden ett slags revansch på det samhälle som under drygt 40 år hade motarbetat det religiösa livet och småböndernas krav på att bedriva sitt jordbruk på sitt eget sätt.

Noter

1 Artikeln har sin upprinnelse i en resa till Rumänien 2003. Resan företogs tillsammans med en forskargrupp från Göteborg, Stockholm och Östersund. Gruppen bestod av FK Gunnar Almevik, antikvarie Göran Andersson, FD Ulrich Lange, FK Eva Löfgren samt FK Björn Olofsson samt jag själv. En stor del av fältarbetet, framför allt intervjuerna, utfördes av mer än en deltagare. Fältanteckningar från detta gemensamma material är arkiverat och finns tillgängligt på Hantverksskolan DaCapo i Mariestad.

2 I den här artikeln har jag framför allt intresserat mig för aktörer som i olika positioner befinner sig inom kulturarvssektorn. Ett vidare studium skulle med fördel dessutom kunna omfatta t.ex. kulturpolitiker, lokala entreprenörer, forskare inom de historiska vetenskaperna och journalister.

3 Som exempel tar Verdery en debatt vid slutet av 1970-talet om den transsylvanske bonden Horteas uppror 1784. Debatten gällde om det just var ett bondeuppror eller en revolution, att upproret inte endast var en klasskamp utan också en nationell rörelse (Verdery 1991: 226).

4 Systematiseringsprogrammet avbröts 1989. Då hade ca 500 byar rivits. Efter 1990 privatiserades stora delar av landets åkerjord återigen.

Referenser

Intervjuer

Tamas Vasile-Liviu, borgmästare i Budesti 2003-08-17.

Vasile Chindris, folkskolelärare, pensionatsägare, Ieud 2003-08-19, 2003-08-20.

Maricuta och Ileana Chindris, bondhustrur, Ieud 2003–08-20.

Studiebesök

Friluftsmuseet, Ramnici Valcea 2003-08-11/12.
Biertan 2003-08-14.
Targu Mures (Neumarkt) 2003-08-14.
Friluftsmuseet, Baia Mare 2003-08-15.
Etnografiska museet i Baia Mare 2003-08-15.
Bondbyn Budesti 2003-08-16–2003-08-19.
Bondbyn Ieud 2003-08-19–2003-08-21.
Friluftsmuseet, Sighet 2003-08-21.
Bondemuseet (Muzeul Taranunui Român), Bukarest 2003-08-22.
Friluftsmuseet, Bukarest 2003-08-23.

Litteratur

Cristea, George 2003. ”Färd mot det förflutna”, i Carlsson, Trygve (red.), *Oförtrutet*. Stockholm, Carlssons.

Cristea, George, 2000. *Maramures – un muzeu viu în centrul Europei*. Bucuresti: Editura Fundatiei Culturale Române, 2000. (Summary in English)

Dancus, Mihai 2000. *Values of the Folk Culture in Maramures*. Baia Mare: The Ethnographic Museum of Maramures.

Discover the Museum by Yourself. 2000. Bukarest: Muzeul Taranunui Român.

Godea, Ioan 1993. ”What is the ’Village Museum’”?, i Stoica, Georgeta & Godea, Ioan: *Muzeul Satului Bucuresti*. Bucuresti: Editura museion.

Kligman, Gail 1988. *The Wedding of the Dead, Ritual, Poetics and Popular Culture in Transylvania*. Berkeley: University of California Press.

Lowenthal, David 1985. *The Past is a Foreign Country.* Cambridge, Cambridge University Press.

Verdery, Katherine 1996. *What Was Socialism and What Comes Next?*. Princeton. Princeton University Press.

Verdery, Katherine 1991. *National ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceauşescu’s Romania*. University of California Press.

Internet

http://www.magnuslonden.net/reportage/maramures.htm (2004-01-08)
http://www.timmerdraget.org/ruman1.htm (2004-01-08)
http://www.johnrausch.com/Maramures/ieud01.htm (2004-01-09)
http://www.memorialsighet.ro/en/memorial.asp (2004-01-12)
http://whc.unesco.org/sites/904.htm (2004-01-14)
http://www.itcnet.ro/mtr/html_en/history.htm (2004-01-21)
http://home.t-online.de/home/maramures/maramu01.htm#01 (2004-01-27)

Erland Lagerroth

Andlighet, modernitet och postmodernitet

En ny bok av Ken Wilber

En passionerad tänkare

DET FINNS EN holländsk bok om Ken Wilber från 1998, som heter *Thought as Passion*, ”Tänkandet som passion”. Det är mitt i prick, och Wilber har också uttryckt sin förtjusning över titeln. Han är inte bara temperamentsfull utan verkligen passionerad. Det har, visar det sig, författaren till boken, Frank Visser, fått känna på.

Visser har sedan länge en hemsida som förr hette www.worldofkenwilber.com, men som numera, i enlighet med nyare signaler från Wilber, heter www.integralworld.net. Den är mycket innehållsrik – Visser har här lyckats fånga upp, som det tycks, nästan allt som har skrivits om Wilber, och det på många språk. Den överträffar nog Wilbers egna sidor www.kenwilber.com och www.wilber.shambala.com. Naturligt nog finns här inte bara hyllningsartiklar utan också kritik, inträngande, konstruktiv kritik.

Så mycket mer överraskande var det därför att Wilber i juni 2006 på nätet exploderade i ett våldsamt vredesutbrott mot sina kritiker i allmänhet och dem på Vissers hemsida i synnerhet; även mot den försiktiga kritik som Visser, Wilbers kanske mest hängivne anhängare, hade uttryckt (http://www.kenwilber.com/blog/ show/46). Wilber hade helt enkelt fått nog, och i en orgie av självrättfärdighet demonstrerar han, med begagnande av de fulaste invektiven i amerikansk slang, hur långt under honom själv dessa kritiker står. Han ser sig själv som vilda västern-hjälten Wyatt Earp, ”a pretty fine chap”, som med högburet huvud rider in i solnedgången.

Kritikerna blev naturligtvis inte svaret skyldiga, och den lojale Frank Visser har förtecknat olika aktstycken i debatten (http://www.integralworld.net/

index.html?visser15.html). Det hela är ett riktigt råkurr, men för råheten svarar Wilber själv. Vad skall man då säga om en filosof, en ”vishetslärare”, som beter sig så här? Svaret ligger såvitt jag förstår i titeln på Vissers bok: *Thought as Passion*. Vi har här en människa, som mer än de flesta är *passionerad*, och det också i fråga om reaktionen på kritik. Jämfört med honom är hans motståndare välartade och beter sig som det förväntas av vetenskapsmän. Men hur bleka är de inte jämfört med Wilber! Och vem har sagt att inte en sådan passion kan leda till insikter, som kan ge ny klarhet om vår situation i världen? I synnerhet när den kopplas till en lysande begåvning för att se och klargöra sammanhang i världen och tillvaron.

Inför allt som skrivits om Ingmar Bergman efter hans död har jag ibland tänkt på Ken Wilber. Det tycks hos båda vara fråga om samma kombination av passion, bredd och genial begåvning.

Kvadranter och nivåer

Den 3 oktober 2006 låg en ny bok av Wilber på bokhandelsdiskarna i USA: *Integral Spirituality. A Startling New Role for Religion in the Modern and Postmodern World.* (Integral Books). Wilber har en väldig produktion bakom sig (som jag till dels presenterat och diskuterat i Vetenskapssocietetens Årsbok 1999–2000 samt än mer i min *Sökandet är vårt största äventyr* från 2003), och när han nu söker sig fram mot nya resultat, bygger han naturligtvis på vad han kommit fram till tidigare. För att visa hur världen är beskaffad ritar han upp en kvadrat och delar in den i fyra kvadranter, två till höger för det *yttre* och två till vänster för det *inre*. I båda fallen två, därför att här skiljs också mellan det *individuella* och det *kollektiva* (övre respektive nedre kvadranter). Kvadranterna (se figuren på motstående sida) introducerades i hans magnifika bok *Sex, Ecology, Spirituality* från 1995, men här återges de från den svenska översättningen av en av hans andra böcker, *En kortfattad historia om allting* (Caduceus 2003).

I varje kvadrant ritar han sedan en diagonal ut från centrum och avsätter på den de *nivåer* som han urskiljer i världen, i det yttre från atomen till hjärnbarken (SF 1–3 = strukturella funktioner i hjärnan för medvetandets högsta nivåer), i det inre från atomens förmåga att reagera på retningar till den mänskliga ”visionslogik”, som förmår se och förstå relationer, helheter, sammanhang. Motsvarande nivåer urskiljs i de nedre kvadranterna. Vad gäller *enbart människan* – individen och släktet – urskiljer Wilber 10 stadier av mognad och förmåga, från magisk-animistisk via jagisk, mytisk, rationell, multikulturell till

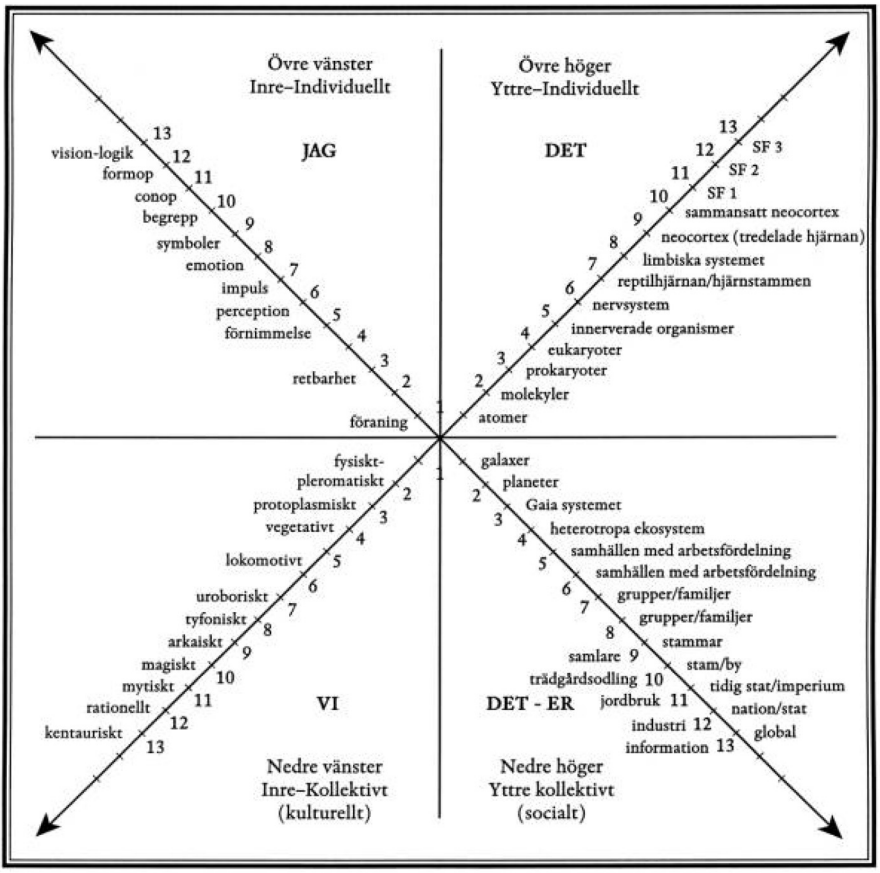

systemisk visionslogik och däröver, stadier gärna betecknade med olika färger (251, 259).

Genom denna överblick kan Wilber relatera de olika kvadranterna och nivåerna till varann, han kan *integrera* dem. Det hela blir till ett *integralt system,* alltsammans betecknat ”AQAL” = ”All quadrants, all levels”. För fullgod forskning begärs det att man skall ta hänsyn till alla kvadranter och nivåer (samt till ”tillstånd”, ”linjer” och ”typer”, ytterligare tre faktorer eller element i Wilbers världsbild). Alla kvadranter, alla dimensioner av verkligheten, är närvarande i varje ”händelse” och varje tolkning av denna, antingen man är medveten om det eller inte (144 f.). Men att observera är att allt detta är en *karta* och inget *territorium*, en karta över medvetandets och tänkandets former (2). Och medvetandet är ingenting i sig självt, menar Wilber, bara en större eller mindre grad av tomhet eller öppenhet, där fenomenen framträder, ett slags torg (66, 68).

Perspektiv och zoner

I *Integral Spirituality* bygger Wilber nu för första gången vidare på dessa insikter och konstaterar att inom varje kvadrant ryms det två olika *perspektiv*, dels inifrån, dels utifrån. Ett jag i vänstra övre kvadranten, som mediterar, upplever sig själv inifrån, men det är också möjligt att se detta jag utifrån och begrunda hans sätt att fungera. Och den springande punkten är att den som upplever sig själv inifrån inte samtidigt kan se sig själv utifrån. En mediterande kan sitta på sin matta i decennier och aldrig förstå något om sin egen andliga utvecklingsnivå och sitt förhållande till de andra kvadranterna.

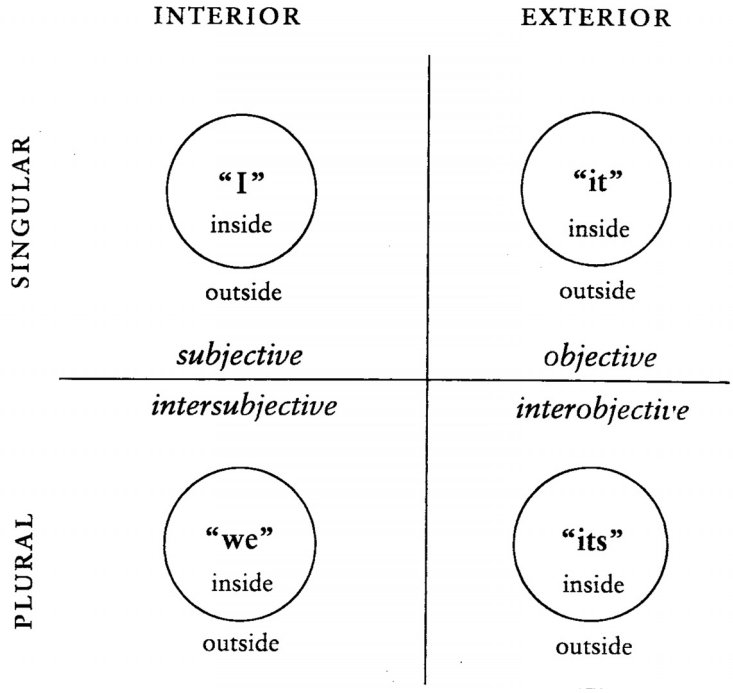

Men man kan inte bara betrakta saker och ting från de olika perspektiven, man kan också *handla* inom dem, och de involverar därför också grundläggande *metodologier* från fenomenologi till hermeneutik och systemteori. Och varje perspektiv med dess handlingar och regelverk (*injunctions*) frambringar en värld av fenomen, ett "världsrum" med en horisont. Summan av ett perspektiv med dess handlingar, normer och livsvärld kallar Wilber för en *hori-zon* eller bara *zon*. Perspektiv och metodologier är begrepp inom ramen för en zon.

Frågan är då hur dessa åtta zoner är relaterade till varann. Det är ämnet för boken, skriver Wilber, det och vad det hela har att göra med religion i modernitetens och postmodernitetens värld. Och han gör anspråk på att ha skapat ett nytt sätt att se på metafysiken, som i själva verket är ”post-metafysiskt”, och som ”ersätter *varseblivningar* med *perspektiv* och på så sätt omdefinierar den manifesta världen till en värld av perspektiv, inte av ting eller händelser eller strukturer […], därför att alla dessa är perspektiv innan de är något annat och kan inte realiseras […] utan att man först anlägger ett perspektiv” (42). Till detta skall jag återkomma.

Andlig visdom, modernitet och postmodernitet

Därmed är Wilber inne på vad han kallar ”de stora visdomstraditionerna” i hinduism, buddhism, kristendom, islam etc. och dessas förhållande till modernitet och postmodernitet. Dessa traditioner, ”tunga av metafysik”, har alltid legat Wilber om hjärtat, men han är nu klar över att ”deras otroligt viktiga sanningar inte lätt kan motstå kritiken från vare sig moderniteten eller postmoderniteten”. Moderniteten krävde dem på empiriska, objektiva bevis, men eftersom de var oförmögna till detta, blev de tillbakavisade; ”moderniteten förkastade det premoderna helt och hållet”.

”Men det betydde inte så mycket, därför att postmoderniteten förkastade båda. Den viktiga sanning som de postmodernistiska kunskapsteorierna nådde fram till är att alla varseblivningar i själva verket är perspektiv, och *alla perspektiv hör hemma i samfälligheter och kulturer.*” (42 f.)

Med hjälp av sina kvadranter kan Wilber nu ytterligare belysa detta. Moderniteten fokuserade på den objektiva existensen av yttre förhållanden i de två kvadranterna till höger och kunde där frambringa ett vetande, som på det området fullkomligt blåste bort de gamla traditionerna. ”Under denna moderna slakt for traditionerna så illa, att de nästan försvann från scenen för den seriösa intelligentian överallt i den moderna västvärlden.”

Postmoderniteten däremot fokuserade på den nedre vänstra kvadranten ”av intersubjektiv sanning och den sociala konstruktionen av verkligheten”. Den var en blind fläck inte bara för traditionerna utan också för moderniteten. Men alla subjekt hör hemma i ett kulturellt och samhälleligt sammanhang, fastän de inte är medvetna om det. En man från Tibet på 1300-talet, som mediterar, sägs det, tror att han har att göra med givna realiteter, tidlösa sanningar, men dessa är i själva verket i hög grad (om också inte helt) kulturellt formade.

De premoderna visdomstraditionerna var helt enkelt inte medvetna om de

tre kvadranterna utöver den övre vänstra, och de blev därför på dessa områden ett lätt byte för moderniteten och postmoderniteten. ”Men det fanns ett område som de stora traditionerna alltjämt är specialiserade på, ett område glömt, ignorerat och ibland rentav undertryckt av moderniteten och postmoderniteten, och det var *det inre av det individuella* – den övre vänstra kvadranten med alla dess tillstånd och nivåer av medvetande, varseblivning och andliga upplevelser.” ”Men”, fortsätter Wilber, ”genom att infoga de stora visdomstraditionerna i ett integralt ramverk [kvadranterna] […] kan deras varaktiga insikter räddas i anmärkningsvärd grad.”

En sådan ”integral metodologisk pluralism” finner alltså plats för premoderna, moderna och postmoderna sanningar i ett integralt ramverk, inte av slutsatser, utan av ”perspektiv och metodologier” och ”*utan de metafysiska system*, som inte skulle överleva kritiken från modernister och postmodernister, element som, visar det sig, de ändå inte behöver” (jfr nedan). Därför kan Wilber kalla sin lösning för ”Integral post-metafysik”, något som också är rubriken på de täta och centrala sidor som refererats i det närmast föregående (42–49). Alltså en filosofi efter metafysiken, byggd på de fyra kvadranterna och deras nivåer, som låter oss sätta allt i relation till allt.

”Integral post-metafysik”

Därmed har Wilber på sätt och vis nått fram till sina viktigaste resultat – och ändå är mindre än en sjättedel av boken avverkad. Vad han gör i fortsättningen är att närmare begrunda de olika kvadranterna, varvid den vänstra övre ägnas fem kapitel (2–6) och den vänstra nedre och de två till höger var sitt (”A Miracle Called ’We’” respektive ”The World of the Terribly Obvious”). Alla är mycket lärorika, och man förstår hur lite man tidigare egentligen förstått av detta. Därtill kommer ett kapitel om religion och ett om ”Integral Life Practice”.

Men det återstår också tre ”appendix” på tillsammans 90 sidor. De är inga obetydliga bihang utan nära nog höjdpunkter i boken. Och de är alla en fortsättning och utbyggnad av de mäktiga sidorna om ”Integral Post-Metaphysics”, som just behandlats. Det är därför naturligt att nu fortsätta med dem.

I det första ”bihanget” visar Wilber hur man i tre steg kan komplettera de gamlas visdom med modernitetens vetenskap liksom med postmodernitetens insikt att alla iakttagelser hör hemma inom ramen för en viss kultur. De stora visdomstraditionerna, menar Wilber alltså, visste inget om de tre kvadranterna utanför jagupplevelsen, men när moderniteten och postmoderniteten ignorerade eller förnekade denna gamla visdom, kastade de ut barnet med badvatt-

net. Genom den överblick, som de fyra kvadranterna med deras olika nivåer möjliggör, är det nu möjligt att erkänna och inkorporera det bästa av det premoderna, moderna och postmoderna (226).

Det andra och längsta appendixet bär samma rubrik som de tunga sidor som nyss avhandlats: ”Integral Post-Metaphysics”. Här löper Wilber linan ut med lärdomarna från postmoderniteten och kombinerar dem med sina kvadranter och nivåer. Resultatet blir att ett fenomen bara existerar på den nivå, inom ramen för det perspektiv, som en iakttagare förmår anlägga. En ”primitiv” människa på en magisk eller ”jagisk” eller mytisk nivå kan inte uppfatta sådana fenomen som atomer eller ekologiska system, de ”existerar” inte på sådana ”kosmiska adresser”. Dessa nivåer i människans kunskapsförmåga är grundläggande i Wilbers filosofi, men han är klar över att det är fråga om mognadsprocesser och gradvisa övergångar.

På liknande sätt finns det inget fixt centrum, ingen grundläggande nivå i universum. Och han erinrar om en gammal myt om vad världen ytterst vilar på, som han begagnat sig av tidigare: ”Det är sköldpaddor hela vägen ner”. Men sedan tar han allt detta till intäkt på att det ”inte finns någon på förhand given värld, som existerar oberoende av allt iakttagande av den. […] Såvitt vi vet eller kan veta är den manifesta världen gjord av förnimmande varelser med perspektiv, inte [av] ting med egenskaper eller subjekt med varseblivning […].” (255)

På samma sätt är de fyra kvadranterna härovan, heter det, ”inte en karta över ’den verkliga världen’, därför att det inte finns någon ’verklig värld’ – det finns ingen på förhand given värld, som väntar på att bli iakttagen, bara perspektiv som öppnar sig och väntar på att ageras fram” (256). ”’Rena fysiska objekt’ existerar inte. Den ’fysikaliska världen’ är inte en varseblivning utan en tolkning […] det finns bara en serie av världar som uppstår med olika nivåer av medvetande” (260). Det är därför Wilber nu anser sig kunna lämna metafysiken bakom sig.

Detta låter ängslande, i varje fall för mig. Rimligare ter det sig då, när Wilber förklarar, att det inte finns något himmelrike däruppe, utan sådana ”riken” är knutna till jagets, medvetandets, kunskapens nivåer (272).

Postmoderniteten som segrare

I det tredje appendixet ”The Myth of the Given Lives On …” kulminerar Wilbers nya anslutning till postmoderniteten. Det har, sägs det, rasat ett stort krig i humaniora mellan ”subjektivister” och ”intersubjektivister”, ett krig som de

senare, dvs. postmodernisterna vunnit. Som vanligt offrar Wilber inte mycket på begreppsutredningar, men på fyra sidor pressar han faktiskt in en koncis och givande presentation av postmoderniteten och dess företrädare (278–281).

Förlorare i ”kriget”, sägs det, är inte bara modernismen och dess naturvetenskap utan också ”det nya paradigmet” i humaniora ”från Capra till Chopra”. Alla dessa har, menar Wilber, förlitat sig på ”myten om det givna”, ”subjektets filosofi” och ”monologisk metodologi”. ”Intersubjektivisterna regerar humanioras andra kultur [postmoderniteten]”, heter det, och ”alla andliga studier har blivit avförda från varje seriöst akademiskt studium” (283, jfr 45 ff.).

Till yttermera visso låter Wilber en hel rad böcker från ”det nya paradigmet” löpa gatlopp (284–299), fast han inledningsvis konstaterat att dessa böcker kännetecknas av ”otroligt sofistikerade grepp” (282). Någon räddning, liknande den för det andliga, ställs inte i utsikt. (På s. 175 konstateras dock att systemteorin inte är felaktig, bara partiell, vilket är ett rimligare omdöme. På sin gravsten vill Wilber själv ha skrivet: ”He was true but partial.”) På det sättet kan Wilber effektivt befria sig från konkurrerande nytänkare (samtidigt som han ändå har den goda smaken att ”välsigna” dem (284). Men kanske kan också deras ”varaktiga insikter räddas i anmärkningsvärd grad”.

Relativism och dialektik

Vad skall man då säga om allt detta? För mig tycks det som om Wilber för nära och för långt har följt postmodernisterna, de postmodernister som han 1998 hade en blodig uppgörelse med i *The Marriage of Sense and Soul* (34 f., 119 f., 134 ff., 140 f. etc.). Han talar om att moderniteten och postmoderniteten kastar ut barnet med badvattnet, men med det menar han att de förnekar den andlighet, som ligger honom själv om hjärtat (Wilber 2006, s. 226). När han nu kastar sig i armarna på postmoderniteten, kastar han själv ut barnet med badvattnet. För därmed hamnar han i total relativism eller nära en sådan.

Det finns inget givet, ingen botten att stå på, allt är ”*absolut relativt* till allt annat”, menar han. Det enda man har att hålla sig till är ”den kosmiska adressen”, dvs. kvadrant, nivå och perspektiv. ”Man måste ange den Kosmiska lokaliseringen av både iakttagaren och det iakttagna för att syssla med någonting annat än metafysik.” (254 f., 257) Men med denna ”adress” kan man enligt Wilber nå fastare mark och därtill undgå metafysiken.

Detta är i och för sig väl tänkt, och man kan förstå att han med dessa adresser ändå tycker sig ha funnit någonting att stå på. Men de har förlett honom att förneka existensen av yttervärlden, vilket inte alls är någon nödvändig följd. Där-

med tycker han sig visserligen nå ett andra mål, att avskaffa metafysiken – var kommer världen ifrån? – men slutsatsen behöver inte vara riktig för det. Metafysiken kommer vi ändå inte ifrån, menar en kritiker, som anser att Wilber har missförstått Derrida (http://www.integralworld.net/index.html?desilet.html).

Här skulle jag vilja fälla in en gammal tentamenshistoria om den svenske filosofen Christopher Jacob Boström, som med sin ”rationella idealism” behärskade den svenska filosofin under mitten av 1800-talet. Tentamensfrågan löd: ”Den där kakelugnen, befinner den sig utom kandidaten eller inom?” Och svaret för att få godkänd skulle vara: ”Inom”. Wilber opererar nära det svaret. Själv tycker jag att kakelugnen visserligen befinner sig inom kandidaten men dessförinnan och alltjämt också utom honom. Alltså både-och. Förutsättningen för människans värld, för allt som vi ägnar oss åt, är existensen av den fysiska världen, inklusive oss själva. Dessförutan intet. Detta är utgångspunkten, och målet är förståelsen av världen och oss själva.

Den litterära hermeneutiken, tolkning av texter, kan här vara lärorik. För det första kan man i den lära sig, att en tolkning inte kan sägas vara sann utan bara *adekvat* och *giltig*, adekvat för den givna texten och giltig i förhållande till vad som är känt. Det är begrepp som passar som hand i handske för Wilbers ”perspektivism”.

Det är frestande säga att allt är tolkning, och man tycks då vara nära total relativism. Men då har man inte insett att texten inte bara är *utgångspunkt* utan också *slutpunkt* och *mål*. Varje tolkning måste i en feed back-operation alltid till sist *kontrolleras mot texten* – om den verkligen skall vara en tolkning och inte bara fria fantasier utifrån texten. I den finns det *korrektiv*, som förhindrar total relativism.

Finns det ett sådant korrektiv också i fråga om tolkning av världen? Jag tror det. Wilber har alltså en lust att upplösa den fysiska världen i perspektiv på den, men samtidigt förklarar han att materien inte är bottennivån för varandets spektrum utan *den yttre dimensionen av varje nivå* (261). Den tycks då ha en ganska säkerställd existens. Själv menar jag att det är här det yttersta korrektivet ligger.

Ontologins och kunskapsteorins fundamentala förutsättningar är, såvitt jag förstår, att det finns en värld och samtidigt iakttagare av denna värld. Det hela måste då bli ett spel mellan dessa två, en dialog, en dialektisk process. Men eftersom iakttagarna har mycket skiftande förmåga, blir det också ett spel mellan dessa. Som få andra har Wilber förstått denna dialektiska process, men det har (för)lett honom att tillika avskaffa världen, och då har han varit för snabb i vändningarna, gått ett steg för långt. Hans ”post-metafysik” håller inte.

Nivåer av Gud

Men hur förhåller det sig då med med religionen och Gud, problem som engagerar Wilber. Han lanserar här en tanke som det är svårt att inte ansluta sig till, nämligen att vi på detta område gör oss skyldiga till att *förväxla en nivå i en "linje" med denna linje själv*. Nivåer är alltså de stadier, som Wilber avsätter på diagonalerna i sina kvadranter, i människans och mänsklighetens fall stadier av mognad och kunskapsförmåga. Med "linjer" (ordet tycks inte så väl valt) menar han snarast ämnesområden, och religion är ett sådant (andra är kognitiva, moraliska, emotionella, estetiska, psykosexuella "linjer"; 23 f., 183 f.).

Förväxlingen innebär att man identifierar en "linje" med *en viss nivå* i dess utveckling, och för religionens del är det fråga om primitiva nivåer, där Gud uppfattas som hämnare, krigsherre, snäll farbror i himlen eller liknande. Vetenskapen, upplysningen, moderniteten och postmoderniteten har alla gjort sig skyldiga till detta misstag men också de flesta (?) av dem som bekänner sig till en religion. Följderna har blivit förödande för det religiösa livet. "Med början ungefär vid upplysningen *undertryckte* den intellektuella traditionen i väst aktivt varje högre nivå av dess egen andliga intelligens. […] hela 'Guds död'-rörelsen betydde [bara] *den mytiska Gudens död* […]" (183). Men liksom andra "linjer" sträcker sig religionen över alla nivåer. (184 f., 192 f.) "För att säga det rått", skriver Wilber, "finns det nivåer av Gud." (266)

Och just detta blir religionens stora fördel, den som i enlighet med bokens undertitel kan ge den en ny roll i dagens värld. Rollen, nämligen att kunna fungera som "transportband" för mänskligheten från primitiva nivåer till de mest utvecklade. Av flera skäl är religionen det enda mänskliga företag som kan göra detta, menar Wilber. För det första är världens religioner ett stort förvaringsrum för de myter som aldrig kan återskapas i dag. Och det mytiska stadiet kommer vi aldrig ifrån, därför att varje individ föds på ruta ett. Religionen kan ge legitimitet åt dessa föreställningar, samtidigt som den kan sanktionera högre stadier och därmed hjälpa människor från det ena stadiet till det andra. Under förutsättning dock, att både vetenskap och religion upphör med sin epidemiska fixering vid den mytiska nivån i den andliga utvecklingen (192 f.).

Här erinrar jag mig en historia, som f.d. ärkebiskop K. G. Hammar återberättat från sin studietid i Lund. "'Om någon frågar er om ni tror på Gud, dröj med svaret tills ni fått veta vad frågaren menar med "Gud".' Vi var unga nyblivna teologie studeranden vid 1960-talets början i Lund, och vi hade varit samlade en kväll tillsammans med Gustaf Aulén, tidigare professor i Lund och biskop i Strängnäs, men då som 90-åring fortfarande aktiv som teolog. Vi var nog

rätt förvirrade tills Aulén förklarat närmare: 'För när ni hört det svarar ni säkert nej.'" (Svenska Dagbladet 27.10 2002) (Tilläggas kan att jag själv sedan 1969 har förmånen att bo i ett hus i Lund byggt av Aulén!)

Men hur skall man då närmare bestämt se på Gud i detta sammanhang? Där är Wilber möjligen något lättsinnig. För med en "integral post-metafysik", menar han, blir frågor om andliga realiteter inte konstigare än frågor om andra realiteter. Problemet för många andliga realiteter (som patriarkatets Jehova och "himmelriket") är att de existerar på varandets och vetandets lägre nivåer, och därför med rätta ifrågasätts på högre. Men högre nivåer har sina egna andliga realiteter, och därmed upplöses, menar Wilber, "helt enkelt problemet att bevisa Guds existens" (262, 265 f.). Gud finns på olika nivåer, inom olika perspektiv, så enkelt är det.

Ja, kan man tillägga, inom ramen för medvetandet. Men är det tillräckligt? Tydligtvis är det så för Wilber, och han slutar huvudtexten i sin bok med en lovsång till "Guds strålande anlete […] det ultimata Du […] hela det manifesta universum [som] är Gud i tredje person" (208 ff., jfr 159 f.).

Den stora överblicken

På samma sida manar Ken Wilber oss att se på världen och tillvaron från 50 000 fots höjd för att på så sätt kunna nå fram till "integral pluralism", en som alltså inkluderar alla kvadranter, nivåer, tillstånd, linjer och typer. Det är en sådan överblick han själv menar sig ha uppnått, och den har gjort honom till distinktionernas och systematikens mästare, till "generalist" – på gott och ont. "Om jag för ögonblicket får tala i enkla, orienterande generaliseranden", skriver han på ett ställe (191) – men just detta gör han hela tiden och erkänner det också: "Allt det föregående görs i de mest allmänna orienterande generaliseringar." (269) Och på ett annat ställe, om de olika nivåerna: "Följande lista är avsedd att vara ytterst schematisk och generaliserad […] och inte avsedd att vara exakt i alla detaljer." (258) Wilber är helt visst inte alltid exakt, och som den som menar sig kunna överblicka världen och tillvaron går han snabbt fram, ibland säkert för snabbt.

Det är priset, men mig tycks det vara värt priset. Wilber är inte detaljernas och nyansernas mästare, ingen pedant, men vi har länge haft en stark övervikt för denna typ av forskare, och jag tror att det just nu är tänkare av Wilbers slag som bäst kan föra världen och vetandet framåt. Men denne "ärkegeneralist" får naturligtvis finna sig i att bli utsatt för kritik från specialisterna – något han tydligen har svårt att acceptera.

Antonio Lima-de-Faria

Economic history of a XVII century watermill

The pursuit of leisure – a major factor in the advent of civilization

CIVILIZATION MAY BE said to consist primarily in the transformation by the human mind of obstacles into advantages. Every time early humans were confronted with an obstacle, it led them to an invention. Actually, civilization is based on the pursuit of leisure. Laziness has been a major factor in this process, because it has been an instigator to the technological improvements that have permitted to produce, artifacts and goods, with less effort and in the least time. It was so in prehistoric times and continues to be today in the globalized economy.

Even at present, robots have been devised to increase precision and speed but also to allow an evasion from the monotony of the assembly line. The result has been an appreciable increase in the time left for leisure. We are moving, everyday, into a society where the decrease in working hours is one of the main goals.

Leisure allows deep thinking and innovative activity. It is this state of the mind that lies behind the creative scientific and artistic endeavours.

As complex societies developed, consisting of many professions, it became difficult to dispose of free time to allow the pursuit of independent activities. It was only when the large human communities reached a level of economic surplus and a high standard of life, that a few citizens were allowed to pursuit independent activities, of marginal and non-profitable character, that the firm foundations of civilization were established.

Humans discovered that they could canalize their own force

Humans and other animals, transform chemical energy, furnished by their food, into muscular force. This takes the form of movements, leading to locomotion and other body activities. In addition to this natural function, the muscular force, was the first to be recognized by humans as a source of power that helped them to control nature. Once one learned to canalize this force into specific goals, it resulted in novel solutions which animals and humans had not been able to recognize previously. Moreover, muscular force was available in great quantities, since it was equal to the number of individuals active in a given population.

The canalization of this newly discovered power led to: 1) The movement of boats by groups of rowing men. 2) The rapid displacement of carts and sledges by pushing. 3) The preparation of food, by grinding by hand, using stones. 4) The tilling of the soil by digging with stone axes and metal spades. Other new types of endeavour were soon added to these ones.

Initially only human energy counted.

The discovery of other forces present in nature that could substitute the human force

The control of the gravitation force

The second force to be recognized of major importance was gravity, since it pervaded the behaviour of all organisms and objects. Any implement that was released would fall to the earth inevitably. However, living organisms, including humans, could counteract this force, at least partly, by raising themselves from the ground and walking upright without difficulty. The basic conclusion was that gravity could be partly controlled. Water, if poured from a jar would also fall to the ground. However, water had been able, by a then unknown process, to reach the top of mountains and then successively descend to the sea.

The Sumerians (in 3,000 B.C.) already saw the top of mountains, not only as closer to the gods, but also as the source of water that flowed down to the valleys (Honour and Fleming 2002). This observation was accompanied by a significant finding. The descent of water occurred in an ordered and stepwise way. This was the key to the harnessing of water by putting gravity at the service of humankind. Waterfalls, small or large, could be used to substitute human force, if proper devices were created.

The control of the friction force

The displacement of large stone blocks, as well as of large trees, was a difficulty considered impossible to surmount. The friction force was so great that the movement of huge monoliths, for building palaces and temples, was a big difficulty (Haywood 2005).

By definition: "Friction is the force resisting the rolling of a body on a plane" (Pitt 1988). The friction created by the sliding of large objects against the ground was a tremendous obstacle.

Suddenly, the trunk of the tree could be used to be placed under the stone block. This combination allowed to minimize friction, by rolling the stone over the tree. The ensuing logic solution was the wheel. It diminished appreciably friction, although it did not abolish it completely. The wheel was discovered by 3,500 B.C. since wheeled vehicles were in use in Sumeria by this time (Pascoe 1991).

The combination of the victory over friction with the control of gravity

The watermill was the product of the combination of the control of the two forces of nature that so far had remained unconquered: friction and gravity. It was a critical step in economic development. The flow of water due to gravity was connected to a horizontal wheel that rotated with a minimum of friction. Human energy was substituted in a most effective way.

The watermill appeared for the first time in the Middle East. It became later of general use in Ancient Greece (McNeil 1996).

It was, actually, one of the first forms of power of non-animal origin. It occurred concomitantly with another one. This was the sailing ship, used by Egyptians as early as 2,500 B.C., in which the force of the wind was harnessed (McNeil 1996).

The impressive development of Rome's technology

The Romans were confronted with a relatively rudimentary technology that they acquired from the Sudanese, Egyptians, Sumerians, Persians, Syrians and Greeks. Every instrument which became available was improved in new ways and perfected at most levels of technology. The Roman roads, bridges, aqueducts, thermal establishments, theatres, circuses, libraries, racing tracks and temples, stand today and are still in use after 2,000 years.

Their roads, that covered all the Empire from Lisbon to Damascus, are to

be found everywhere and can still be used. The bridges still stand today the weight of heavy motorized traffic as the ones at Alcantara and at Ponte de Lima in Portugal. Aqueducts, such as the monumental one at Segovia in Spain, continues to furnish water to the city, as it has done since the Emperor Augustus. The theatre at Merida (also in Spain), seated 6,000 spectators, and is at present the site of opera performances and concerts. The Roman thermal baths in Andaluzia, with their vapour pipes and rooms, in which the water is at three different temperatures, are still available for people to bath. The temples, such as the Pantheon in Rome, with its unique circular cupola, has endured all the ravages of time. These structures remain functional after two millennia not by accident, but due to the supreme technology devised by the Romans (Scarre 1995). As described in every detail by the architect Polio Vitruvius, in his treatise "On Architecture" published in the time of the Roman emperor Augustus (B.C. 63–14 A.D.), the work was based on studies on every aspect of the construction such as: the strength and quality of the materials, the shape of the stone blocks, and the resistance of the materials to pulling forces. Mathematical calculations were undertaken to design the arches of bridges and temples and to assess the equilibrium forces acting on the buildings that reached great heights.

The roman watermill

A typical example of this general improvement in technology was the watermill. In the Middle East and Greece it had a horizontal wheel. The Romans transformed it into a most effective machine by including a vertical wheel, whose movement was transmitted by means of gears to the horizontal one.

The Roman mill was described by Vitruvius in about 180 A.D. It was the first machine in which toothed wheels were coupled together transmitting the rotation of one to the other (Vitruvius 2002 edition). Whereas the original horizontal type could best be used on small rivers, the Roman type was more effective because it could now be located in large rivers permitting the use of a strong water flow.

Economic and technological stagnation in Europe

The fall of the Roman Empire was the worst disaster that Europe could possibly have suffered. A society based on scientific achievement, on high cultural values and on an extensive law code was substituted by one based on igno-

rance, mysticism and lawlessness. Scientists were executed, libraries were burned down, the theatres were destroyed, the public baths closed, the Roman laws, in which every paragraph, was written on large bronze plates (still extant) were melted down. The Christian Church reigned in splendor for 1,000 years. Charlemagne (742–814 A.D.), crowned in Rome as Emperor of the West by Pope Leo III in 800, was analphabet. He could not even write down his own name (Pascoe 1991, Padamsee 2003).

Flourishing of science and culture in China and Arab countries

This was, however, not the situation in the countries where the Muslim and Buddhist religions dominated. In Irak, Syria, Persia and India, as well as in China, the Middle Ages were a period of large economic development, of scientific endeavour and of high cultural standards. The Chinese and the Arabs had such splendid innovations and opulent living that these were considered unimaginable in Europe.

When the Venetian explorer Marco Polo returned from his voyage to China where he had spent 20 years (1275–1295), no one would believe his description of the enormous opulence of the Chinese Court and the impressive discoveries made by the Chinese. Stones could burn (it was bituminous coal), a liquid could be extracted from the soil which could also burn (it was oil). Moreover, instead of the coins, used in Europe, paper money with the seal of the emperor, was the general currency. They also had invented the compass that allowed orientation at sea. Marco Polo was put in prison and considered an impostor (Temple 1986, Ebrey 2003).

The renaissance was started by the Arabs

When the Arabs invaded the Iberian Peninsula in 750 A.D., they brought with them the flourishing culture and the economic wealth that characterized the life in Baghdad and Damascus at that time. They also occupied Sicily (832 A.D.) and even attacked Rome in 846 (Hitti 2002). Among other things they introduced: 1) The zero, that they had acquired from India. 2) The Arabic numbers, which allowed rapid calculations, not possible with Roman letters. 3) The precious manuscripts published in Antiquity, that they had salvaged, and which were then translated in Europe from Arabic to Latin. 4) The astrolabe which allowed to determine the location of a traveler by comparing the

position of stars with previously recorded star charts. 5) The use of medicinal plants. 6) The novel irrigation methods consisting of canals and of pumping instruments employed to extract water from deep wells. 7) The cultivation of the sugar cane, which allowed to make cakes, leading to the introduction of the dessert at meals.

The Arab explosion of culture led to the foundation of the first university in Europe, at Cordoba, in 912. Its library had not less than 400,000 volumes (Padamsee 2003). The early impact of Arab knowledge on the European Continent laid the foundations of the Renaissance that later occurred in Italy in the 1400s.

The watermill an indispensable instrument in newly built cloisters

Due to the influence created by the Arab technology and trade, cloisters started to possess watermills in great numbers by the 800s.

A second source of influence resulted from the Crusader's defeat of the Turks in 1098. This led to another economic revival of trade in Europe.

Cloisters had been founded in great numbers since 908 and had become centers of agricultural produce and manufacture. The number of watermills increased rapidly. By 1086 there were over 5,600 watermills in England alone, which were used mainly for grain milling, as described in the Domesday Book (McNeil 1996). A cloister did not own one watermill but dozens and even over one hundred (Wikander 1980).

In Portugal the construction of these machines became also an obligatory component during the building of new cloisters in the land acquired from the Arabs who were expelled from Portugal in the period 1143–1267.

The founding of the monastery at Vila Nova de Muia

At the village of Vila Nova de Muia, outside Ponte da Barca, on the river Lima (North of Portugal), there are plenty of watermills that go back to the Middle Ages. Some of them are still functioning today.

The first document available is from 1103. It records the foundation of a Benedictine monastery at Vila Nova de Muia, which still exists (partly in ruins). A small tributary of the river Lima runs at the side of the monastery and there are over 12 water mills in the vicinity.

This document was confirmed by a second one, issued by the first king of Portugal Afonso Henriques in a letter dated 1141 (Sousa and Meneres 1980, page 162).

Along the small river, running at the side of the monastery, there are at present watermills built in granite within the space of 700 meters. One of them is still in use grinding maize. The watermill described in this work, is the fourth, located about 500 meters from the monastery, and was in function until 22 years ago.

In documents from 1220, it is mentioned that the monastery of Vila Nova de Muia payed its tribute to the King, once a month, in the form of small bread or of flour (page 170 Sousa and Meneres 1980). This means that, to produce flour one had to use the mills that are adjacent to the monastery and which are still extant and in function.

The whole area of the North of Portugal, where the mill is situated, has been thoroughly investigated archeologically and ethnologically (Almeida 2003, Almeida and Rodrigues 2001). The pre-history is well documented. Not less than 49 dolmens and stone settings have been recorded in this region, as well as paintings which are 30,000 years old. A profusion of stone artifacts from the paleolithic and the neolithic are to be seen in local museums. The Romans were present everywhere. Roman roads cross the countryside in many directions some of them only a few meters from the watermills. Roman bridges are still in function at Ponte de Lima (only 30 kilometers from Ponte da Barca). Nearby (10 kilometers away) one can see, still today, at the entrance of the Gerez National Park, a large group of Roman columns with their Latin inscriptions. Just 2 kilometers from the watermills (at Touvedo) a Roman house has been excavated which contained a mill moved manually by a stone (Costa 1997). Hence we are dealing with an area highly rich in pre-historic and Roman remains.

The watermill called "Moinho de Marialva"

This watermill is situated about 500 meters from the monastery. It was still in function 22 years ago and was reconstructed in 1992.

The watermill proper consisted of four rooms. One was the milling area with two milling stones and three minor windows. The second was used for storage of the grain. The third functioned as a small entrance hall, having a large door. The fourth was a horse-stable with a smaller door (Fig. 1).

The whole structure was of granite without cement, the stones of the outer

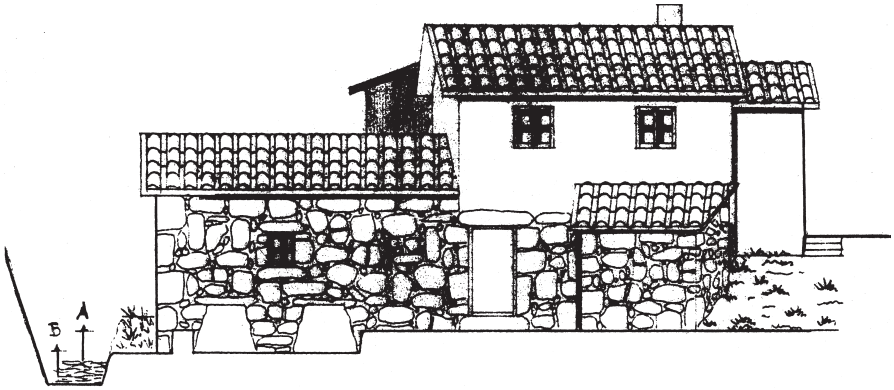

Fig. 1. The XVII century watermill at Marialva, Ponte da Barca. The whole structure has been preserved in its original form. The first floor consists of large stones of granite and was the mill proper. The upper floor, with its two windows, was a later addition built of brick where the miller's family lived. To the left is the creek showing the upper water level A (during winter) and the lower water level B (during summer). The small window of the lower floor opened into the room where were located the two grinding stones. Below it are the two large openings through which the excess of water ran back into the river. The water used to move the mill was canalized by a small stone aqueduct located on the back, and upper part, of the edifice. To the right one sees the main door, by which one entered the mill, and at its right side protrudes the small room which was the stable.

wall having a width of 90 cm. The construction of the mill started from a large natural granite rock that still is part of the wall of the horse-stable.

The water from the creek was carried to the mill by a channel consisting of large blocks of granite, also without cement. This channel is 9 meters long and has a width of 60 cm.

There were originally two grinding stones: one was in place, the other had been discarded, at an earlier date, since it was found lying outside the entrance of the mill partly broken.

The wooden components of the machinery were still located over the grinding stone, when the mill was acquired in 1992. The lower part of the machinery, that collects the water and rotates, has been maintained in place. The upper part (where the maize seeds were poured) with its adjacent artifacts, have been collected and preserved separately, due to their bad condition.

A second floor was built (probably in the 1800s) above the mill. This was reached by a ladder placed against an internal opening. This area was of brick and functioned as the living quarters of the miller's family. It consisted of four small rooms with wooden walls. In one was situated a baking oven made

of granite and clay, having at the side a 1x2 meters cement floor, which was used as a fire place to cook food on an iron kettle. Two of the small rooms were used as sleeping quarters and the fourth room functioned as a water-closet. There was no chimney. The smoke escaped through the tiles of the roof (Fig. 1).

The cultivation of american maize in Portugal

Just as the introduction of the American potato revolutionized the European economy, the import of maize from Central America had a similar impact.

The potato was recognized as an important food stuff by the Spanish explorer Gonzalo de Quesada, during an expedition in the Andes Montains of Peru, in 1530. The native indians had domesticated this plant between 3,700 and 3,000 B.C. (Trager 1995).

The introduction of the potato, as a complement to the European diet, was not easily accepted. Potatoes were used initially to feed pigs, and its cultivation spread slowly. In 1621 they were planted in Germany, but peasants resisted the innovation, and in France Antoine Parmentier (1737–1813) had to fight many enemies before people realized the importance of the new tuber. Moreover, potatoes could be cultivated on poor sandy soils unsuitable for wheat and other cereals. This allowed to extend appreciably the cultivated area used for human food. The result was a dramatic explosion in the European population following potato cultivation.

On the contrary, maize was from the beginning understood as a valuable crop for human consumption. Maize seeds were brought by Columbus from Cuba during his first expedition (1492).

Maize started to be cultivated in Portugal in the area of Coimbra (only 180 kilometers from Ponte da Barca) in the first part of the 1500s. There is a record from 1538 (Ferrao 1992). Soon the cultivation of maize was widespread in Portugal. There are tables with the quantities of cereals harvested at the Monastery of Tibaes (near Braga), located only 24 kilometres from Vila Nova de Muia where the mill is located. By 1630 the figures were: wheat 15.1 %, rye 40.2 % and maize 44.7 % (Oliveira 1974). This means that maize rapidly became the main source of flour for bread.

An important agricultural detail was that maize demanded a large amount of water, during the first three months of cultivation, to grow properly. This demanded new forms of irrigation. The solution was the creation of canals and the building of more mills.

What is unique to Moinho de Marialva, is that from its lower part starts a water channel. The small river divides into two, part of its water being deviated into the channel. This channel extends for about 3 kilometers and is still, at present, used to irrigate more than 100 fields of maize, according to the peasants, who still use it to water their maize fields. The channel finishes at the large river Lima.

The three water mills that are found between the monastery and Moinho de Marialva are probably over 800 years old, *i.e.* date from the building of the monastery in 1141. There are no other ones adjacent to the monastery.

Moinho de Marialva may be a later construction from the end of 1500s or beginning of the 1600s, since it is the only one from which there is a channel to irrigate maize fields. The rapid expansion of maize cultivation must have demanded not only more mills but also larger ones. This may be the reason why this mill had two grinding stones. There is also a document that states that the powerful monastery of Santa Cruz, of the University city of Coimbra, added to its domains the monastery of Vila Nova de Muia in 1594, which is the initial period of maize expansion in Portugal (Sousa and Meneres 1980). The archeologists who kindly acceded to inspect the Moinho de Marialva agreed that it should be from, at least, the beginning of the 1600s.

The pilgrim route to the monastery, used during the Middle Ages, exists still today and passes by the main door and the outer wall of Moinho de Marialva. The route runs over a narrow bridge, made of two large stones, which have a typical ancestral shape.

The area occupied by the granite structure of Moinho de Marialva (*i.e.* the first floor) is 34.7 m^2. The upper floor of brick, where the family lived, was initially 23.5 m^2.

The construction of the watermills of Portugal and their different types has been investigated in great detail by Oliveira et al. 1983. Their distribution is most extensive and was treated by Galhano 1978. The Moinho de Marialva belongs to the mill type with a horizontal wheel having a grinding stone and a water channel that activates a rotating wheel of wood located under the floor.

Fig. 2. Upper row: piece of stone with part of an inscription, where the letter V was carved, it may be from a stone slab typical of the Middle Ages. Second row (left) the handle of a vase in red clay which could be Roman but may also be of a later period; (right) stone axe, in quartzite, which is a paleolithic tool circa 10,000 years old. Lower row (left) a stone object, that could not be ascribed to any specific period; (right) a neolithic axe, in quartz, with a well defined incision on the upper part and with polished lower surface showing signs of being used.

The collection of artefacts pertaining to the economic history of the mill

The Moinho de Marialva was in ruins when it was acquired in 1992. The careful reconstruction that followed maintained its original structure. It is now used as a summer cottage.

Since then it became obligatory, every summer, to clean the river from the debris that accumulated during the winter floods. Ponte da Barca, is the area of Portugal which receives one of the highest amounts of rainfall during the year. The creek has an intense water flow that during heavy rains becomes torrential.

The debris turned out to consist of: ceramics, worked stones, iron tools, parts of the mill's grinding system and other implements. Surprisingly, these contributed to elucidate the economic history of the mill.

The cleaning of the river, and the search for artefacts, was carried out for 13 summer seasons, in the area adjacent to the mill.

At the very door of the mill was found a stone axe, in quartzite, which is a typical paleolithic tool, nearly identical to one found in the Museum of Viana do Castelo (40 kilometres from Ponte da Barca). It was dated by the archeologist Dr. Nuno Soares to be circa 10,000 years old. Its dimensions are 11.8 x 7.6 x 2.7 cm (Fig. 2). Nearby was collected in the water another axe (in quartz) with a well defined incision on the upper part. The lower surface is polished showing signs of being used for a long time as a cutting instrument. It is a typical neolithic piece with dimensions 8.8 x 5.8 x 2.2 cm, the incision measuring 3.0 cm. A stone object of conic shape could not be ascribed to any specific period (dimensions 12.2 x 5.3 x 4.2 cm).

A piece of stone, with part of an inscription where the letter V was carved, is probably medieval (dimensions 10.0 x 10.0 x 4.3 cm). The handle of a pot in red clay could be Roman but may be of later date (dimensions 9.4 x 8.6 x 1.7 at top) (Fig. 2).

The most interesting artefacts turned out to be a collection of the minor stones that had been part of the mill. During centuries of work, the stones used in the rotating machinery, had been discarded, as they broke or got unsuitable due to long usage. They consisted of two types: 1) circular with a central depression and 2) small ovoid bodies highly polished. Parts of four stones of the first type were found (Fig. 3). Their dimensions are: 8.0 x 9.3 x 8.1, 11.0 x 6.6 x 5.9, 10.2 x 6.3 x 3.9, 8.3 x 4.9 x 3.9 and 11.2 x 7.3 x 5.1 cm. Five of the second type with their typical egg shape were collected with dimen-

Fig. 3. Stone artefacts used during earlier times in the rotating machinery of the mill. All were collected under the water flowing only a few meters from the mill. First and second upper rows: four parts of circular stones belonging to the driving machinery. Third row: two small ovoid stones (highly polished) and a piece of a circular stone. Fourth row: three other small egg shaped stones which are also highly polished, some of them on both sides.

sions: 5.2 x 5.1 x 4.2, 4.4 x 4.4 x 3.2, 7.0 x 4.2 x 3.2, 6.3 x 5.2 x 3.7 and 6.8 x 4.6 x 3.1. They were highly polished, indicating a long usage, three of them had been employed on both sides.

The two parts of another circular stone with a depression in the middle, were found in the water adjacent to the mill, but at different localities. The two parts belonged to the same circular stone because they fit exactly when pressed against each other (dimensions: left part 17.4 x 8.0 x 8.6, right part 16.8 x 10.3 x 9.2) (Fig. 4).

When the interior of the stable was cleaned, three horse-shoes were discovered under the manure that was still left intact. Their dimensions give an exact measure of the size of the animals employed by the miller to carry the cereals. Animals of this size and type do not exist any more in this area of the country. The three are of iron and are quite small. Their dimensions are: 11.2 x 9.7 x 0.7, 8.7 x 8.9 x 0.3 and 9.4 x 9.2 x 0.2 cm (Fig. 4). Two other species of animals inhabited the mill, as confirmed by the finding of their foot prints on the cement around the fire place. One was a small dog, the other a cat.

Over 100 pieces of earthenware were collected during the cleaning of the creek during the last 13 years (1992–2005). These are fragments of ceramics, mainly pottery. They bear witness to the life of poverty of a typical miller's family (Figs. 5 and 6). Some are pieces of simple dishes others of water jugs, some are cups. Valuable is that, some of them, have on their underside, the stamp of the factory. In one of the cups (Fig. 6) can be read "Faianças Capoa, made in Portugal", in another "Fabrica de Loiça de Sacavem, made in Portugal", in a third one "Louças da Pinheira, Aradas, Aveiro". Sacavem is a town near Lisbon and Aveiro is south of Porto. This indicates that these cups are recent or being from the early 1900s. One of the cups has a stamp with Chinese characters, which suggests being from the Portuguese colony of Macau, a type of porcelain quite common in Portugal during the period 1800s to early 1900s. The decoration of the pottery consists mainly of flowers and leaves (Figs. 6 and 7).

Fragments of roof tiles also occurred in the river's bed and some of them have incised letters, which give their provenience (Fig. 7). In one of them can be read the inscription OVAR (a small town near Aveiro), in another the letters NTE and in a third the letters INDU.

Children's toys also emerged from the water. Some are recent such as a Barbie doll's leg of plastic but others are older, such as the arm of a doll in ceramic. Another toy was part of a ceramic whistle. A pawn used to rotate by hand, made of wood, with hand written capital letters on each face, was also found.

Fig. 4. First row: a large circular stone consisting of two pieces, that fit each other perfectly, showing the small depression in the middle, typical of the artefacts employed in the driving machinery. Second and third row: three horse shoes found under the manure that filled the floor of the stable.

Such a toy is not in use any more but was quite common in the 1920s–1930s (Fig. 7).

The iron implements found are most varied (Fig. 8): 1) Iron blade of a hoe to till the soil. 2) A pair of pliers to hold charcoal (29.2 x 2.0 x 0.2 cm). 3) A pair of scissors to cut vines (23.5 x 5.4 x 2.0). 4) The semicircular metal end of a shoe (to protect the foot against heavy weights) (8.3 x 3.8 x 0.1). 5) A metal part from the hinge of a door. 6) A short heavy nail of iron to break stone (9.0 x 2.6 x 1.5). 7) A pair of scissors for home use (14.6 x 1.6 x 0.7). 8) Possibly a piece of a door in iron (18.0 x 3.4 x 0.1). 9) A long pointed iron nail with large flat head (3.8 x 2.8 x 0.1) used in the wheels of vehicles (Fig. 8).

Discussion

Watermills as well as windmills are widespread in Europe. Some of them are still functioning, but 50 years ago they were in full activity from the North to the South of the continent. The rapid industrialization, following World War II, led to their abandonment.

They represent a historic treasure because in their simple and solid construction, they harbour a collection of artefacts and information which are most valuable from a socio-economic point of view.

The watermills were usually built close to monasteries, since they represented an immediate need. But the location of the cloisters was not either accidental. They were built in many cases on the sites of pagan temples or prehistoric constructions such as dolmens. Many times the stones from the ruins of these buildings were reused to build the monasteries, a most convenient solution that saved labor. Moreover, the celtic temples and habitations were not either located at random throughout Portugal. They are at present found on hill tops, that could be easily defended and which were kept free from dangerous wild animals (Bridge and Lowndes 1949, Saraiva 1978).

Another conditioning factor, and an obligatory one in the case of water mills, was the occurrence of rivers small or large. The earliest type of mill, with the single horizontal wheel, was used in creeks, the type with the large vertical wheel could be placed in rivers with a large flow of water. This is the case along the large rivers of north of Portugal and their adjacent tributaries.

The days of the water- and windmills seem to be counted. Most of them have disappeared. Others became ruins, some were adapted to different functions and a few have been preserved in their original form. Much remains to be learned about their economic importance in the European society.

Fig. 5. Pieces of earthenware collected under the water in the creek. They are fragments of ceramics which are attestation of the poverty of the miller's family.

Fig. 6. Fragments of pottery which bear inscriptions or flower designs. On the three upper pieces of cups, the following text can be read: ”Faianças Capoa, made in Portugal”, ”Fabrica de Loiça de Sacavem, made in Portugal”, ”Louças da Pinheira, Aradas, Aveiro”. The fourth piece of a cup has a stamp with Chinese letters. Below, four pieces belonging to plates having flower decorations.

Fig. 7. Upper part: three fragments of roof tiles found in the river bed with inscriptions "OVAR" (a small town near Aveiro), the letters "NTE" and the letters "INDU". Middle part: rests of children's toys. Lower part: four pieces of plates with flower design.

Fig. 8. Iron tools and implements collected in the bed of the creek adjoining the mill. First row: The large metal blade of a hoe to till the soil (upper left) having at the side the hinge of a door. Second row: a pair of pliers to hold charcoal, a pair of scissors to cut vines, the semicircular end of a shoe, a short heavy nail used to break large stones. Last row: a pair of scissors for home use, possibly a piece of a door, and a long pointed nail with a large flat head used in the wheels of vehicles.

Acknowledgements

Thanks are due to: Archeologist Nuno Soares, staff member of the Municipality of Arcos de Valdevez; Archeologist Sandra Raquel da Silva Rodrigues, staff member of the Municipality of Ponte de Lima; Professor Dr. Carlos Alberto Brochado de Almeida, chair of Classic Archeology, University of Porto. They kindly inspected the mill as well as the artefacts, furnishing dates and references.

References

Almeida, C.A.B. de. 2003. *Povoamento Romano do Litoral Minhoto entre o Cavado e o Minho*. Vol. VII. Doctor Thesis. Atelier Ruicunha, Universidade do Porto. Portugal.

Almeida, C.A.B. de and Rodrigues, S.R. da S. 2001. *Uma intervençao arqueológica nas Portas de Braga da Vila de Ponte de Lima*. Portugalia, Nova serie vol. 21–22, 2000–2001: 191–248.

Bridge, A. and Lowndes, S. 1949. *The Selective Traveller in Portugal*. Evans Brothers, London.

Costa, A. de J. 1997. *Subsidios Para a Historia da Terra da Nóbrega e do concelho de Ponte da Barca*. Volume I. Centro Cultural Frei Agostinho da Cruz. Ponte da Barca. Portugal.

Ebrey, P.B. 2003. *The Cambridge Illustrated History of China*. Cambridge University Press. Laurence King Publishing Ltd, London, England.

Ferrao, J.E.M. 1992. *A Aventura das Plantas e os Descobrimentos Portugueses*. Instituto de Investigaçao Cientifica Tropical. Fundaçao Berardo, Lisboa, Portugal.

Galhano, F. 1978. *Moinhos e Azenhas de Portugal*. Associaçao Portuguesa dos Amigos dos Moinhos. Secretaria do Estado da Cultura, Lisboa, Portugal.

Haywood, J. 2005. *Historical Atlas of Ancient Civilizations*. Penguin, London.

Hitti, P.K. 2002. *History of the Arabs*. Palgrave, Macmillan, New York, USA.

Honour, H. and Fleming, J. 2002. *A World History of Art*. Sixth Edition. Laurence King Publishing, London, England.

McNeil, I. (Editor). 1996. *An Encyclopedia of the History of Technology*. Routledge, London, England.

Oliveira, A. de. 1974. *A Abadia de Tibaes e o seu Dominio (1630–1680)*. Estudo Social e Economico. Publicaçoes da Faculdade de Letras do Porto. Universidade do Porto, Portugal.

Oliveira, E.V., Galhano, F. and Pereira, B. 1983. *Tecnologia Tradicional Portuguesa. Sistemas de Moagem*. Instituto Nacional de Investigaçao Cientifica. Etnologia 2. Lisboa, Portugal.

Padamsee, H.S. 2003. *Unifying the Universe. The Physics of Heaven and Earth*. Institute of Physics Publishing, Bristol and Philadelphia, USA.

Pascoe, L.C. (Editor) 1991. *Encyclopedia of Dates and Events*. Headway. Hodder and Stoughton, London, England.

Pitt, V.H. 1988. *Dictionary of Physics*. Penguin Reference Books, London, England.

Saraiva, J.H. 1978. *Historia Concisa de Portugal*. Publ. Europa-America, Lisboa.

Scarre, C. 1995. *Historical Atlas of Ancient Rome*. Penguin, London.

Singer, C., Holmyard, E.J., Hall, A.R. and Williams, T.I. (Editors) 1956. *A History of Tech-*

nology. Volume II. The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages c. 700 B.C. to A.D. 1500. Clarendon Press, Oxford, England.

Sousa, J.J.R. and Menéres, A. 1980. *Notas sobre o mosteiro de Santa Maria de Vila Nova de Muia*. Minia, Braga, 2nd serie, 3(4): 157–179.

Temple, R.K.G. 1986. *China. Land of Discovery*. Patrick Stephens, Wellingborough, England.

Trager, J. 1995. *The Food Chronology*. Henry Holt and Company, New York, USA.

Vitruvius. 2002. *On Architecture*, Books I–V. Edited and translated by F. Granger. Harvard University Press, Cambridge, MA., USA.

Wikander, Ö. 1980. *Vattenmöllor och möllare i det Romerska Riket*. Gotab, Malmö, Sweden.

Tobias Lund

Frihet och fångenskap i Franz Schuberts deklamation av Schillers ”Die Bürgschaft”

MÅNGA AV FRANZ SCHUBERTS sånger från 1810-talet hör till en genre som sällan framförs och som länge har ringaktats inom musikforskningen. I mitt avhandlingsprojekt studerar jag hur dessa sånger fungerade och värderades i sin första kulturella kontext. Studien involverar idé-, musik-, litteratur-, konst- och landskapshistoria. Jag diskuterar också vad vinsten för den konstnärliga kreativiteten i vår tid kan vara, och vad den inte kan vara, med att lyfta fram värdeomdömen från en gången tid som avviker från värdeomdömen som dominerar idag. Med stöd från Vetenskapssocieteten genomförde jag under 2004–2005 arkiv- och biblioteksstudier i Wien.

*

I augusti 1815 tonsatte den artonårige Franz Schubert Friedrich Schillers tjugostrofiga ballad ”Die Bürgschaft” (Borgensförbindelsen) för en röst och piano.[1] Resultatet blev en sång på 453 takter. Numera framförs den sällan och den brukar heller inte studeras närmare, ett öde som den delar med många av Schuberts andra sånger från 1810-talet. Till skillnad från hans senare sånger är dessa ofta mycket långa och brukar idag beskrivas som musikaliskt osammanhängande. Avsnitt följer på avsnitt utan den sammanbindande harmoniska eller tematiska enhet som historieskrivningen lärt oss att söka i musiken från det tidiga 1800-talets Wien. Vår tids vanligaste redskap för strukturinriktad musikanalys stegrar sig vid blotta åsynen av en sådan här sång.

Ändå tycks Schubert ha ägnat sig åt genren med en viss frenesi och allt tyder på att sångerna uppskattades i den intellektuellt aktiva vänkrets i, och för, vilken de tillkom. Men en idéhistoriskt inriktad studie behöver inte omedelbart

leda till någon tillfredsställande insikt om sångernas attraktion. I sin bok om Schubert-kretsen påpekar David Gramit det märkliga i att vännerna både uppskattade osammanhängande sånger och hävdade att konst ska kännetecknas av skönhet, en kvalitet som den bildningselit till vilken de räknade sig definierade som enhet i mångfald. När det gäller *Die Bürgschaft*, och liknande sånger, kommer Gramit fram till att kretsen måste ha tyckt att musikalisk framställning av de moraliska värden dikten innehåller var viktigare än realisering av estetiska normer.[2]

Men om kretsens medlemmar uppfattade en motsättning mellan estetisk teori och kompositorisk praktik i *Die Bürgschaft*, vad innebar denna motsättning då för dem? Den frågan vill jag utveckla här. Om de uppfattade någon motsättning mellan teori och praktik eller inte måste ha berott på hur de konkret menade att skönhet kunde åstadkommas i en dikttonsättning. Kanske levde sången upp till normer för enhet i mångfald som senare ersatts av andra. Men om det var så att sången gick emot kretsens eget skönhetsimperativ, då är det värt att fundera närmare på. För som vi ska se var konstens skönhet inte bara starkt ideologiskt laddad bland vännerna utan också nära knuten till det vänskapsideal som bör ha varit en av de främsta anledningarna för dem att intressera sig för Schillers dikt. Därmed skulle det inte bara röra sig om en estetisk teori som får stryka på foten i den kompositoriska verkligheten utan också om en konflikt mellan diktens semantiska innehåll och musikens form.

Jag ska strax idéhistoriskt belysa denna eventuella konflikt, men för att därefter kunna komma fram till en tolkning av sången behövs en förmedlande länk mellan idéhistoria och sångtonsättning. En sådan länk kan sökas i tidens texter om diktdeklamation.

Sångtonsättning som deklamation

Inom musikvetenskapen har sångtonsättningar ofta behandlats som i grunden absolut musik. Mycket tyder däremot på att man i 1810-talets Wien betraktade sånger som framföranden av text.[3] Uppläsning av dikt, så kallad deklamation, var vanligt förekommande både privat och offentligt och tycks ha fungerat som förebild för dikttonsättning. Beskrivningen av hur Schubert begeistrat läste Goethes dikt ”Erlkönig” högt omedelbart innan han satte sig ner för att tonsätta den och det faktum att den stil han använde kunde benämnas ”deklamatorisk sång” tyder på deklamationskonstens betydelse.[4]

Men detta innebär inte att musiken sågs som oviktig, för det var sedan länge en spridd uppfattning att dikter behöver en musikalisk komponent för att ver-

ka i människans inre.[5] Genom att ta fasta på språkets musikaliska kvaliteter, inte minst röstens känsloladdade läten, eller ”toner”, närmade sig deklamationskonsten tonsättning. 1813 stod det så här i *Wiener allgemeine musikalische Zeitung*:

> Tonkonstnären är diktarens mest fulländade deklamatör. Med hjälp av takten ger han varje stavelse dess tillbörliga vikt, han väljer tonart efter vilken den härskande känslan i dikten är, och det står också i hans makt att med tonernas färger måla vidare på, eller liksom illuminera, diktens skissartade bilder.[6]

Här framställs tonsättning som deklamationens mål och deklamation som tonsättningens utgångspunkt. I en annan artikel från 1813 sägs det att sång visserligen står högre än deklamation men att vokalmusik ändå måste vara ”trogen deklamation”.[7] Det är alltså troligt att texter om deklamation kan förbättra vår historiska förståelse av tonsatta dikter. Som vi ska se när vi nu vänder oss till den idéhistoriska kontexten runt *Die Bürgschaft* hade den idealistiska och bildningsinriktade estetik som tycks ha dominerat bland bildningselitens deklamationsskribenter mycket gemensamt med viktiga föreställningar inom Schubert-kretsen.

Frihet och det ideala i vänskap och konst

Bakgrunden till Schubert-kretsens intresse för Schillers ”Die Bürgschaft” måste åtminstone delvis sökas i deras delaktighet i den tyska ungdomsrörelse hos vilken krigen mot Napoleon väckte en idealistisk längtan efter ett enat tyskt fädernesland byggt på principer om frihet och jämlikhet. Att arbeta öppet politiskt var knappast att tänka på. Månaden innan Schubert tonsatte ”Die Bürgschaft” hade kretsen fått veta att de var misstänkta för revolutionär verksamhet och att de stod under de kejserliga myndigheternas bevakning.[8] Tanken på fäderneslandet var dock nära knuten till sådant som gick att odla också under svåra politiska förhållanden. När det politiska fältet var stängt kunde den fostran av handlingskraftiga och osjälviska män som ingick i strävan efter det utopiska samhället fortsätta inom områdena vänskap och konst.[9] ”Die Bürgschaft” bör ha framstått som ett exempel på att man till och med lättare åstadkommer en samhällsomdaning med vänskap än med våld. Dikten utspelar sig omkring 400 f.Kr. och inleds med att huvudpersonen Möros försöker befria Syrakusa från tyrannen Dionysios genom att sticka ner honom med kniv. Möros blir gripen och dömd till korsfästelse men ber om tre dagars uppskov för att resa

iväg och gifta bort sin syster. Han lovar att lämna sin bäste vän som borgen, vilket vännen sedan också utan att tveka går med på. När systern blivit gift skyndar Möros tillbaka mot Syrakusa men försenas av översvämning, torka och rövare. Med yttersta ansträngning lyckas han ta sig tillbaka just som tyrannen ska låta korsfästa vännen i hans ställe. Dionysios blir så tagen av troheten mellan vännerna att han mjuknar och ber att få ansluta sig till deras vänskapsförbund. Dikten börjar alltså med våldsam frihetskamp men slutar med att friheten istället nås med hjälp av vänskap.

Det fria samhälle som Schubert-kretsen längtade efter skulle vara som ett vidgat vänskapsförbund, och eftersom *inre frihet* sågs som en förutsättning för vänskap gällde det också för det fria samhället. Tanken på inre frihet vilade bland annat på föreställningar om olika sätt att förhålla sig till sinnesintryck och känslor. I ”Ueber Freundschaft” (Om vänskap), den inledande artikeln i första bandet av Schubert-kretsens egen årsbok *Beyträge zur Bildung für Jünglinge* (*Bidrag till bildning för ynglingar*) från 1817, ägnar Anton Spaun ett par sidor åt att skilja kärlek från den sanna vänskap som ynglingar bör sträva efter. Den avgörande skillnaden, skriver han, är sinnesintryckens betydelse. I kärleken spelar yttre skönhet, och den ”till en viss grad av svärmeri” stegrade känslosamhet som sådan skönhet medför, en viktig roll.[10] Vänskap, däremot, är ”det högre förbund mellan två själar som inte är beroende av sinnlig skönhet och tilltalande former”.[11] Enligt Spaun är vänskap mer betydelsefull än kärlek eftersom befrielse från sinnesintryckens och passionernas våld över medvetandet gör det möjligt att uppfatta det ideala, det som man kan ana i sitt inre. Man får inte glömma, skriver han, att ”skönheten hos dygdiga själar är upphöjd över de yttre formernas skönhet på samma sätt som det eviga, oföränderliga över kroppens förgängliga blomster”.[12] Glädjen att i en annan person finna den ”högre”, ideala människa som man förnimmer i sitt inre är att känna vänskap.[13]

Kretsen menade att också konsten kan vara en hjälp i strävan efter ett idealt liv. För inom människan finns en klyfta mellan känsla och förnuft som gör henne ”dåraktig och olycklig”, som Spaun skriver i ett brev, men konstens skönhet är en räddning eftersom den innebär befrielse från passionerna.[14] Förebild för denna tanke var Schillers filosofiska skrift *Ueber die ästhetische Erziehung des Menschen* (*Om människans estetiska fostran*) från 1795. Schiller, som beskriver den mänskliga naturen som tredelad, menar att människan blir hel just genom att överbrygga klyftan mellan känsla och förnuft. Människans *fysiska del* tar emot sinnesintrycken, är självisk, våldsam och potentiellt farlig. Den *moraliska delen* är rationell och fri men också underutvecklad och dominerad

av den fysiska. Den tredje, *estetiska* delen utvecklas när konsten stimulerar fantasins ”Spieltrieb”, det vill säga dess drift till aktiv, fri lek. Denna lekdrift skapar en syntes av den fysiska och den moraliska delen, men det är en syntes som gynnar den moraliska eftersom den innebär att denna del förfinas och befrias från den fysiska delens dominans. Genom en sådan process blir människans karaktär hel.[15]

Hos juristen och filosofen Christian Gottfried Körner bearbetas Schillers tankar och appliceras på deklamation. Konstens uppgift är inte längre att imitera omvärlden, utan att framställa ”ideal karaktär” och att därmed också representera den moraliska utveckling som människan bör genomgå. När deklamationen lägger band på passionerna och karakteriseras av enhet och harmoni blir den, ”som en enhet för sig, som en produkt av tonkonsten”, en representation av ”förädlad mänsklig natur”.[16] I den wienska bildningselitens texter om deklamation finner man liknande uppfattningar. Deklamatören var en person som skulle uppenbara ”vad det inre säger”, det vill säga ”det som är högre och djupare än livet”, som det står i prologen till Johann Ludwig Ferdinand Deinhardsteins *Dichtungen für Kunstredner* (1815).[17] Också Johann Carl Wötzel, en synnerligen produktiv deklamationsskribent verksam i Wien, framhävde i sitt teoretiska verk *Vorlesekunst* (1817) att deklamationens mål är att representera den inre människan, inte fysiska föremål.[18] Utgångspunkten för hans instruktioner är att deklamationen ska sträva efter att likna talet hos en verkligt bildad människa och att därmed bli ett uttryck för ett bildat inre liv. Man ska till exempel vara sparsam med att med rösten måla den yttre formen på föremål eller imitera personers röster eftersom det är något som hör hemma hos obildade människor, barn, berusade och andra som blir alldeles uppfyllda av ett objekt och den affekt det väcker hos dem. Bildade människors mer rörliga sinne gör enligt Wötzel att deras inre liv sällan tas i besittning av ett enskilt sinnesintryck, varför de också målar och härmar i mycket mindre utsträckning.[19]

Också storleken på människans känslouttryck beror på graden av bildning, menar Wötzel. Röstens naturligt känsloladdade ”toner” är nödvändiga i deklamation, skriver han, men de måste användas på ett mer måttfullt sätt än hos obildade människor och djur. Medan den obildade människan talar än våldsamt, än helt lugnt och monotont, allt beroende på retningar i omgivningen, talar den bildade människan med lika naturliga men mer måttfulla känslotoner. Genom måttfullhet i måleri och känslouttryck blir deklamationen en manifestation av bildad natur, och därmed av inre frihet. Då är också grunden lagd för enhet i mångfald, något som Wötzel menar att alla ”förnuftigt tän-

kande och kännande" människor begär av sköna konstverk.[20] I ett högstämt avsnitt i början av *Vorlesekunst* redogörs för nyttan med att deklamera litterära mästerverk på ett sådant "harmoniskt skönt" sätt. Särskilt intressant i förhållande till Schuberts vänkrets och "Die Bürgschaft" är att strävan efter vänskap och längtan efter hjältedåd och yttre frihet här smälter samman med deklamationens höjande verkan. I sällskapliga och vänskapliga sammankomster, skriver Wötzel, verkar deklamation på ett så välgörande sätt att alla närvarande "så att säga ömsesidigt omfamnar varandra". Var och en delar med sig av det "sanna, goda och sköna" man upptäcker, man gör uppdagade sanningar till föremål för "eftertanke och behjärtande" och hjälper varandra att förädla karaktär och smak. I ett särskilt inspirerat parti flyter talet om "sann och skön" deklamation över i något som för de samtida läsarna bör ha framstått som i det närmaste revolutionärt:

> [Deklamatören] har nöjet att försätta sig själv och andra medlemmar [av sällskapet] i en begeistring av ett sådant slag, att varje medlem överlämnar sig åt den andre, tar efter stora idéer och dygder, men slutligen också tillfredsställer sin själ (som i söta drömmar törstar efter stora dåd), vilken nu lätt undflyr de bojor som ståndet, sysselsättningen och de inskränkande yttre omständigheterna utgör. För omgiven blott av hjältar, eller av dygdiga och bildade människor, glänser tapperhet också i varje åhörares öga och dygden tar synlig gestalt; alla älskar varandra, sammanflätade av sympatin och berusade av den gemensamt upplevda skönheten, varvid var och en är *god* och *stor* och alla dricker ur en magisk kalk varigenom den djupaste förtrolighet uppstår, och denna angenäma illusion skapar en härlig sinnesstämning, i vilken varje stort dåd lätt mognar ur känslans linda eftersom gnistor av tankar och känslor stannar kvar, gnistor som vid minsta anledning lätt flammar upp till en utbrytande låga.[21]

Schuberts *Die Bürgschaft*

Det finns mycket som talar för att Schubert-kretsen omfattades av den deklamationsideologi som här kort har presenterats. De menade att en dikt har till uppgift att vittna om en ideal värld och de skattade bildkonst, som avbildar "de oförädlade föremålen", lägre än musik, som de menade talar direkt till människans inre.[22] Dessutom är likheterna mellan deklamationsideologin och kretsens vänskapsideologi påfallande. I ljuset av detta kan Schuberts *Die Bürgschaft* fortfarande uppfattas som förbryllande. Bör inte kretsen ha tyckt att denna sång, med allt dess tonmåleri, starka känsloyttringar och många känslomäs-

siga kontraster, är ett exempel på bristande inre frihet och att den därmed går på tvärs mot sitt eget människoideal?

Ett parti av sången som man kan tänka sig var särskilt problematiskt är Schuberts färgstarka behandling av de olika besvärligheter som Möros råkar ut för på vägen tillbaka till Syrakusa. Ett sätt att få in allt detta musikaliska måleri i skapandet av den fria människan är att tolka det som ett hot mot friheten, det vill säga som något som gör att Möros alls kan demonstrera sin utomordentliga frihet. För om nu frihet från den fysiska världens grepp om människan är det som eftersträvas så måste det ses som en poäng att Möros övervinner alla yttre problem för vänskapens skull. Men om man resonerar som Wötzel behöver problemet ändå inte vara löst, för enligt honom räcker det inte att en av personerna *i* dikten är fri från detaljernas våld. Också deklamatören måste vara fri. För en god deklamatör är ”uppfylld av uppläsningens totalverkan” och talar därför ”i den allmänna grundton som hans sinne försätts i av den känsla som denna [total]verkan medför”.[23] Om framställningen av enskildheterna ses som alltför färgstark kan det därför vändas mot deklamatören (i vårt fall Schubert), eftersom deklamationen som helhet är hans framställning. När deklamatören låter bli att fastna i detaljer och istället har frihet nog att förstå och förmedla diktens samlade verkan får framförandet den enhet som krävs för att dikten (som konst) och deklamatören (som människa) ska närma sig det ideala.

Är det då inte troligt att Schuberts kompositoriska deklamation av Schillers dikt anklagades för att alltför kraftigt måla Möros prövningar och andra detaljer i dikten? För att säga något mer om denna fråga behöver vi kunna diskutera Schuberts behandling av dikten på ett mer detaljerat sätt. En möjlig utgångspunkt för det är Wötzels mest praktiskt inriktade bok om deklamation, *Declamirschule* (*Deklamationsskola*) från 1816.[24]

Att antyda

Största delen av *Declamirschule* har formen av en kommenterad antologi. Vid varje dikt står något om hur den ska deklameras och vid de längre ger Wötzel instruktioner också angående olika delar av dikten. Med tanke på att han i bokens inledning anknyter till ideologin i *Vorlesekunst* kan man förvånas över hur han menar att Schillers ”Die Bürgschaft” ska deklameras.[25] Åtminstone ytligt sett stämmer instruktionerna väl överens med Schuberts komposition. Wötzel anger ungefär lika många kontraster mellan olika delar av dikten som Schubert har i sin tonsättning, och dessutom utformar

han och Schubert ofta de enskilda avsnitten på liknande sätt. Här är några exempel:

Enligt Wötzel ska Dionysios första replik deklameras ”raskt med dyster, mörkt vresig och rå ton” och Möros svar ska ha ”den lugna och fasta men lidelsefria tonen hos ädel manlig frimodighet som är medveten om sitt rena ädelmod”.[26] Båda instruktionerna skulle kunna vara beskrivningar av hur Schubert har tonsatt replikerna. När det gäller Möros kamp i strömmande vattenmassor (strof 9) skriver Wötzel att man ska deklamera ”med hård, gradvis stigande röst för att antyda det ovänliga, obevekligt hårda ödet, ända till orden: ’ein Gott hat Erbarmen! [en gud har förbarmande!], då rösten mjukt sjunker nedåt och blir långsammare”.[27] Hos Schubert börjar avsnittet (t. 193–211) med att pianot, fortissimo i d-moll, hamrar åttondelsackord i kromatiskt stigande sekvenser. Sångstämman kan till en början sägas ha formen av tre stora vågor, också de stegvis stigande. Därefter fortsätter både piano- och sångstämman att höja sig stegvis (ofta kromatiskt), men nu snabbare och med varje höjning markerad med *fz* i pianot. Stigningen fortsätter, precis som hos Wötzel, ända till ”Gott” (i ”ein Gott hat Erbarmen”), som sjungs på ett högt gess med ett *ffz*-ackord till. Därefter faller sångstämman, notvärdena är lugnare än tidigare och avsnittet slutar i en utdragen, trygg kadens i Gess-dur. Både hos Wötzel och Schubert växlar sedan förtvivlan med hopp och krafttag ända till diktens slut.

Att Wötzel tagit intryck av Schuberts komposition, som skrevs året innan *Declamirschule* trycktes, är mindre troligt än att båda använder sig av deklamatoriskt allmängods. Wötzel tycks uppmuntra en tämligen färgstark skildring men använder ändå ofta verbet *andeuten* (antyda). Skulle det alltså ännu våldsammare effekter till för att nå den ”tygellöshet” han sade sig vilja motverka?[28] Det är svårt att komma till någon säker slutsats i denna fråga, men det kan inte uteslutas att Schuberts tonsättning faktiskt visar en nivå av utspel som låg inom gränserna för det måttfulla i bildningselitens Wien. Men även om uttrycket ansågs tillräckligt behärskat så lär det i sig inte ha räckt för att få till stånd den eftersträvade enheten i mångfald. Visserligen skulle överdrifter undvikas, men entonighet ansågs inte vara något bra alternativ. Wötzels introduktion till ”Die Bürgschaft” ger viktiga ledtrådar till hur han menade att enhet skulle åstadkommas.

Förgrund och bakgrund i måleri och dikt

Wötzels introduktion inleds med en kort presentation av diktens stoff. I denna sammanfattning tar Wötzel bara upp vännernas utomordentliga vänskap och dess effekt på Dionysios. Andra personer, som tyrannens poliser och Möros syster, nämner han inte. I sin första anvisning säger han att stoffet gör att deklamatören måste uttrycka ”den älskvärda, starka makten” hos vännernas ”dygdesamma vänskap”. Detta uttryck, i sin tur, fordrar ”en allvarlig, värdig hållning [*Haltung*], varvid framställningens livliga kolorit [*Colorit*] och den sanna, bestämda teckningen [*Zeichnung*] av de tre uppställda karaktärerna [Möros, Dionysios och vännen] går lätt att uppfatta och genomföra”.[29] Det *övergripande syftet* med deklamationen (att uttrycka den älskvärda, starka makten hos vännernas dygdesamma vänskap) leder alltså till ett *förhållningssätt* (där *Colorit* och *Zeichnung* är underställda *Haltung*) som sedan, får man förmoda, genomsyrar Wötzels *instruktioner* för hur diktens enskilda delar ska behandlas.

Genom att använda begreppet *Haltung* hänvisar Wötzel till en strukturtyp där mångfalden blir överskådlig genom att vissa delar träder fram och andra tillbaka. Inom målarkonsten syftade *Haltung* på de förhållanden som gör att en del objekt ser ut att befinna sig nära betraktaren och andra längre bort. Men redan Johann Georg Sulzer skriver i artikeln ”Haltung” i den inflytelserika *Allgemeine Theorie der Schönen Künste* (*Allmän teori om de sköna konsterna*) (1771) att också diktaren noga måste teckna (jämför Wötzels ”den sanna, bestämda teckningen”) och färglägga (jämför ”framställningens livliga kolorit”) det nära och framställa det avlägsna mer schematiskt. Det som för Sulzer avgjorde vad som skulle vara nära och vad som skulle träda tillbaka var hur viktiga de olika delarna var i sammanhanget. De mindre viktiga delarna skulle ge framställningen dess bakgrundsfärg medan de viktiga delarna skulle vara noggrant utarbetade och därmed dra uppmärksamheten till sig. Nära knuten till åtskillnaden mellan förgrund och bakgrund var grupperingen av konstverkets delar. I artikeln ”Gruppe” (Grupp), som Sulzer hänvisar till i ”Haltung”, skriver han att delarna i ett bildkonstverk ska bilda grupper som tillsammans lätt går att uppfatta som en enhet. I en sådan ordning ska de viktigaste delarna bilda centrum i huvudgrupperna, till vilka mindre viktiga grupper kan knytas i underordnad ställning. Helheten blir bara vad den ska vara om varje del befinner sig på den nivå i hierarkin som dess grad av viktighet berättigar till. Samma sak gäller för en berättelse som är rik på enskilda händelser. I en sådan måste man ”kortfattat presentera huvudpartierna, som tillsammans utgör helheten, som

om man på en gång såg tilldragelsen som helhet. Därefter måste [man] efterhand utveckla var och en av huvudgrupperna".[30] Den eftersträvade enheten hos ett konstverk eller annat föremål är enligt Sulzer nära förbunden med dess väsen, alltså vad det ska vara och vilket syfte det har. Föremålets väsen avgör vilka beståndsdelar som är nödvändiga, mindre viktiga och helt irrelevanta. Om tonsättning betraktades som framförande av text kan musikens bidrag till enheten därmed inte ha gått att skilja från frågan om diktens väsen.

När Wötzel föreskriver *Haltung* menar han rimligen att mest uppmärksamhet ska ges åt några få beståndsdelar som kan uppfattas som en enhet som i sin tur realiserar diktens syfte att uttrycka "den älskvärda, starka makten" hos vännernas "dygdesamma vänskap". Allt annat ska ges karaktär av bakgrund. Att han påpekar att denna *Haltung* ska vara "allvarlig" och "värdig" tyder på att han insåg att det var möjligt att i stället framhäva andra delar av dikten och att dikten då kunde få en olämplig karaktär. I en dikt som förespråkar vänskap och yttre frihet vore det fel, bör han ha kunnat hävda, att framhäva sådant som motverkar den inre frihet som är en förutsättning för dessa båda eftersträvansvärda tillstånd.

Förgrund och bakgrund i tonsättningar av dikter

Jag ska här inte försöka bedöma om Wötzels instruktioner till "Die Bürgschaft" verkligen kunde leda till deklamation av det slag han föreskriver i sin introduktion, utan går istället direkt vidare till *Haltung* i sånger. Det finns vad jag vet knappast någon bevarad samtida diskussion om *Die Bürgschaft*, men det finns belägg för att fenomenet *Haltung* var aktuellt i diskussioner om andra av Schuberts sånger. Friedrich August Kanne imponerades 1822 av Schuberts förmåga att "i den mottaglige lyssnarens själ djupt gripande åskådliggöra diktarens bilder" och tar *Gretchen am Spinnrade* som exempel. Schuberts "måleriska efterbildning" av spinnrockens snurrande hjul fungerar som en "högst karakteristisk bakgrund hållen i rembrandtsk klärobskyr" mot vilken Gretchens själ framträder, en själ som förlorar sig än i "dystra bilder av nuet och framtiden", än i "vemodigt ljuva minnen av det förgångna".[31] Med Sulzers begrepp kan man säga att det finns en hierarkisk *Gruppe*-struktur i sången där de dystra bilderna och de vemodigt ljuva minnena utgör två huvudgrupper som tillsammans bildar Gretchens själ. Man kan också säga att det finns *Haltung*, eftersom själen framträder mot en bakgrund. Samma år skrev Friedrich von Hentl om Schuberts *Erlkönig* att "tonen som ackompanjemanget ger verket" ger helheten dess organiska sammanhang och är den "grund på vilken tonmålningen är utförd". På

denna grund tecknar så melodin ”med djupt gripande sanning” det inre i handlingen, nämligen växelvis faderns, barnets och ”alkungens” känslor.[32] Denna beskrivning ligger nära Wötzels tal om att det ska finnas en grundton som ”mer eller mindre” breder ut sig över hela deklamationen.[33]

Vad är förgrund och bakgrund i *Die Bürgschaft*?

Framhävs då det viktiga i Schuberts *Die Bürgschaft*? Här finns ingen genomgående ackompanjemangsfigur, som i *Gretchen am Spinnrade* och *Erlkönig*, men det finns annat som talar för att man ändå kunde dela in den i bakgrund och förgrund. De i och för sig dramatiska händelser som inleder dikten (Möros försök att mörda Dionysios, tillfångatagandet av Möros och den summariska dödsdomen mot honom) klarar Schiller av i strof 1. Schubert är lika tidseffektiv när han tonsätter strofen med ett snabbt, 27 takter långt recitativ. Pianostämman antyder dramatiken, men bara mycket hastigt och det blir inte fråga om utförligt musikaliskt måleri eller karaktärsteckning.

I diktens strof 2 faller ljuset på Möros eftersom han talar själv hela strofen igenom. Han gör klart att han inte ber om nåd men önskar sig tre dagars frist för att gifta bort systern och lovar att då lämna sin vän som borgen. Porträttet av Möros själ påbörjas. Schubert gör strofen till ett 28 takter långt arioso med en enkel melodi och en genomgående, något (men inte mycket) orolig ackompanjemangsfigur. Avsnittet går från d-moll till klar C-dur och på slutet byts ackompanjemangsfiguren ut mot alldeles lugna fjärdedelsackord. Efter denna lyriska närbild där man anar känslonyanser inom ett sammanhållet subjekt är det möjligt att uppfatta de mer skissartade bilderna i den föregående delen av sången som bakgrund. En sådan *Haltung* är rimlig om man tycker att dikten ska vara ett uttryck för vänskapens makt, inte våldets.

Denna uppdelning i förgrund och bakgrund hittar man också senare i sången eftersom Schubert ofta använder arioso till de längre repliker som avslöjar vad som föregår i huvudpersonernas inre och recitativ till yttre händelser och korta repliker. Ett stort undantag kan tyckas vara det långa avsnitt som redan nämnts där Möros utsätts för hinder på vägen tillbaka till Syrakusa. Detta avsnitt om cirka 200 takter, där olika yttre händelser ges både målande och starkt känsloladdade musikaliska dräkter, går knappast att uppfatta enbart som bakgrund. Men utifrån diskussionen ovan kan man hävda, att eftersom svårigheterna spelar en så viktig roll för att man ska förstå vidden av Möros trohet till vännen, så är det både nödvändigt att dessa världsliga omständigheter tar mycket plats och fullt möjligt att höra avsnittet som en del av Möros själsporträtt.

Detta porträtt är i så fall sångens mest ingående, men också vännen och Dionysios visas upp i ganska detaljerade verbala och musikaliska närbilder. Med Möros i centrum utgör de tillsammans en god kandidat till att vara sångens huvudgrupp, till vilken allt annat då bör vara underordnat. En sådan struktur är väl lämpad att uttrycka vänskapens makt.

Men kanske är det inte riktigt så enkelt. Avslutningsvis vill jag ta upp ett ställe som är svårare att få in i helheten. Schiller nämner bara i förbigående, mitt i strof 5, att giftermålet mellan systern och hennes fästman äger rum:

Und schweigend umarmt ihn [Möros]
der treue Freund
Und liefert sich aus dem Tyrannen,
Der andere [Möros] ziehet von dannen.
Und ehe das dritte Morgenroth scheint,
Hat er schnell mit dem Gatten
die Schwester vereint,
Eilt heim mit sorgender Seele,
Damit er die Frist nicht verfehle.

Och tigande omfamnar honom [Möros]
den trogne vännen
Och lämnar sig åt tyrannen,
Den andre [Möros] drar därifrån.
Och före den tredje morgonrodnaden
Har han snabbt förenat systern
med maken,
Skyndar hem med orolig själ,
Så att han inte ska komma för sent.

Schubert sätter hela strofens text till recitativ. Men mellan tredje och fjärde versraden stoppar han in ett drygt tio takter långt avsnitt för bara piano (t. 112–122). (Ex 1.) I sin bok om Schuberts ”dramatiska lieder” skriver Marjorie Wing Hirsch att detta mellanspel markerar tiden som går mellan vännernas möte och systerns bröllop.[34] Men avsnittet är mer än bara en tidsmarkör. Det knyts till omnämnandet av systern genom att en paus med fermat och en tonartsförflyttning från D-dur till B-dur skiljer det från det föregående (diktstrofens versrad 1–3) och genom att B-dur fortsätter i det följande recitativet (versrad 4 och 5). De tio instoppade takterna är skrivna som en liten helhet som enligt tidens konventioner bör ha uppfattats som kvinnlig. Musiken ligger i ganska högt läge och ska spelas ”lieblich”, vilket kan betyda både ”ömt”, ”behagfullt” och ”älskligt”. Melodin är i grunden enkel men med förhållandevis många ornament och avsnittet slutar med en så kallad kvinnlig kadens. Intrycket av helhet förstärks av att avsnittet börjar och slutar i samma tonart och att det rymmer två takter som antyder en mörkare känsla (t. 116 och 117) men att grundstämningen med mjuk emfas åter etableras genom att slutkadensen förlängs med två takter. Systern, ”kvinnligt” mjuka känslor hos henne eller hos Möros, eller kanske den nya äktenskapliga lyckan, ges här en vikt som inte har någon motsvarighet hos Schiller.

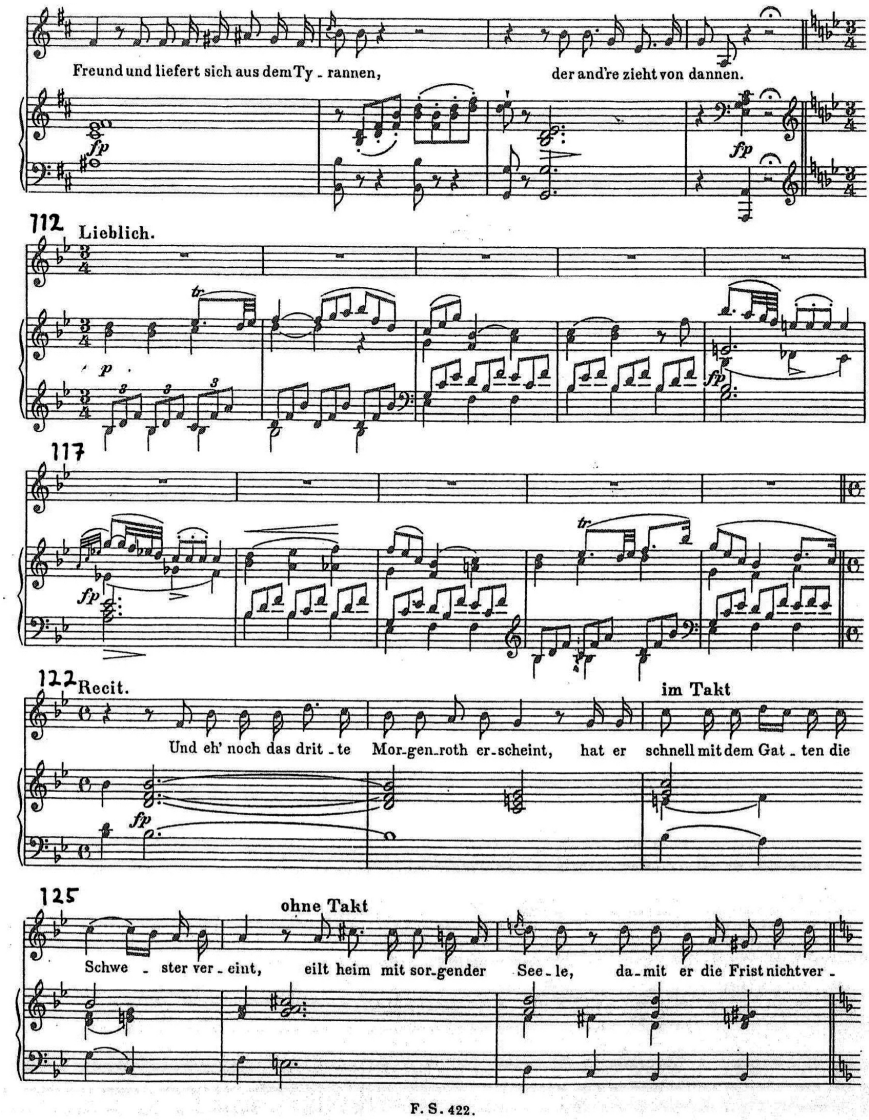

Ex. 1. Schubert, *Die Bürgschaft*, takt 108–127.

Passar dessa tio takter in i sången som helhet? Man skulle kunna tolka avsnittet som Möros första prövning, att han alltså utsätts för frestelsen att stanna hos sin familj. Men den tolkningen vore mer övertygande om avsnittet avslutades med musik som antydde något slags självövervinnelse. En annan tolkning är att musiken bara talar om att denna del av Möros uppdrag är slutfört.

Men räcker det inte att säga det i recitativet, lika kortfattat som i dikten? Med en något annorlunda harmonisk progression hade Schubert kunnat gå direkt från takt 111 till 122. Skildrar Schubert här en händelse som Schiller tyckte var oviktig i sammanhanget? Wötzel verkar ha tyckt som Schiller, för i hans sammanfattning av dikten nämns som sagt inte systern. Om man bestämt sig för att sången ska handla om manlig vänskap bör det lätt ha kunnat uppfattas som felaktig *Haltung* att stoppa in ett musikaliskt slutet och högst karakteristiskt litet pianostycke med kvinnlig karaktär bara för att ett bröllop råkar nämnas. Avsnittet kan ha framstått inte bara som ovidkommande utan till och med som något som sätter helheten och därmed sångens väsen på spel.

Kanske kunde någon tycka att de tio takterna var en liten blamage för Schubert. På samma sätt som vänskapen skulle befria mannen från det tillfälliga och från sinnesintryckens och passionernas våld skulle estetikens hierarkiska enhet hålla de världsliga detaljerna i schack och se till att allt underordnades ett moraliskt uppbyggligt budskap. Men är det därför självklart att de tio takterna bara var ett misstag? Gramit tycks utgå från att estetiken så att säga fick ta semester i *Die Bürgschaft*, att Schubert-kretsen bestämde sig för att avvikelser från de estetiska normerna inte betydde något i det fallet. Men vad är det som säger att kretsen inte både kan ha uppskattat sången och uppfattat att den innehöll element som stod i kontrast till de estetiska normer de brukade predika? Gramit konstaterar själv att det hände att de hängav sig åt just de emotionella utsvävningar som de själva vältaligt motarbetade.[35] Om man flyttar blicken utanför kretsen kan man undra om inte också den retoriska möda som Wötzel med flera lade ned på att kritisera ”överdriven” deklamation ”utan enhet” tyder på en stor kraft och attraktion hos det som de av olika anledningar försökte behärska.

Jag påstår inte att de unga männen i Schubert-kretsen ”egentligen” inte stod för estetikens och vänskapens ideologi utan bara att det finns inslag i *Die Bürgschaft* som bör ha kunnat erbjuda dem en tillfällig fristad från konstruktionen av en estetik och en manlig subjektivitet som innebar att vissa upplevelser och känslor underkändes, som krävde sträng självdisciplin och inordning i en entydig, hierarkisk mental struktur.

Var sångens attraktionskraft resultatet av att den gick att höra på två sätt? Jag har argumenterat för att det var möjligt att uppfatta det långa avsnittet med översvämningen, torkan och rövarna som både tillräckligt återhållsamt och som en del av den helhet som har som syfte att uttrycka vänskapens starka makt. Men även om det stämmer så är det troligt att det deklamatorisk-musikaliska uttrycket i detta tonmåleriska avsnitt var såpass nära att sticka ut ur hel-

heten att det bara krävdes ytterligare en liten kraftansträngning av sångaren och pianisten, eller kanske bara en mindre riktningsförändring i åhörarnas uppmärksamhet, för att avsnittet skulle bli till något eget, helt eller delvis oberoende av den helhet som syftade till att uttrycka vänskapens makt. En sådan förändring blir inte mindre sannolik om de tio extra takterna mitt i strof 5 redan fått exekutörerna eller åhörarna att lätta på den ”manligt frihetliga” distansen till detaljerna.

Var Schuberts vänkrets ibland villig att offra sin ”inre frihet” för att komma åt någonting som denna frihet lade band på? Om den hierarkiskt ordnade helheten kunde ge en glimt av det manliga vänskapsidealet så kan en detalj, om den inte lät sig inordnas i denna helhet eller om den till och med utgjorde en möjlig startpunkt för ett alternativt sätt att lyssna på sången, ha öppnat ett fönster åt ett annat håll. Också däri kan det ha legat en frihet.

Noter

1 Dikten hittar man i *Schillers Werke: Nationalausgabe*, Gedichte, bd 1, red. Julius Petersen och Friedrich Reissner, Weimar 1943, ss. 421–5. Tonsättningen (D 246) finns i *Franz Schuberts Werke, serie XX*, red. Eusebius Mandyczewski, Leipzig 1894–1895, bd 3, ss. 11–29. En inspelning finns på skivan *Schubert. Lieder nach Gedichten von Friedrich Schiller*, Deutsche Harmonia Mundi, skivnummer 05472 77296 2.

2 David Gramit, ”The intellectual and aesthetic tenets of Franz Schubert’s circle”, opubl. diss., Duke University 1987. Se ss. 59, 64 och 126–9. För att skilja mellan dikt och tonsättning kallar jag Schillers dikt ”Die Bürgschaft” och Schuberts tonsättning *Die Bürgschaft*.

3 ”The performance of song was effectively seen as another means of reciting the verse”, skriver E. D. West i ”Schubert’s Lieder in Context: Aspects of Song in Vienna 1778–1828”, opubl. diss., University of Oxford 1989, bd 1, s. 36.

4 Om Schuberts tonsättande av ”Erlkönig”, se Otto Erich Deutsch, *Schubert. Die Erinnerungen seiner Freunde*, Leipzig 1957, s. 153 och Kohlhäufl, *Poetisches Vaterland. Dichtung und politisches Denken im Freundeskreis Franz Schuberts*, Kassel 1999, s. 94. Om ”deklamatorisk sång”, se Kohlhäufl 1999, ss. 94f. och Christopher Gibbs, ”The presence of *Erlkönig*: Reception and reworkings of a Schubert lied”, opubl. diss., Columbia University 1992, ss. 63–6.

5 Se till exempel Heinrich W. Schwab: *Sangbarkeit, Popularität und Kunstlied. Studien zu Lied und Liedästhetik der mittleren Goethezeit 1770–1814*, Regensburg 1965, ss. 20–34.

6 Anon., ”In wie fern kann die Erlernung der Musik etwas zur sittlichen und gelehrten Erziehung beitragen?”, i *Wiener allgemeine musikalische Zeitung* nr 23, 5 juni 1813, kol. [343]–351; nr 24, 12 juni 1813, kol. [359]–[370]. Citat från kol. 362. En faksimilutgåva av tidskriften finns som band 14 i serien *Wiener musikwissenschaftliche Beiträge*, Wien-Köln-Graz 1986. Översättningarna i artikeln är mina egna.

7 Anon., ”Einige Gedanken über Deklamation”, i *Wiener allgemeine musikalische Zeitung* nr 38, 22 september 1813, kol. 580–588. Citat från kol. 587.

8 Gramit 1987, ss. 147f.
9 Kohlhäufl 1999, ss. 72 och 191.
10 Anton Spaun, ”Ueber Freundschaft”, i *Beyträge zur Bildung für Jünglinge*, Wien 1817, ss. 4–17. Citat från s. 10. Se också Kohlhäufl 1999, ss. 196f.
11 Spaun 1817, s. 12.
12 Ibid., ss. 10f.
13 Ibid., s. 6. Se också Kohlhäufl 1999, s. 196.
14 Citerat från Kohlhäufl 1999, s. 65. Se också s. 67.
15 Robert Riggs, ”’On the Representation of Character in Music’: Christian Gottfried Körner’s Aesthetic of Instrumental Music”, i *The Musical Quarterly*, vol. 81, nr 4 (Winter 1997), ss. 599–631. Se särskilt s. 607.
16 Christian Gottfried Körner, ”Ideen über Deklamation,” tryckt i Schillers *Neue Thalia* (4. Stück, 1793). Citerat från Kohlhäufl, ”Die Rede – ein dunkler Gesang? Kleists ’Robert Guiskard’ und die Deklamationstheorie um 1800”, i *Kleist – Jahrbuch 1996*, Stuttgart 1996, ss. 142–168. Citat från s. 161.
17 Citerat från Kohlhäufl 1999, s. 102.
18 Johann Carl Wötzel, *Dr. Wötzels Schöne Vorlesekunst für alle gebildeten Personen beiderlei Geschlechts*, Wien 1817, §11.
19 Ibid., § 72.
20 Ibid., § 10.
21 Ibid., § 13.
22 Kohlhäufl beskriver kretsens poetik som ”transcendent”. (Kohlhäufl 1999, ss. 68ff.) Om kontrasteringen mellan bildkonst och musik, se Kohlhäufl 1999, ss. 68f och Gramit 1987, s. 60.
23 Wötzel 1817, § 73.
24 Wötzel, *Unmittelbar praktische Declamirschule*, Wien 1816.
25 Ibid., s. XI–XII. ”Die Bürgschaft” med Wötzels instruktioner finns på ss. 57–70.
26 Ibid., s. 58.
27 Ibid., s. 62.
28 Ibid., s. XI.
29 Ibid., ss. 57f.
30 Sulzer, ”Gruppe”, i *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, Leipzig 1771, s. 502. (*Digitale Bibliothek Band 67*, Berlin 2002.)
31 Friedrich August Kanne, ”Neue Gesangmusik mit Fortepiano-Begleitung”, i *Allgemeine musikalische Zeitung* (Wien), 19 januari 1822. Citerat ur *Franz Schubert. Dokumente 1817–1830*, red. Till Gerrit Waidelich, Tutzing 1993, bd 1, § 142.
32 Friedrich von Hentl, ”Blick auf Schubert’s Lieder”, i *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 23 mars 1822. Citerat ur *Franz Schubert. Dokumente 1817–1830*, § 146. *Erlkönig* (alkung) är en felöversättning av danskans *ellerkonge* (älvakung). (Gibbs 1992, ss. 34f.)
33 Wötzel 1817, § 73.
34 Marjorie Wing Hirsch, *Schubert’s Dramatic Lieder*, Cambridge 1993, s. 89.
35 Gramit 1987, ss. 141–4. Se också Kohlhäufl 1999, ss. 63f.

Maria Småberg

Att bevittna det outsägliga

Alma Johansson och massakern på armenierna 1915

> Gud har i sin nåd givit oss människor förmågan att glömma likaväl som att minnas. Vi få nåd att glömma lidanden och ångesttider, eller åtminstone mildras smärtan för oss under årens lopp. Hur skulle annars mången av oss orka med att leva!
>
> Alma Johansson i *Ett folk i landsflykt* (1930)

1915 BEVITTNADE DEN svenska missionären Alma Johansson (1881–1974) massakern på armenier i den turkiska delen av det osmanska riket. Hennes berättelse om övergreppen är nästan outhärdlig att läsa. Hon arbetade på ett hem för armeniska barn i staden Musch. Hon kunde dock inte rädda ”sina” barn från förföljelserna. De blev tillfångatagna och inlåsta i ett hus som sattes i brand. Alma kände stor förtvivlan över att inte ha kunnat göra något för barnen. Hon gav sig ut på en vådlig resa genom ett krigsdrabbat Turkiet för att nå fram till Konstantinopel och lämna vittnesmål. Hennes redogörelser för amerikanska och tyska diplomater trycktes snart tillsammans med andra missionärers vittnesbörd. Efter några år gav hon ut sin berättelse i bokform på svenska.

Alma hade sänts ut redan 1902 för att arbeta för Kvinnliga Missionsarbetare (K.M.A.) bland föräldralösa armeniska barn. Hon var då endast 20 år gammal. Senare arbetade hon också som barnmorska. Efter första världskriget fortsatte hon att arbeta bland armeniska flyktingar fram till sin pensionering 1941. På många vis var hon en föregångare till nutida biståndsarbetare då hon arbetade med att hjälpa utsatta civila och att återuppbygga ett samfund som sargats av krig. I denna position blev hon vittne till en massaker.

Även idag tvingas fredsbevarande styrkor, biståndsarbetare och andra utsän-

da av olika internationella organisationer bevittna brott mot mänskligheten. Genom jämförelser tillbaka i tiden kan en ökad lyhördhet för olika scenarier och bearbetning av trauman växa fram. I denna artikel vill jag specifikt ta fasta på Alma Johanssons skildringar av massakern 1915. Vilka värderingar och föreställningar låg bakom hennes vittnesbörd?

Den armeniska frågan

1915 dödades mellan en och två miljoner armenier i det osmanska riket. Massakrerna på den kristna minoriteten hade dock börjat redan på slutet av 1800-talet under inflytande av en extrem turkisk nationalism. Den armeniska frågan är fortfarande mycket aktuell då EU vill tvinga Turkiet att erkänna händelserna som ett folkmord. Turkiet vägrar dock att göra detta samt förnekar de höga dödssiffrorna. Det finns få bevarade ögonvittnesskildringar av massakrerna. I detta sammanhang utgör därför de utländska missionärernas vittnesmål unika dokument väl värda att lyfta fram och studera närmare.

Armenierna har en 3 000 år gammal historia. Deras land ligger mellan Svarta och Kaspiska havet samt de kaukasiska bergen, ett område som befunnit sig i skärningspunkten mellan östliga och västliga imperier. Länge levde armenierna som en liten kristen enklav i en till största delen muslimsk omgivning. Landet har erövrats och delats upp av olika riken sedan 1000-talet. På slutet av 1800-talet tillhörde landet dels den turkiska delen av det osmanska riket, dels Ryssland. År 1900 beräknades armenierna utgöra två miljoner av de trettiosex miljoner invånarna i det osmanska riket medan det i det ryska riket levde cirka tre miljoner armenier. I det osmanska riket hade armenierna haft många viktiga positioner och haft ett gott anseende. När det osmanska riket gick tillbaka i slutet av 1800-talet sökte dock regimen efter syndabockar. Krisen ledde till massakrer på mellan 100 000 och 150 000 armenier. När sedan första världskriget startade anslöt sig turkarna till den tyska sidan i hopp om att få tillbaka delar av riket som gått förlorade till England och Frankrike. I östra delen av Turkiet valde dock armenierna att alliera sig med det kristna Ryssland, turkarnas fiende. De såg däri en chans att få en egen armenisk stat.[1]

För turkarna var detta ett uttryck för förräderi och regeringen gav order om att döda eller fördriva armenierna. De flesta männen dödades, medan kvinnor och barn tvingades ut på dödsmarscher i öknen på gränsen till Syrien. Händelserna är dock mycket omdiskuterade. Turkarna menar att förföljelserna var nödvändiga då armenierna utgjorde en stor grupp av befolkningen som lierat sig med fienden. Turkarna medger att mord och övergrepp skedde i vissa fall,

men att det inte fanns något syfte att utrota det armeniska folket. En del historiker hävdar också att frågan om massakrerna används som propaganda i syfte att misskreditera Turkiet. Andra menar att massakrerna var 1900-talets första folkmord och att det kom att stå som modell för nazisterna i Tyskland – bevisligen kunde ett folk dödas utan repressalier. De allierade utlovade internationella rättegångar 1915 men de kom aldrig till stånd. Efter världskrigets slut ägde däremot rättegångar mot ungturkiska[2] ledare rum i osmanska domstolar. Många av dem flydde, men dömdes i sin frånvaro till döden. Historikerna Klas-Göran Karlsson och Kristian Gerner hävdar att domstolarna i detta skede fastslog att massakrerna inte gick att avfärda med att de var lokalt förankrade och isolerade händelser. Snarare var de resultatet av centralt givna, muntliga såväl som skriftliga, order och en noggrann planering, menar Karlsson och Gerner.[3]

Internationellt blev massakrerna tidigt debatterade men kom inte riktigt upp på den internationella politiska agendan. Den armeniska frågan fick visserligen stor uppmärksamhet i amerikanska och europeiska medier.[4] Rapporter från ögonvittnen, främst diplomater och missionärer, bidrog till uppmärksamheten. I fredsförhandlingarna efter första världskriget fick frågan dock inget stort utrymme.[5]

Alma upplevde det också som svårt att nå ut till den vidare allmänheten med sitt vittnesbörd. Hon skriver: ”Efter mer än tre veckors tröttsam och uppslitande resa nådde jag Konstantinopel. Men icke tillmätte man mycken uppmärksamhet åt vad jag berättade – världen var upptagen av ’större ting’, än att en liten nation på tre millioner människor höll på att utrotas …”[6] En viss verkan fick dock missionärernas rapporter i Sverige. De svenska tidningarna riktade viss uppmärksamhet på Armenienfrågan, men notiserna var små och summariska och drunknade i tidningarnas nyhetsflöden om världskrigets fasor. Tidningarna saknade dessutom egna utlandsreportrar och rapporteringen var därför påverkad av rådande attityder i länder varifrån de utländska nyhetsbyråerna kom. Tidningarnas politiska eller religiösa färg influerade också i viss mån bevakningen av Armenienfrågan. Exempelvis byggde frikyrkliga Svenska Morgonbladet sina artiklar på missionärsberättelser. Nya Dagligt Allehanda var å andra sidan tyskvänligt och eftersom Turkiet var allierat med Tyskland publicerade tidningen flera artiklar som var fientliga mot armenierna.[7]

Svenska intellektuella och politiskt aktiva som Marika Stiernstedt[8] och Carl Lindhagen[9] tog till sig vittnesskildringarna och förde fram den armeniska frågan i tidningsartiklar, i riksdagsdebatter samt vid protestmöten. Religionsvetaren Erik Lindberg visar att debatten även tog sig inrikespolitiska uttryck då

högern tenderade att försvara Turkiet och vänstern Armenien. Hjalmar Branting deltog i debatten och i ett tal 1917 benämnde han massakrerna på armenierna som ett 'folkmord' och var därmed bland de första att använda denna term. Han reste även till det nybildade Nationernas Förbund 1920 och talade om ett armeniskt 'folkmord'.[10] På detta vis kan man säga att Almas redogörelse indirekt fick viss genklang i Sverige och internationellt.

Även för K.M.A. var Armenienfrågan av yttersta vikt. K.M.A-medarbeterskan Sigrid Kurck skriver i en minnesskrift från 1934 att "vad stater och nationer avbördat sig med en axelryckning har av Barmhärtighetens Fader givits i uppdrag åt oss kristna! Att värna en skara av martyrfolkets ättlingar har blivit K.M.A:s höga förmån."[11] K.M.A. arrangerade insamlingar för armeniska flyktingar, sålde armeniska handarbeten samt anordnade speciella bönedagar och upplysningskampanjer inom Sverige. Ute på fältet fanns Alma Johansson.

Vittnesskildringar

Förutom sina vittnesmål till diplomater skrev Alma två böcker om sina erfarenheter av massakern samt om sitt arbete bland armeniska flyktingar. Hon skrev dessutom en rad artiklar varje år till missionstidskriften *När och Fjärran* i Sverige samt ingående rapporter till sin uppdragsgivare K.M.A. Att problematisera begreppet 'vittnesbörd' ter sig här nödvändigt och fruktbart. Historiker har traditionellt hyst en stark skepsis mot denna typ av material som källa. Minnet är ofta otillförlitligt och det är svårt att se den historia som man själv lever i. Å andra sidan kan vittnesskildringar användas till att spåra människors föreställningar och bilder av verkligheten. Frågan om vad som egentligen hände får vi då lämna åt sidan.[12]

Inom förintelseforskningen har intervjuer på videoband samlats in i efterhand för att kunna ställa människor inför rätta och för att bevara vittnesmål inför framtiden. Men det har även samlats in dagböcker och korrespondens från tiden när det begav sig. Detta material skiljer sig åt på flera sätt. Emanuel Ringelbaum skrev exempelvis sin dagbok för att dokumentera vad han såg i syfte att skapa källmaterial/vittnesbörd inför framtiden – medan Anne Frank hade ett annat, mer personligt/existentiellt syfte med sin dagbok. Båda dagböckerna används dock idag som 'vittnesbörd' i forskningen. För Almas del, vilket hon själv uttalade, gällde det framför allt att göra massakrerna kända för allmänheten. Jag vill dock diskutera om inte hennes vittnesbörd dessutom kan tolkas som en traumabearbetning, vilket forskare har visat på var fallet med en stor del av vittneslitteraturen efter första världskriget.[13]

Vittnesbördsdiskussionen vetter också mot forskning rörande vittneslitteratur i stort. Första världskriget har haft stor betydelse för den moderna vittneslitteraturen, både som genre och fenomen.[14] Under hela 1920-talet utkom mängder av memoarer och minnesböcker, men även skönlitterära verk som bearbetade de omvälvande och fasansfulla händelser som människor gått igenom under kriget (exempelvis litteratur av Remarque och Sassoon).[15] Inte minst är det soldaters minnen som står i fokus. De brittiska litteraturvetarna Suzanne Raitt och Trudi Tate (1997) problematiserar även kvinnors berättelser i detta sammanhang. Kvinnor hade att hantera en dubbel roll, dels som aktiva deltagare (exempelvis som sjuksköterskor), dels som passiva åskådare till soldaternas krig (som sörjande av döda).[16] Alma intar också denna dubbla roll, trots att hon inte är part i konflikten själv. Som utomstående försöker hon med olika medel att rädda de sina, men hennes position är för svag och sårbar. Istället tvingas hon se barn och kollegor föras bort för att dö. Hon väljer dock att inte förbli passiv utan försöker, trots svåra omständigheter, att åtminstone vittna om det hon varit med om. Hennes vittnesmål kommer, ska det visa sig, att bli en förlösande faktor.

Almas vittnesbörd

I sina vittnesskildringar berättar Alma om den svåra tiden då hon var barrikaderad i det tyska protestantiska barnhem där hon arbetade. I hemmet fanns även andra missionärer, barn och några armeniska kollegor och vänner. De försökte att hålla sig tysta och lugna för att inte ådra sig uppmärksamhet. Häftig beskjutning i staden hade nämligen börjat sent en lördagskväll, skriver hon. Det var den sista gruppen av armenier som försökte fly, men blivit upptäckta. Nästa dag blev de ledande armenierna uppkallade till guvernören och han meddelade dem att de inom tre dagar skulle skickas därifrån:

> De fingo taga sin familj med sig, om de ville, men *allt* vad de ägde, löst och fast, hörde regeringen till! Armenierna förstodo att detta betydde döden, och så kommo de överens om att ej lämna sina hus, utan dö tillsammans med de sina. Nästa morgon kl. 5 hördes först ett par skott, och så började kanonerna att dundra. Nu blev det ett öronbedövande skjutande.[17]

Från ett fönster kunde Alma och hennes norska kollega Bodil Bjørn beskåda hur kvinnor och barn föstes framåt på gatorna av soldater som sköt mot dem för att skrämma dem, skrattade åt dem och slog dem. Så fort en av dem föll till marken var en soldat framme med bösskolven. ”Aldrig kan jag glömma den

synen. Och ingenting kunde jag göra för dem!" skriver hon frustrerat. Många kvinnor tog gift för att slippa falla i turkarnas händer och undvika att bli offer för våldtäkt.[18]

Till slut kom soldaterna även till barnhemmet där hon arbetade: "Kommendanten läste upp en skrivelse från regeringen, att alla som funnos i barnhemmet, lärarinnor, lärare och pastorn inberäknade, skulle utelämnas. Alla armenier skulle skickas till Mesopotamien."[19] När Alma skulle ta avsked av barnen hade hon fortfarande hopp om att få se dem igen. Vad gällde männen visste både hon och de att deras öde var att dö. I denna stund då hon mötte människor som stod inför att bli dödade blir hennes kristna tro tydlig och önskan att inge hopp. Till barnen sade hon att "ingen kunde rycka dem ur Guds fadershänder" och till männen att "vi mötas snart hemma hos Herren".[20]

Senare fick Alma höra av hemmets bagare, som tvingats att arbeta för regeringen, att pastorn, läraren Markar och apotekaren Ruben letts ut bundna tillsammans för att skjutas vid stadsporten. Några kvinnor och barn kunde räddas därför att de övriga bagarna och mjölnarna uppgav dem vara deras fruar, mödrar och systrar. Hon fick också berättat av den gråtande bagaren att "de övriga, några 100-tal människor, blevo dels 'levande begravda' i stora gropar utanför staden, dels införda i ett hus och innebrända". Då tyckte Alma att hon inte orkade höra mera: "Hur önskade jag ej i de dagarna, att en barmhärtig kula skulle träffa mig. Ibland fann jag mig sittande på golvet med huvudet i händerna, i ångest att förlora förståndet."[21] Senare bekräftade några överlevande flickor vad som hade berättats för henne. Även officerare och tjänstemän kom på besök hos henne för att tala om vad som hänt, dock med annat syfte: "Det var synbarligen en njutning för dem att se hur jag plågades av vad de berättade."[22]

Det är uppenbart att Almas syfte med att vittna om händelserna till diplomater och i skrift var en sorts protest mot världens tystnad. Hon skriver: "Här ska jag blott teckna ned något av vad jag själv upplevat. Ännu kan man ej fatta att detta turkarnas utrotningskrig mot ett helt folk fick försiggå utan protester, inför hela den civiliserade världen."[23] Det var dock svårt för missionärerna att nå ut eftersom allt de skrev censurerades: "Vi missionärer vågade ej skriva hem och berätta om vad som försiggick. Breven censurerades strängt." Alma beskriver en händelse då armenier hade lyckats få ut ett meddelande till Europa. En bypräst tvingades då i en officiell skrivelse att falskförklara uppgifterna. Enligt Alma hade prästen blivit hotad med att om han inte skrev under skulle hela byn dödas. Alma förstod prästens val, även om det hette att "en verklig man är redo att ge sitt liv för sanningen". Hela bybefolkningens liv stod ju på spel, inte bara prästens, menade Alma.[24]

Almas egen berättelse publicerades inte i bokform förrän 1930 även om olika delar av den redan kommit fram i rapporter och artiklar. I förordet beskriver Sigrid Kurck hur Alma återvänt till Sverige 1915 med ett ansikte märkt av smärta och lidande: ”Länge kunde hon inte tala om det svåraste, de små skyddslingarnas öde!”[25] Det tog tid för henne att återhämta sig. 1920 reste hon ut igen, då för att arbeta bland armeniska flyktingar i Konstantinopel och senare även i Grekland. Att arbeta praktiskt blev ett sätt att bearbeta traumat och göra något konstruktivt av det, gå vidare. Men även hennes berättande tjänade detta syfte, menar jag. Som överlevare var hon märkt av att leva med förtvivlan, men också skuldkänslor:

> När till sist tanken trängde sig på mig, att jag nu ska börja räkna med livet igen, kände jag det beklämmande. Jag behövde tid för att åter finna mig tillrätta i livet. Och ännu under ett par års tid var tanken att behöva leva nästan outhärdlig för mig. Och alltjämt kommer det stunder över mig, då det kännas svårt att jag ej den gången fick gå med de övriga hem utan blev lämnad nästan ensam kvar.[26]

Som aktivt vittne låter sig dock Alma dras in i ett skeende som kan fungera som en bearbetning av den egna situationen. Detta sker när hon berättar sin egen livserfarenhet. På sätt och vis sätter hon sig då i en mellanposition eller ett övergångsområde mellan att aktivt och konkret delta och att vara passiv åskådare. Det är just i ett sådant mellanrum som en bearbetning kan äga rum, menar många företrädare för psykoterapi.[27] När Alma berättar med egna ord blir hon också subjekt i sin egen berättelse. Det som då händer är inte att den totala psykiska isoleringen uppstår. Istället uppstår ett mentalt rum som klarar att härbärgera svåra och motsägelsefulla erfarenheter, som kan bli till läkning.

Bakom Almas vittnesbörd kan vi alltså finna behov av att både protestera mot världens tystnad, men även av att bearbeta det trauma hon varit med om. I båda fallen gör hon sig till ett aktivt subjekt. Om vi då tittar närmare på hennes text, vilka värderingar och föreställningar kan vi då finna? Jag kommer i detta närstudium speciellt att fokusera Almas roll som kvinnlig missionär och civil aktör i ett krigsdrabbat område.

Missionär från väst

När Alma reste ut som missionär 1902, efter en ettårig utbildning i Tyskland, gjorde hon det utan romantiska drömmar enligt henne själv:

> Från mitt missionsfält hade jag hört så mycket, särskilt under min vistelse på missionsskolan, som omöjliggjorde romantiska drömmar. Det var ju till ”blodets och tårarnas land” som jag hade fått kallelsen (…). Men jag inställde mig på allt som kunde komma av besvärligheter, svårigheter och lidanden. Detta blev mig sedan till stor hjälp och besparade mig många besvikelser.[28]

Hon beskriver sedan hur hon vid ankomsten var hårt ansatt av malariafeber, att resan i Turkiet var ”mera än bara ’mödosam’ och att hon när hon kom fram inte kunde finna något vackert eller intressant. Det var i november, vägarna var dyiga och allting var grått. ”Men här skulle jag få min uppgift, och det fyllde mig med en djup glädje”, skriver ändå Alma. Mötet med hemmets 700 barn som förlorat sina föräldrar i massakrer gjorde henne överväldigad av iver att få ta hand om några av dem.[29]

Genom sjukvården, såväl i polikliniken som vid besök i hemmen både i staden och byarna, kom Alma och de andra missionärerna även i direkt kontakt med lokalbefolkningen. Hon skriver att hon levde nära dem och lärde sig att verkligt förstå dem: ”Då de – den ena efter den andra – talade om för mig sin historia och all orättfärdig behandling de varit utsatta för, såg jag hur de alla hade det gemensamt, att de hörde till ett underkuvat folk, att ’svärdet’ haft sin del i deras förgångna, inte bara under en generation, utan så långt de kunde minnas.” Visst menar hon att orättvisan och lidandet ”förvridit deras egna rättsbegrepp”, men samtidigt fann hon en kärlek hos dem som hon lärde sig ”akta och värdera”.[30] Alma visar så på empati och identifiering med andra folk.

Å andra sidan ger Alma i sina texter även uttryck för ett slags orientalism, i bemärkelsen västerländska fördomar om den orientaliska kulturen, när hon beskriver människor hon möter på ett stereotypt sätt.[31] Under krigsåren mötte hon exempelvis män på gatan som ropade åt henne att hon var skuld till allt elände: ”Och så började de förbanna mig med alla de smutsiga ord en oriental är mäktig.” Orientalen, den Andre, framställs här som någon som lätt brusar upp och använder ett oförskämt språk. Själv beskriver hon sig som lugn och att hon lyssnade tills gruppen av män slutade och lämnade vägen fri.[32] På detta vis gör hon sig själv till orientalens motpol, sansad och civiliserad.

Alma beskriver också ett annat fall då hon blev kallad till guvernörens systers familj för att ta hand om henne då hon blivit sjuk. Alma kände sig dock mycket rädd: ”Den sjukas man var trots sin ämbetsmannaställning en mer än vanligt rå, smutsig och obildad muhammedan, med allt vad det ordet innebär.” Hon tvingades att äta ur samma fat som han och hans vänner och fann detta ytterst osmakligt.[33] Muslimerna hon här skildrar står uppenbarligen på en lägre nivå på civilisationsskalan i hennes ögon.

Hon återkommer ofta till att beskriva turkiska ämbetsmän och soldater som hetsiga, aggressiva och brutala.[34] I en grym episod berättar Alma hur guvernören mötte en grupp armenier som skickats från Musch med proviant till den kaukasiska fronten. En sjuk gammal man föll ner på knä och bad guvernören om förbarmande då han inte orkade gå den långa vägen. Guvernören blev då arg och piskade mannen med sitt ridspö: ”Jag skall visa er att jag inte känner förbarmande”, svarade han. Alma skriver att mannen dog under guvernörens piska.[35] Bilden av turkar som förövare blir här tydlig. Armenierna å andra sidan beskriver hon som passiva offer eller som människor som möter svårigheter och aggressioner med lugn, mod och värdighet. Efter att soldater plundrat armeniska hem och butiker skriver Alma att armenierna höll sig stilla: ”ty de visste att minsta motsägelse från en enda armenier kunde betyda början till en massaker.”[36] Av turkarna framhölls armenierna å andra sidan som upproriska vilket skulle berättiga förföljelserna. Här skapar Alma en motberättelse till den officiella turkisk-nationalistiska versionen. Hon skildrar här även män som passiva offer i krig i motsats till den traditionella bilden av krigshjälten. Olika bilder av manlighet kommer på så vis fram. Detta är intressant ur ett genusperspektiv, vilket jag återkommer till senare i artikeln.

Alma drar dock inte alla turkar eller muslimer över en kam. När hon, i ett försök att rädda de sista kvinnorna och barnen från döden, kontaktar en kapten vars hustru hon vårdat, skriver hon: ”Han var en *människa*, fast han var muhammedan, och jag märkte att han blygdes å sitt folks vägnar. Så lovade han att genast gå till guvernören och begära de unga lärarinnornas frigivning.”[37] Hennes utlåtande är islamofobiskt samtidigt som hon visar på att muslimen också kunde vara välvillig. Den norska historikern Inger Marie Okkenhaug, som studerar Almas kollega Bodil Bjørn, menar att när de skandinaviska Armenienmissionärerna beskriver de olika etniska grupperna de kom i kontakt med, ger de en mer nyanserad bild av det mångkulturella och mångreligiösa osmanska riket än vad som var brukligt under deras samtid. Muslimerna hade olika etnisk tillhörighet; turkisk, kurdisk och arabisk. Dessutom pekar missionärerna på skillnader mellan olika riktningar inom islam. I sin kontakt med den muslimska lokalbefolkningen kan man också, menar Okkenhaug, se hur muslimerna blir individualiserade.[38] För mig är det viktigt att lyfta fram båda tendenserna, att både stereotyperna och öppenheten finns där samtidigt i texten.

När den turkiska nationalismen blossar upp förändras alltså inställningen till de kristna i regionen markant. Turkarna ser de kristna alltmer som statsfiender. Det skulle då vara lätt att lägga en religiös tolkningsram på konflikten. Det

blir då extra intressant att studera vilken bild av muslimer som Alma sprider bland sina svenska läsare. För henne är det dock turkar, kurder och albaner som begår brott, inte ”muslimerna”. Hon beskriver också, som i incidenten ovan, hur turkiska muslimer skyddar och hjälper armenier. När hon skriver om ”muslimer” däremot rör det sig visserligen om att de är mindre civiliserade, men alltså inte förövare.

Vad gäller hennes syn på sig själv som missionär handlar den mycket om att hjälpa och inge hopp snarare än att konvertera. I den förtvivlade situation som armenierna levde i behövde de stöd för att inte mista tron, men inte bara andlig hjälp utan även fysisk och moralisk.[39] Att Alma inte var ute efter att konvertera kan naturligtvis bero på att hon främst arbetade bland ett folk som redan var kristet, men man skulle ju också kunna förvänta sig att hon velat att de skulle bli kristna på ”rätt protestantiskt sätt”. Den danske historikern Matthias Bjørnlund visar dessutom att när armenier stod inför valet att konvertera till islam eller dö underströk danska missionärer att de borde offra livet för sin tro.[40] Detta är inget Alma direkt förespråkade, men hon skriver att: ”… visserligen ha ej alla armenier direkt ställts inför valet att förneka Kristus, men de allra flesta hade kunnat undgå dessa lidanden *om* de velat bli muhammedaner. Men de voro trogna sin Herre, en trohet som hämtat kraften ur Guds trofasthet.”[41] Det var trots allt bättre att dö för sin tro, menade Alma i efterhand.

När Alma blickar tillbaka på arbetet under krigsåren och de många armeniska offren försöker hon trots allt finna en mening i lidandet. Här fokuserar hon vittnesbördet om massakrerna och tidigare hjälpinsatser eller kärleksgärningar:

> Vi sökte ej själva att undkomma, vi blevo tvingade bort. Kanske ville Herren låta några vittnen till vad som skett bliva kvar, ty de armeniska vittnesmålen är man ej villig att ge tilltro. Nu äro de hemma hos Gud, alla dessa som vi arbetat ibland, bedit och hoppats för och mången gång kämpat med döden om deras liv. Var detta resultatet av alla årens tjänst, av missionens böner och offer? Ja, till det yttre ser det nedrivet ut, och ens hjärta gripes av djupt vemod. Men vi veta också att det vi fått utföra av kärlek till Herren kan ej ha varit förgäves.[42]

Allt arbetet hade trots allt inte varit förgäves. Samtidigt, lite längre ner i texten, menar hon att Gud använt turkarna för att driva armenier till himlen som under lugnare förhållanden skulle ”glidit bort från Gud”.[43] Det som skedde var alltså ändå till det bästa för dem, enligt Almas missionärssynsätt. Att armenierna var kristna spelade också roll. Hon skriver att det var lättare att se arme-

nier ”falla i Guds hand än i människors” och indikerar härmed att utgången för andra religiösa grupper var osäker.[44] Hon präglades trots allt av dåtidens kristna tänkande.

Västerländska missionärer porträtteras ofta som koloniala hantlangare. På senare år har denna bild nyanserats genom att forskare har visat på att samtidigt som missionärerna utgjorde en betydande del av imperialismen, levde de också nära den lokala befolkningen och påverkades av vardagens möten. Missionärer bidrog dessutom till sociala reformer och hörde ofta till kritikerna av koloniala övergrepp.[45] Alma kan lyftas fram som ett exempel på en sådan missionär som stod som förmedlare mellan olika kulturer.

I en värld av ökad globalisering är det också väsentligt att reflektera kring kulturmöten och de värderingar som vi påverkas av samt är med om att skapa. Missionärernas skildringar av sitt arbete bland människor i fjärran länder ägde stor popularitet långt in på 1900-talet och färgade läsarnas bild av omvärlden.[46] Alma arbetade bland den kristna minoriteten armenier, men kom också i kontakt med muslimska folkgrupper. Alma beskriver mötet med den Andre i sina skildringar och hon skapar så även bilder av den Andre. Utifrån en närläsning av hennes texter vill jag här betona människans ambivalens.[47] Å ena sidan var Alma en del av dåtida västerländsk orientalism och andlig imperialism när hon ger uttryck för en nedvärderande och fördomsfull syn på de Andra. Å andra sidan fanns hos henne ett starkt engagemang för och även förståelse för lokalbefolkningen, både den armeniska och den muslimska, som det är viktigt att inte bortse från.

I sina skildringar beskriver Alma även hur utsatt och sårbar hon kände sig som kvinna trots att hon samtidigt uppvisade stort mod. Detta blir tydligt inte minst i den våldsfyllda värld som hon levde och verkade i. Det är därför av vikt att även stanna upp och reflektera kring synen på kvinnors roll under väpnade konflikter och hur detta präglar hennes skrivande.

Kvinna och civil aktör i krig

Den traditionella bilden av kvinnor i krig är den som passiva offer. De blir massakrerade, bombade och våldtagna. Kvinnor agerar inte, utan reagerar på våldet genom att skapa överlevnadsstrategier och genom omsorgsarbete.[48] Dessa normer för kvinnlighet finner vi även i Almas texter.

1915 härjade en fläcktyfusepidemi i området och många människor dog. Missionärerna hade gott anseende som sjukvårdare och Alma och Bodil gjorde vad de kunde för att rädda liv. Härmed levde de också upp till kvinnlighets-

normen att vårda och visa omsorg. När guvernörens syster blev allvarligt sjuk, skickade guvernören bud efter dem och lät dem förstå att: ”om ni ej uppfylla min önskan, så kommer inte heller jag att villfara edra önskningar.” Missionärskvinnorna hade då redan uppvaktat guvernören och bett om lindring för armenierna. Eftersom de trodde att det kunde gagna armenierna, bestämde de att Alma skulle åta sig uppdraget. [49]

Systern bodde dock långt därifrån och resan dit skulle bli farofylld, särskilt för en kvinna, påpekar Alma: ”Under dåvarande förhållanden var det mer än någonsin förbundet med fara för en dam att resa ensam så långt upp i obygden.” Tillsammans med sin armeniske tjänare Mikael, stadsläkaren och en skara soldater gav hon sig ändå ut på resan som skulle innebära snöstorm i bergen och att bli hissad över avgrunder. Ändå tyckte hon att det som väntade henne vid framkomsten var än mer skrämmande. Här kände hon stor rädsla inför den sjukas man, en ämbetsman som hon tidigare beskrivit som ”en rå, smutsig och obildad muhammedan”. Rädslan bestod i att bli sexuellt utnyttjad: ”För varje dag blev ämbetsmannen alltmera närgången och han lät mig allt tydligare förstå, att det ej vore tal om att jag skulle få återvända till Musch. Min fasa när jag märkte, att doktorn stod på hans sida! Jag aktade mig väl för att visa att jag var rädd. Men rädd var jag!”[50] De muslimska männen var inte att lita på.

Samtidigt hörde hon hur männen i huset gav uttryck för hat mot de kristna och hur de livades upp av att berätta om våldsdåd mot armenierna på olika håll. När de en morgon berättade om grymheter i en grannby blev det för mycket för Alma och hon började gråta. Hon skyllde på att hon var trött efter många vaknätter. En av kvinnorna i huset sa dock till männen att Alma grät för armeniernas skull.[51] Att hon inte heller kunde lita på kvinnorna eller av vilken anledning kvinnan ville röja henne är dock inget Alma reflekterar över i texten.

På resan hem fick hon höra om massakrer på armenier i Zeitun och Wan, något hennes ressällskap gladde sig åt. Senare under våren kom skaror av flyktingkvinnor som berättade för henne och de andra missionärerna om vilka vidriga saker de blivit utsatta för av turkiska soldater: ”Vi sutto många gånger ned och bara gräto med dem.” De försökte också hjälpa ”medan vi ha tid”. Redan då anade de dock att katastrofen även skulle komma till Musch, men inte att det skulle bli ”en från högsta ort ledd nedslaktning”.[52] Här ger hon tydligt uttryck för sin syn på massakrerna, att de var organiserade ovanifrån och inte endast nyckfullt igångsatta lokalt. Hon visar också hur den civila befolkningen blev drabbad, att kriget inte bara pågick vid fronten utan även i lokalsam-

hället. På detta vis motsäger även hennes berättelse den traditionella bilden av det tydligt avgränsade kriget där soldater stred mot varandra och de civila befann sig på tryggt avstånd. Historikern Lina Sturfelt menar att detta att civilt och militärt, front och hem flyter in i vartannat blir särskilt tydligt i skildringar av första världskriget. Trots detta visar Sturfelt samtidigt att krigsvåld mot kvinnor var frånvarande i svensk press under denna tid. Eftersom kriget ansågs handla om manligt hjältemod, uppoffring och lidande var det de manliga krigsoffren som synliggjordes, inte de kvinnliga. Almas skildring av civila kvinnor utmanar därför, på ännu ett plan, den rådande genusordningen.[53]

När våldsamheterna även nådde Musch, försökte Alma skydda hemmet genom att stänga porten tillsammans med två andra kvinnor. De blev då beskjutna och de andra båda blev träffade. Den ena dog direkt, den andra blev dödligt sårad och dog senare bland sina vänner inne på hemmet. Alma blev sedan kallad på uppdrag, bland annat till muslimer, och tvingades ut på gatorna där skottlossning pågick. Hennes kollega Bodil låg samtidigt sängliggande i fläcktyfus och på hemmet behövdes Alma desto mer. Ändå kände hon sig nödgad att ge sig ut: ”Hur vi egentligen kommo dit och hem, det var ett under; ibland måste vi krypa in i något hörn, när kulorna veno omkring oss. Men när man är i en sådan själslig spänning, blir man till viss grad okänslig för det som omger en.”[54] I utsattheten fann hon ändå psykisk styrka att fortsätta sitt arbete att hjälpa andra.

Den sårbara tillvaron hindrade henne heller inte från att försöka stå upp som sakförare för armenierna och rädda dem hon kunde. Soldater kom vid ett flertal tillfällen för att genomsöka hemmet. Alma vädjade då för de tillfångatagna bylärarna och gjorde kommendanten uppmärksam på att de inte var desertörer, utan hade lagliga papper att vara där.[55] Vid ett annat tillfälle kom deras albanske läkare Dr. Assaf efter henne och hotade skjuta henne med sitt gevär om hon inte talade om var armenierna var gömda. Trots att han satte bössan i bröstet på henne gjorde hon här motstånd genom att framhäva hemmets tyskanknytning: ”Jag bad honom då komma ihåg med vem han talade. (…) Detta var ett *tyskt* hem.”[56]

Hon uppsökte även guvernören för att vädja för armenierna. Hon fann honom på en höjd medan han ledde beskjutningen av staden och blev förfärad över hur en människa kan förändras i en våldsam miljö: ”Jag hoppas, att jag aldrig mer ska behöva se en människa så djävulsk som guvernören nu var. Man kunde ej tala med honom.” Istället fick hon kontakt med en officer som hon uppfattade som ”ytterst älskvärd”. Han visade förståelse och lovade att inget skulle hända kvinnorna och barnen. Alma litade på honom: ”När en sådan

man ger sitt hedersord och använder ett sådant språk, hur skulle jag kunna tänka att alltsammans var bedrägeri!" Hon bad att få behålla lärarinnorna, men han svarade att de endast kunde få behålla tre flickor som pigor och Almas tjänare Mikael: "Vad skulle jag göra? Jag måste gå."[57] Senare lyckas hon även, mot alla odds, att rädda några få överlevande flickor och föra dem med sig hem.[58]

Inom freds- och konfliktvetenskaplig forskning fokuserar man alltmer aktörer i det civila samhället och deras roll som bland annat sakförare, medlare och fredsbyggare. Här framhävs enskilda organisationer och frivilligt engagemang bland individer, exempelvis akademiker, kulturarbetare, företagare, idrottsutövare, religiösa ledare och kvinnor.[59] Alma agerade för armenierna både genom att lämna vittnesmål för att nå ut globalt och genom biståndsarbete lokalt. Genom att studera en aktör inom det civila samhället vill jag lyfta fram initiativ som till det yttre kan betraktas som harmlösa och ge dem ett värde. Historikern Eva-Helen Ulvros menar också att det är viktigt att lyfta fram kvinnor och män som agerat i lokalsamhället för sina visioner om rättvisa och fred, men som inte tagit plats på den nationella eller internationella arenan: "Vi har ett ansvar som historiker att levandegöra dem, att lyfta fram dem ur skuggorna", skriver Ulvros.[60]

Kvinnor har i många sammanhang exkluderats från de officiella fredsförhandlingarna, men har ändå varit aktiva informellt som förespråkare för icke-våld och som nätverksbyggare.[61] I nutida debatt framhävs alltmer kvinnors olika engagemang för fredsbyggande samt att de bör ges mer plats på den officiella arenan.[62] Ur detta perspektiv är det intressant att se Alma som en kvinna och civil aktör som träder ut i offentligheten för att berätta sin historia och föra armeniernas talan. Detta gör hon i en tid då kvinnors möjligheter till självständighet fortfarande var ytterst begränsade. Genom att ge sig ut som missionär fick Alma dock tillgång till en värld av mer handlingsfrihet. Samtidigt är det här intressant att studera hur hon tänjer på genusnormens gränser och ändå är begränsad av den. Alma beskriver sin utsatthet och sårbarhet som kvinna. Detta blir tydligt inte minst i mötet med den muslimska värld som hon lever och verkar i. Samtidigt menar forskare att kvinnliga missionärer från väst som utövade ett yrke också blev förebilder för de lokala kvinnorna.[63] I det osmanska riket under denna tid växte efterfrågan på inhemska kvinnliga lärare och sjuksköterskor. Kanske kunde Almas engagemang och talan för ett utsatt folk också tjäna som ett föredöme.

Tystnad och tal

Massakrerna på armenierna 1915 har länge bemötts med tystnad. Ibland benämns massakrerna som ”det glömda folkmordet”. Det finns förstås många orsaker till varför tystnadens kultur rått och varför vittnen inte vågar, vill eller orkar träda fram och berätta om sina traumatiska erfarenheter. Alma Johansson, ett svenskt vittne till massakrerna, tog steget att tala och skriva sin berättelse.

”Det är till tystnaden du skall lyssna (…) Vad jag har skrivit är skrivet mellan raderna”, skriver poeten Gunnar Ekelöf.[64] I denna artikel har jag försökt lyfta fram vad som ligger bakom Almas vittnesbörd, hennes värderingar och föreställningar. Det finns en vilja hos henne att både göra massakrerna kända för allmänheten och att bearbeta det hon varit med om i skrift. Hon blir därmed en handlande aktör. I analysen av hennes texter har särskilt fokus legat på hennes roll som kvinnlig missionär och civil aktör i en konfliktmiljö. Fram träder en på flera punkter mångtydig och ambivalent berättelse som synliggör det obemärkta.

Alma beskriver sina möten med lokalbefolkningen och sin syn på de olika folken. Hon är här präglad av dåtidens västerländska syn på Orienten som en lägre stående civilisation och kristen syn på islam som något otillräckligt i jämförelse med kristendomen. I hennes berättelse gör hon dock skillnad på muslimer av olika etnicitet och individualiserar dem. De är alltså ingen stor homogen massa som avhumaniseras. Hon beskriver dessutom hur turkar är förövare, men också hur de i några få fall hjälper och skyddar armenier. Armenierna, både män och kvinnor, framställs däremot som passiva offer, rakt i motsats till den officiella turkiska versionen som ville göra dem till upprorsmakare och förrädare. I sin egen roll som missionär framstår hon mer som hjälparbetare än en kolonial och kristen kolportör.

Som kvinna och civil beskriver hon sig som sårbar och utsatt, både fysiskt och psykiskt. Hon gör farofyllda resor, känner sig sexuellt antastad och, framför allt, lever hon under belägring och våld mot civila. Här är hon tydlig med att våldet är organiserat uppifrån och kan därmed tolkas som folkmord. Hon visar också på att kriget inte bara pågår vid fronten utan även berör de civila. Dessutom synliggör hon hur kvinnor också blev krigsoffer i kontrast till den traditionella bilden av den stupade soldaten. Som kvinna tänjer hon ytterligare på genusnormen gällande kvinnor och krig när hon försöker göra motstånd mot turkarnas behandling av armenierna genom att dels vädja för dem, dels träda fram i offentligheten och lämna sitt vittnesmål om massakrerna. Alma värnade hela tiden den svage. I sin empati för de utsatta och protest mot övergreppen framstår Alma, i all sin mångtydighet och ambivalens, ändå odelad.

Noter

1 Gaunt, 2006; Gerner & Karlsson, 2005; Hultvall, 1991.
2 ”Ungturkarna” var en samlingsbeteckning på reformvänliga och nationalistiska politiska grupper som verkade i Turkiet från slutet av 1800-talet. Under ledning av bl.a. Enver Pascha tog de makten genom en statskupp 1908–1909. Ungturkarna ses som initiativtagarna till massmordet på armenierna. Se Gerner & Karlsson, 2005, s. 120–123, 135–138.
3 Gerner & Karlsson, 2005, s. 137–138. Se även Power 2002, s. 14–15.
4 Kennedy & Winter (red.), 2004, Tate, 1998; Nassibian 1984.
5 Gerner & Karlsson, 2005, s. 137. Se även Moranian i Hovannisian, 1992; Morgenthau, 1918 och Toynbee, 1916.
6 Johansson, 1930, s. 44.
7 Sturve, Sunnerstam och Sönnergren i Gunner & Lindberg et al., 1985, s. 215–226.
8 Marika Stiernstedt (1875–1954) var en författarinna som med tiden blivit alltmera vänstersinnad. Hon blir senare ordförande i Sveriges Författarförbund. Under första världskriget tog hon ställning för *ententen*. Hon engagerade sig alltså också i Armenienfrågan och skrev bl.a. boken *Armeniernas fruktansvärda läge* 1917.
9 Carl Lindhagen (1860–1946) var Stockholms borgmästare, socialdemokratisk riksdagsman samt fredsaktivist. Som styrelsemedlem i Svenska freds- och skiljedomsföreningen engagerade han sig mycket för förtryckta folk, däribland armenierna.
10 Lindberg i Gunner & Lindberg et al., 1985, s. 264–276.
11 Kurck i ”*Tidevarv komma, tidevarv försvinna*”. *K.M.A. Minnesskrift 1894–1934*, 1934.
12 Englund, 2001.
13 Tate, 1998; Herman, 1992
14 Winter, Parker & Habeck, 2000; Mosse, 1990; Hynes, 1990; Parfitt, 1988; Bergonzi, 1965.
15 Lundahistorikern Lina Sturfelt arbetar med en avhandling om svenska föreställningar om krig i samband med första världskriget, främst utifrån veckopress och romaner.
16 Raitt & Tate, 1997. Se också exempelvis Goldman, 1993; Hanley, 1991; Tylee, 1990.
17 Johansson, 1930, s. 23.
18 Johansson, 1930, s. 24–25.
19 Johansson, 1930, s. 28.
20 Johansson, 1930, s. 30.
21 Johansson, 1930, s. 31–32.
22 Johansson, 1930, s. 34–37.
23 Johansson, 1930, s. 7.
24 Johansson, 1930, s. 14.
25 Kurck i Johansson, 1930, s. 4.
26 Johansson, 1930, s. 44.
27 Crafoord, 1987, s. 202–213; Kristeva, 1997 (1988); Winnicott, 1981 (1971).
28 Johansson i *Budkavle kommer, budkavle går. Jubileumsskrift 1894–1944*, 1944, s. 63.
29 Johansson i *Budkavle kommer, budkavle går. Jubileumsskrift 1894–1944*, 1944, s. 63–64.
30 Johansson i *K.M.A. 1894–1924. Bilder från K.M.A.:s missionsfält*, 1924, s. 29.
31 Edward W. Said diskuterar hur bl. a. författare och vetenskapsmän i väst har spridit stereotypa bilder av människor i ett fiktivt Orienten. På detta vis skapades en klyfta mellan öst och väst, vi och dom. ’Orientalismen’ blev på så vis också ett maktinstrument. Se Said, 1993; 1978.
32 Johansson, 1930, s. 20.

33 Johansson, 1930, s. 16.
34 Johansson, 1930, s. 9–10, 12–14, 23–25.
35 Johansson, 1930, s. 9–10.
36 Johansson, 1930, s. 12–14.
37 Johansson, 1930, s. 32.
38 Okkenhaug, 2006. Se även Melman, 1995, som menar att det finns en alternativ kvinnlig orientalistisk diskurs som är mer mångfasetterad och komplex.
39 Johansson, 1930, s. 46 och Johansson i *K.M.A. 1894–1924. Bilder från K.M.A.:s missionsfält*, 1924, s. 30–31.
40 Bjørnlund, 2005 och 2006.
41 Johansson, 1930, s. 46.
42 Johansson i *Budkavle kommer, budkavle går. Jubileumsskrift 1894–1944*, 1944, s. 66.
43 Johansson i *K.M.A. 1894–1924. Bilder från K.M.A.:s missionsfält*, 1924, s. 30.
44 Johansson, 1930, s. 15.
45 Etherton, 2005; Okkenhaug 2003; Brown & Roger 1999; Winks 1999; Stanley 1990.
46 Yegenouglu, 1998; Melman, 1992.
47 Se även min avhandling (2005) för en utvecklad diskussion om ambivalenta diskurser och en tolkningsmodell som innefattar både dialog och orientalism.
48 Österberg & Lindstedt Cronberg, 2005; Höglund i Höglund et al., 2004; Goldman, 1998.
49 Johansson, 1930, s. 15.
50 Johansson, 1930, s. 16.
51 Johansson, 1930, s. 17.
52 Johansson, 1930, s. 17–19.
53 Sturfelt i Österberg & Lindstedt Cronberg, 2005, s. 234–237. Se även Höglund i Aggestam, 2004 och Kaldor, 2002 (1999).
54 Johansson, 1930, s. 25–30.
55 Johansson, 1930, s. 25.
56 Johansson, 1930, s. 29.
57 Johansson, 1930, s. 29–30.
58 Johansson, 1930, s. 34–35.
59 Lederach, 1995 och 1997, Kaldor, 2003.
60 Ulvros i Österberg & Lindstedt Cronberg, 2005, s. 202.
61 Österberg & Lindstedt Cronberg, 2005; Andersson, 2001; Lorentzen & Turpin, 1998; Ruddick, 1989.
62 Se FN-resolutionen 1325, 2000.
63 Hellesund & Okkenhaug, 2003; Chaudhuri & Strobel, 1992.
64 Ekelöf, ”Poetik” i *Opus incertum*, 1959.

Referenser

Andersson, Irene: *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, Lund 2001.

Bergonzi, Bernard: *Heroe's Twilight: A Study of the Literature of the Great War*, London 1965.

Bjørnlund, Matthias: ”Before the Armenian Genocide: Danish Missionary and Rescue Operations in the Ottoman Empire, 1900–1914”, in *Haigazian Armenological Review* 26, 2006.

Bjørnlund, Matthias: ”Ett Folk Myrdes”: Det Armeniske Folkmord I Danske Kilder”, Magisteruppsats, Köpenhamns universitet 2005.

Brown, Judith M. & Louis, Wm. Roger (red.): *The Oxford History of the British Empire. Volume IV. The Twentieth Century*, Oxford – New York 1999.
Budkavle kommer, budkavle går. Jubileumsskrift 1894–1944, Stockholm 1944.
Chaudhuri, Nupur & Strobel, Margeret (red.): *Western Women and Imperialism: Complicity and Resistance*, Bloomington 1992.
Crafoord, Clarence: *Människan en berättelse. Tankar om samtalskonst*, Köping 1994.
Ekelöf, Gunnar: *Opus incertum*, Stockholm, 1959.
Englund, Peter: ”Blick och förbländning – om vittneslitteraturens problem och möjligheter”, Föreläsning i Stockholm, 4 december 2001, under ett symposium om vittneslitteratur arrangerat av Svenska Akademin. Se: www.peterenglund.com/textarkiv/blickblandning.htm
Etherton, Norman: *Missions and Empire*, Oxford – New York 2005.
Gaunt, David: *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, Piscataway, NJ 2006.
Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran: *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm 2005.
Goldman, Anita: *Snäckans sång. En bok om kvinnor och krig*, Stockholm 1998.
Goldman, Dorothy (red.): *Women and World War I: The Written Response*, Basingstoke 1993.
Gunner, Göran & Lindberg, Erik et al.: *Längtan till Ararat. En bok om Armenien och armenisk identitet*, Göteborg 1985.
Hall, Catherine (red.): *Cultures of Empire, a Reader: Colonizers in Britain and the Empire in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Manchester, 2000.
Hanley, Lynne: *Writing War: Fiction, Gender and Memory*, Amherst 1991.
Hellesund, Tone & Okkenhaug, Inger Marie (red.): *Erobring og overskridelse. De nye kvinnene inntar verden 1870–1940*, Oslo 2003.
Herman, Judith: *Trauma and Recovery*, New York 1997 (1992).
Hultvall, John: *Mission och vision i Orienten. Svenska Missionsförbundets mission i Transkaukasien – Persien 1882–1921*, Stockholm 1991.
Hynes, Samuel: *A War Imagined: The First World War and English Culture*, London 1990.
Höglund, Anna T., Haglund, Karin & Smedjeback, Martin (red.): *Icke-våld och genus*, Stockholm 2004.
Höglund, Anna T.: ”Teologi, genus och rättfärdiga krig” i Aggestam, Karin (red.): *(O)rättfärdiga Krig*, Lund 2004.
Johansson, Alma: *Ett folk i landsflykt. Ett år ur armeniernas historia*, Stockholm 1930.
Kaldor, Mary: *Global Civil Society. An Answer to War*, Cambridge 2003.
Kaldor, Mary: *Nya och Gamla Krig. Organiserat våld under globaliseringens era*, Uddevalla 2002 (1999).
Kennedy, Paul & Winter, Jay (red.): *America and the Armenian genocide of 1915*, West Nyack, NY 2004.
K.M.A. 1894–1924. Bilder från K.M.A.:s missionsfält, Stockholm 1924.
Kristeva, Julia: *Främlingar för oss själva,* Viborg 1997 (1988).
Lederach, John Paul: *Preparing for Peace. Conflict Transformation Across Cultures*, New York 1995.
Lederach, John Paul: *Building peace: sustainable reconciliation in divided societies*, Washington, D.C. 1997.
Lindberg, Erik: ”Svensk Armenienpolitik” i Gunner, Göran & Lindberg, Erik: *Längtan till Ararat. En bok om Armenien och armenisk identitet*, Göteborg 1985.
Lorentzen, Lois Ann & Turpin, Jennifer (red.): *The Women and War Reader*, New York – London 1998.

Melman, Billie: *Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718–1918*, University of Michigan Press 1992.
Mills, Sarah: *Discourses of Difference: An Analysis of Women's Travel Writing and Colonialism*, London – New York 1991.
Moranian, Suzanne Elizabeth: "Bearing witness: The Missionary Archives as Evidence of the Armenian Genocide" i Hovannisian, Richard (red.): *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, Houndmills – London, 1992.
Morgenthau, Henry: *Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1918.
Mosse, George L.: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memories of the World Wars*, Oxford 1990.
Nassibian, Akaby: *Britain and the Armenian question 1915–1923*, London – New York 1984.
Okkenhaug, Inger Marie (red.): *Gender, Race and Religion. Nordic Missions 1860–1940*, Uppsala 2003.
Okkenhaug, Inger Marie: "Møter mellom Midtøstens og Vestens kulturer i et historisk perspektiv", Konferenspaper, Stiklestad 8–9 nov. 2006.
Parfitt, George: *Fiction of the First World War,* London 1988.
Raitt, Suzanne & Tate, Trudi (red.): *Writing Women: Identity and Ideology in the First World War*, London 1997.
Ruddick, Sara: *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*, Boston 1989.
Said, Edward W.: *Culture and Imperialism*, London 1993.
Said, Edward W.: *Orientalism*, London – Henley, 1978.
Småberg, Maria: *Ambivalent Friendship. Anglican Conflict Handling and Education for Peace in Jerusalem 1920–1948*, Lund 2005.
Stanley, Brian: *The Bible and the Flag. Protestant Missions & British Imperialism in the Nineteenth & Twentieth Centuries*, London 1990.
Sturfelt, Lina: "Den andras lidande. Kvinnor som våldsoffer och förövare i första världskriget" i Österberg, Eva & Lindstedt Cronberg (red.): *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund 2005.
Sturve, Britt; Sunnerstam, Reidar & Sönnergren, Ebon: "Armenienfrågan i svensk press under första världskriget" i Gunner, Göran & Lindberg, Erik et al.: *Längtan till Ararat. En bok om Armenien och armenisk identitet*, Göteborg 1985.
Tate, Trudi: *Modernism, History and the First World War*, Manchester 1998.
"*Tidevarv komma, tidevarv försvinna*". *K.M.A. Minnesskrift 1894–1934,* Stockholm 1934.
Toynbee, Arnold: "A Summary of Armenian History up to and Including 1915" i *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Falldon, Secretary of State for Foreign Affairs*, London 1916.
Tylee, Claire: *The Great War and Women's Consciousness: Images of Militarism and Womanhood in Women's Writings 1914–64*, Basingstoke, 1990.
Ulvros, Eva-Helen: "'Man kan inte tiga …' Sophie Elkan och fredsfrågan", i Österberg, Eva & Lindstedt Cronberg (red.): *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund 2005.
United Nations Security Council: *Resolution 1325*. 12 April 2000. Se: www.un.org/docs/scres/2000/res1325e.pdf.
Winks, Robin W. (red.): *The Oxford History of the British Empire. Volume V. Historiography*, Oxford – New York 1999.
Winnicott, D.W.: *Lek och verklighet*, Stockholm 1981 (1971).
Winter, Jay, Parker, Geoffrey & Habeck, Mary R. (red.): *The Great War and the Twentieth Century*, New Haven – London, 2000.

Yegenouglu, Meyda: *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*, Cambridge 1998.
Österberg, Eva & Lindstedt Cronberg (red.): *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund 2005.

Martin Wiklund

”68” inför historiens domstol

> För mig var 1968 en oundgänglig frigörelse. För mina barn är den friheten en självklarhet. Jag vill diskutera vilka slutsatser vi bör dra av det förhållandet om vi vill upprätthålla friheten, jämlikheten och solidariteten.[1]

> Så kom det berömda året 1968: studentupprorens kulmen, den svenska rebellrörelsens år och den franska generalstrejkens år. Hela den dynamik var då i gång som skulle ge 68-rörelsen dess dramatiska förlopp och utgöra början till dess undergång; inte minst sekterismen hos dem som tyckte sig ha skådat Ljuset.[2]

> Något ansvar för sina antiliberala idéer vore det klädsamt om de tog på sig, de som tillhörde den 68-vänster som på senare år – nu som då med alla medier till förfogande – förklarat att de egentligen inte menade något illa med sitt stöd för planhushållning och proletariatets diktatur.[3]

VI STÄLLER FRÅGOR om ”68”, beskyller det för att ha givit upphov till problem i vår egen tid eller hyllar det som en tid då det ännu fanns visioner om ett bättre samhälle. Vid sidan av ”välfärdsstaten” och ”folkhemmet”, som sedan en längre tid har varit en central orienteringspunkt i Sverige för att formulera berättelser om den egna historiska situationen, har nu ”68” blivit ett viktigt fenomen att förhålla sig till. Intresset tycks inte avta med tiden utan tvärtom öka. Men det råder inte någon konsensus om hur man ska se på ”68” eller vad det har för innebörd och mening. Ett flertal hetsiga debatter utspelade sig i offentligheten under 1990-talet. SVT har sänt flera minnesprogram om ”68” och det har även förekommit konstutställningar på temat.[4] Det pågår en historiekulturell tolkningskonflikt om ”68”.

Hur ska historievetenskapen förhålla sig till sådana historiska tolkningskonflikter i samhället? Enligt en uppfattning som av hävd varit stark inom historievetenskapen ska historiker inte värdera det förflutna utan endast visa vad

som faktiskt hände. I det sammanhanget åberopas ofta Leopold von Rankes klassiska ord om att beskriva det förflutna ”wie es eigentlich gewesen”. Det idealet ställdes, i början av den mening där dessa ord ingick, i motsättning till en annan idé om historievetenskapens uppgift som kan kallas ”historia som domstol”:

> Man har givit historien i uppgift att döma det förflutna, för att ge samtiden lärdomar till nytta för kommande år: så upphöjda uppgifter aspirerar inte detta försök till: det vill endast visa vad som egentligen hände.[5]

Idén om historia som domstol har fått en ny aktualitet. Det beror för det första på att det under 1990-talet uppstod en mängd debatter om historiska ”brott” i det förflutna, exempelvis om olika aktörers relation till nazismens och kommunismens brott och om vilken roll regeringar och motståndsrörelser hade spelat under andra världskriget.[6] I Sverige har det förekommit liknande debatter om Sveriges förhållande till Nazityskland under andra världskriget, tvångssteriliseringar i folkhemmet, svensk neutralitetspolitik under kalla kriget och Säpos åsiktsregistrering. I dessa debatter har kontroversernas ideologiska och moraliska dimensioner varit iögonfallande och begrepp som skuld, ansvar, offer och brott varit vanliga. Ett annat skäl är förändringen i inställningen till etik och värderingar inom vetenskapen, vilket utmanat idealet om värderingsfrihet. I ett längre perspektiv kan det ses som en del av en större uppgörelse med objektivismen och även inkludera marxismens, feminismens, den kritiska teorins, hermeneutikens och postmodernismens kritik av positivismen. Det har blivit en allmänt accepterad ståndpunkt att historiker inte arbetar förutsättningslöst eller värderingsfritt, utan utgår från teoretiska antaganden och tolkningsperspektiv som påverkas av politiska ståndpunkter och den egna tidens förståelsehorisont och begreppsvärld. Ytterligare ett skäl till det ökade intresset för ”historia som domstol” är de problem som uppstått i samband med att historiska tolkningsfrågor har behandlats i domstolar i juridiska processer, där historiker har kallats in som expertvittnen och domare har kommit att fälla avgöranden om historiska tolkningar.[7]

Dessa förändringar har bidragit till att åter aktualisera frågan om historiker bör bedöma det förflutna normativt och om det bör ses som en väsentlig del av historievetenskapens uppgift. Som den franske historikern François Bédarida skriver:

> Should historians be trying, from within the historical discipline, to build a bridge between scientific analysis and rational explanation, on the one hand,

> and moralizing on the basis of norms, values and judgments, on the other? This is the crucial question. For any talk of moralizing seems an infringement of the golden rule introduced by Ranke and the other pioneering critical historians to the effect that the historian should ”understand and not judge”, and that history is not a tribunal.[8]

När historiker reagerar mot ett moraliserande historiebruk i offentligheten eller hur historia förvrängs i rättsprocesser kan det ligga nära till hands att åter försöka upprätta en skarp åtskillnad mellan historievetenskap och ”historia som domstol”. Det finns utan tvivel viktiga och relevanta skillnader mellan juridiskt och historiskt tänkande som bör beaktas, men om man sätter historievetenskap i alltför skarp motsättning till ”historia som domstol” och offentlighetens historiebruk riskerar man att frånsäga sig aspekter av historiskt tänkande som är relevanta också för historievetenskapen. En viktig fråga i sammanhanget är vilken typ av frågor som är centrala för historiskt tänkande och för historievetenskapen. Hör bedömningen av det förflutna till dessa frågor? Bör historievetenskapen behandla frågor om hur exempelvis reformationen, franska revolutionen, folkhemmet eller ”68” ska bedömas?

Historia och den juridiska hermeneutiken

Hermeneutiken skulle kunna uppfattas som motsatsen till att döma eller moralisera över det förflutna. Den framställs ofta som en lära om inlevelse, kontextualisering och dialog med det förflutna. Mindre ofta uppmärksammas Hans-Georg Gadamers betoning av vad den juridiska hermeneutiken har att lära humanistiska vetenskaper. För att illustrera tankegången påpekar han att skillnaden mellan en rättshistoriker och en jurist, mellan att fastställa den ursprungliga innebörden av en lag och att utlägga vad lagen betyder idag, inte är så entydig som vi brukar föreställa oss. När domaren ska applicera en lag på ett konkret fall måste han erinra sig den ursprungliga innebörden av lagen, anpassa den till dagens förhållanden och göra en tolkning av vad lagen betyder i det konkreta fallet. Det innebär att han måste göra en normativ bedömning av hur lagen ska förstås och urskilja vad som är det giltiga i lagen i just den här situationen. Att applicera lagen mekaniskt, genom att tolka den rent bokstavligt, påminner enligt Gadamer snarast om vad som händer i komiska teaterpjäser när en person missförstår en uppmaning eller medvetet missuppfattar den genom att tolka den rent bokstavligt. Juristen som tolkar lagen måste använda sitt moraliska omdöme för att förstå vad lagen säger. Han måste

vidare ta hänsyn till förhållanden som har förändrats sedan lagens tillkomst och till de särskilda omständigheter som råder i det aktuella fallet. Historikern undersöker förvisso inte den rättsliga innebörden av lagen, utan den historiska innebörden, men även då finns ett moment av rättslig bedömning. Historikern kan inte, menar Gadamer, bortse från den verkan lagen har haft när han ska bestämma lagens betydelse. Det är också dessa verkningar som ligger till grund för att historikern överhuvudtaget ställer frågor om lagens betydelse. För att tolka lagens betydelse och innebörd i ett historiskt perspektiv räcker det inte att fastställa fakta om vad som hänt eller att undersöka hur lagen uppfattades i dåtiden. Lagen måste sättas in i ett större historiskt sammanhang. Det större historiska sammanhang som är relevant måste i sista hand omfatta uttolkaren själv och hans tid. Det betyder att historikern även gör en tolkning eller utläggning av vad det historiska fenomenet betyder för oss i nutiden, vilket påminner om juristens tolkning av vad en lag säger. Liksom förståelsen av en text enligt Gadamer innebär att man förstår vad den har att säga när man applicerar den på den egna situationen, innebär förståelsen av en lag att man förstår vad den säger när man applicerar den på konkreta fall. På liknande sätt kan förståelsen av ett historiskt fenomen beskrivas som en förståelse av vad fenomenet har att säga uttolkaren i den egna situationen, vilket förutsätter att fenomenet relateras till ett större historiskt sammanhang som uttolkaren tolkar sig själv och sin egen situation i. Skillnaden mellan rättshistorikern, som förment enbart skulle vara inriktad på hur lagen en gång uppfattades, och juristen, som utlägger lagens innebörd i nutiden när han applicerar den, visar sig således inte vara så stor. Varken domaren eller historikern förhåller sig passivt till lagen eller fenomenet som ska tolkas. Den dialog som förs med det förflutna om vad fenomenet säger oss måste även omfatta frågan om hur vi idag ska förhålla oss till det och därmed den normativa bedömningen av det.[9]

Detta innebär, om vi följer Gadamers resonemang, att den grundläggande historiska frågan inte är vad som hände, utan vad det som hände betyder, vad det har att säga oss och hur vi ska förhålla oss till det. Poängen är inte bara att vår tolkning av ett historiskt fenomen är beroende av vårt perspektiv och vår ståndpunkt, vilket inte är särskilt kontroversiellt, utan att historisk kunskap just handlar om *relationen* mellan uttolkaren och det historiska fenomenet och inte bara om det historiska fenomenet som sådant. Det gäller för all levande historia, oavsett om den handlar om det nära förflutna eller antikens historia.

Detta sätt att förstå historiskt tänkande stämmer i vissa avseenden bättre överens med det offentliga historiebruket än med hur historisk kunskap brukar beskrivas i introduktioner till historievetenskap. Det offentliga historiebru-

ket är i högre grad levande historia, även om den ibland missbrukas. Det finns en risk att våra vetenskapsteoretiska föreställningar skymmer blicken för hur vi ska förstå historisk kunskap och historievetenskapens uppgift istället för att upplysa oss. Gadamers hermeneutik hjälper oss att se relevansen av frågor om mening och bedömning för historiskt tänkande och att upptäcka intressanta likheter mellan historikerns och juristens arbete. Därför bör de inslag av ”historia som domstol” som visar sig i offentligt historiebruk inte omedelbart avfärdas som en förvanskning av ”riktig” historia, även om det naturligtvis finns skäl att vara vaksam på de problem som denna typ av historiebruk har. Det offentliga historiebruket kan göra oss uppmärksamma på en typ av historiska frågor och aspekter av historiskt tänkande som är väsentliga för allt historiskt tänkande och därmed också för historievetenskapen. Att identifiera sådana aspekter i det offentliga historiebruket kan dessutom göra det lättare att känna igen liknande, redan befintliga inslag i historievetenskapen, även om de där kan vara skymda och formulerade i termer av fakta, orsaker, begreppsdefinitioner och teoretiska perspektiv.

Att se relevansen av att värdera det förflutna ger dock inget svar på frågan om hur denna värdering mera specifikt ska gå till. Gadamer besvarar inte den frågan utan betonar främst vikten av öppenhet för vad det förflutna har att säga uttolkaren och nutiden. De senaste decenniernas teoretiska diskussioner, ofta knutna till postmodernismens utmaning, har i hög grad kretsat kring relationen mellan språk och verklighet eller mellan konstruktion och verklighet, i vilken utsträckning historieskrivning och historisk kunskap är normativt uppbyggda samt huruvida historiker bör ta något slags etiskt ansvar i sin verksamhet. *Hur* historiker ska värdera det förflutna är däremot en fråga som har ägnats förvånansvärt lite uppmärksamhet med tanke på hur avgörande den är.

Det är i det sammanhanget som domstolen som modell kan erbjuda viss vägledning. Förutom att det finns slående paralleller mellan historievetenskapen och domstolen, är domstolsförfarandet utformat för att döma och i viss mening värdera förflutna handlingar på ett opartiskt och icke-godtyckligt sätt.

Som ett första steg vore det intressant att undersöka historiebruk i offentligheten och i historisk forskning utifrån ett domstolsperspektiv för att analysera hur värderingen av det förflutna faktiskt går till, för att mot den bakgrunden analysera och diskutera vad domstolen som modell kan tillföra historievetenskapen.

Den offentliga historiedomstolen

I den offentliga debatten om ”68” finns flera inslag som kan liknas vid ett domstolsförfarande. Domar över det förflutna och förslag på lärdomar är tydliga och ofta explicita. I en liten skrift från 1991 med titeln ”Vänsterns moraliska skuld” formulerades en anklagelse mot ”68”. Mats Johansson, dåvarande VD för Timbro, skrev att de idéer som 68-vänstern hade stått för hade haft ödesdigra konsekvenser, framför allt i de länder i tredje världen som hade anammat västerländska intellektuellas idéer om planhushållning och proletariatets diktatur. De som hade försvarat sådana ”antiliberala” idéer borde ta sitt ansvar för vad de hade sagt och erkänna att de hade haft fel.[10]

En debattör som kanske tydligare än någon annan i det här sammanhanget förkroppsligar *åklagarrollen* är Per Ahlmark. I boken *Vänstern och tyranniet. Det galna kvartsseklet* från 1994 riktade han sin anklagelse mot en rad kända vänsterintellektuella, däribland Jan Myrdal. Myrdal hade förnekat Pol Pots folkmord och i andra sammanhang försvarat det, liksom han hade försvarat Stalins och Maos övergrepp. Vidare hade han hyllat Albanien under Enver Hoxhas tid som ett positivt alternativ för Sveriges utveckling i form av social revolution, jämlikhetens förverkligande, upplysning och kamp mot religionen. Sanningen var, skrev Ahlmark, att Albanien hade präglats av terror, indoktrinering, partiförtryck, fattigdom och isolation. Myrdal hade således spridit en falsk bild av detta tyranni. På liknande vis, fortsatte Ahlmark, hade Myrdal i *Rapport från en kinesisk by* från 1963 skrivit att det inte längre fanns någon svält i Kina, medan sanningen var att mellan 16 och 30 miljoner kineser svalt ihjäl mellan 1959 och 1961. Tvångsdeporteringen av intellektuella i Kina hade av Myrdal beskrivits som akademikernas frivilliga flytt för att reformera sig själva. Han hade visat sitt förakt för parlamentarisk demokrati och liknat det vid att ”pissa i valurnan” och försvarat Irans påbud att döda Salman Rushdie. Han hade gjort sig till en ”betjänt åt några av världens grymmaste regimer och ideologier”. Det mest oroande, enligt Ahlmark, var dock inte Myrdal själv utan den status som Myrdal hade i Sverige som intellektuell och vad det sade om det allmänna idéklimatet i Sverige under de senaste 25 åren. I den meningen riktades anklagelsen mot hela den ideologiska inriktning och den brist på demokratisk medvetenhet som Myrdals upplyfta position i Sverige var ett tecken på.[11]

Ahlmarks anklagelse var riktad mot vänstern i vid mening och dess makt över sinnena i Sverige. Förutom Myrdal handlade det bland annat om P. O. Enquist, Anders Ehnmark, Karl Vennberg, Olof Lagercrantz, socialdemokratin och Olof Palme. Palme kritiserades bland annat för sin vänliga inställning

till DDR och för att han inte hade kritiserat förföljelsen av oliktänkande, angiverisystemet, de politiska fångarna och den ideologiska indoktrineringen via skolor och massmedia. Skillnaden mellan demokrati och diktatur hade inte framhållits. Och däri låg Per Ahlmarks huvudanklagelse mot ”det galna kvartsseklet”, att den skillnaden inte hade upprätthållits som den grundläggande och att man inte entydigt hade tagit ställning *för* demokrati och *mot* tyranni och totalitära regimer. Diktaturerna var nämligen upphovet till ”det mesta av det världens onda som människor utlöser”.[12]

I den berättelse som Ahlmark presenterade utgjorde åren kring 1968 början på det galna kvartsseklet. Det hade kännetecknats av ”en till ideologisk medvetslöshet gränsande okunnighet om de fasor som alltid följer av tyranni, och av de idéer som skapar tyranni”.[13] Dessa 25 år hade föregåtts av en mer liberal och förnuftig period som istället hade kännetecknats av Herbert Tingstens försvar av demokrati och avsky mot diktaturer. Slutet på det galna kvartsseklet hade inträffat i början av 1990-talet, efter östkommunismens och murens fall. Förändringarna efter 1989 betecknade Ahlmark som ”frihetsvågen i Europa”.[14] ”68” fick i denna berättelse således innebörden av ideologisk naivitet och en tvivelaktig inställning till demokrati till förmån för socialism, även i dess totalitära former. Ett sådant i grunden liberalt berättelsemönster med liknande teman och konflikter och en liknande bedömning av ”68” kan man finna på fler håll.[15]

Det är en berättelse som, med Rankes ord, har till uppgift att ”döma det förflutna för att ge lärdomar åt samtiden för framtidens skull”. Den bedömer ”68” och uttalar sig om dess historiska innebörd och betydelse. Sådana aspekter kan bejakas även om man inte instämmer i Ahlmarks anklagelse och berättelse.

Inom historievetenskapen brukar man inte använda de moraliska kategorierna skuld och ansvar, men en liknande typ av frågor behandlas ofta genom att diskutera vilka aktörer eller faktorer som har orsakat eller givit upphov till ett visst problem. Vad gav upphov till Förintelsen? Vilka är orsakerna till första världskriget? Sådana frågor handlar förvisso inte bara om skuld, men det finns ett sådant inslag som motiverar försöken att förklara och att bedöma aktörer och strukturella faktorer. Diskussionen om hur kalla kriget uppstod har i hög grad handlat om vilken stat eller vilket system som hade ”skulden” till konfliktens uppkomst. Anklagelser kan vidare riktas mot olika typer av aktörer och fenomen med hjälp av så kallade kritiska perspektiv. Kapitalismen kan exempelvis tillskrivas ”skulden” för ojämlikheten och alienationen i samhället. Att ”skuld” inom historia inte bara handlar om enskilda personer utan ofta om strukturer är en viktig skillnad mellan historia och den juridiska kontexten.

Forskningen och domstolen

Hur ska historiker förhålla sig till den typ av anklagelser och berättelser som Ahlmark formulerade? Att bara behandla frågor om vad som faktiskt hände skulle innebära att flera av de frågor som står på spel och som gör ”68” till levande och betydelsefull historia ignorerades och i värsta fall förvandla ”68” till död och intetsägande historia. Men historikerna talar förvisso inte bara om vad som faktiskt hände.

Som man har uppmärksammat inom språkhandlingsteori gör människor också andra saker med påståenden än att beskriva verkligheten.[16] En analys av domstolens särskilda former av språkhandlingar kan uppenbara att det som bara ser ut som påståenden om vad som har hänt samtidigt kan vara ett sätt att uttala en anklagelse eller bemöta en anklagelses giltighet.[17] En historiker kan på motsvarande sätt, antingen i rollen som åtalad eller som försvarsadvokat, *tillbakavisa anklagelsen* och hävda att det som påstås ha hänt faktiskt aldrig har inträffat. En liknande variant skulle vara att hävda att Ahlmark feltolkar de debattörer som han citerar och påpeka att Myrdal och Palme egentligen menade något annat. Historikern skulle också kunna *bekräfta anklagelsen* genom att bekräfta det påstående som ligger till grund för anklagelsen. I det fallet påminner historikern mer om en domare som godkänner åklagarens framställning eller om en extra åklagare som ytterligare förstärker åklagarens anklagelse. Att som historiker kräva att man måste se det inträffade i sitt historiska sammanhang och förstå den dåtida historiska och kulturella horisonten är ibland ett sätt att *åberopa förmildrande omständigheter*, att *yrka på en mildare dom* eller att *hävda att brottet måste betraktas som preskriberat* eftersom dagens lagar och normer inte är tillämpbara på den omtalade tiden.[18] När en historiker frågar ut sina källor, som kan liknas vid vittnen, påminner han eller hon om en domare, en åklagare eller en försvarsadvokat. I samtidshistorisk forskning glider rollen som forskare och rollen som vittne ibland samman. Det gäller i synnerhet forskningen om ”68” eftersom ”68” var ett fenomen som i hög grad berörde universiteten och en förhållandevis stor andel av de äldre historiker som idag är verksamma var studenter i slutet av 1960-talet. Domstolsperspektivet förtydligar på vilket sätt vittnets roll är knuten till ett ”åtal” och en bedömning av något som har hänt.

Låt oss mot denna bakgrund se närmare på en berättelse om ”68” inom historisk forskning. Historikern Kjell Östberg sätter i sin bok *1968: när allting var i rörelse* in ”68” i ett större historiskt perspektiv om radikaliseringsvågor där sociala rörelser ses som en viktig pådrivande faktor: 1848, åren efter sekelskiftet 1900, åren efter ryska revolutionen 1917, kampen mot fascismen under mit-

ten av 1930-talet, åren precis efter andra världskriget och 1960-talets radikalisering. 1960-talsradikaliseringen hade enligt denna tolkning en stor betydelse för det svenska samhällets förändring, inte minst när det gäller den kulturella förändringen i form av en öppnare syn på sexualitet, informalisering, avhierarkisering och internationell öppenhet. Efter vänstervågen har klassklyftorna ökat och solidaritet blivit omodernt. Boken slutar med att peka på en växande social rörelse i nutiden som antyder en ny radikaliseringsvåg.[19]

Det framstår i grunden som en framstegsberättelse som fokuserar på sådant som pekar i framstegets riktning, dvs. i radikaliseringens riktning. Det är inte konservativ radikalism som uppmärksammas och inte heller de liberala framgångsperioderna som syns i periodiseringen. Det är en berättelse som i hög grad uttrycker en identifikation med radikaliseringens sociala rörelser. En sådan berättelse ger lätt intrycket att det bara finns en typ av framsteg, dvs. en förändring i linje med vänsterradikalismens ideal, medan andra grupper framstår som anhängare av det bestående och som en del av den maktstruktur som de sociala rörelser som driver på radikaliseringen kämpar emot.

En sådan berättelse har sina förtjänster och sina nackdelar och dess normer är inte nödvändigtvis orimliga, men den bygger hursomhelst på ideologiska förutsättningar som uttrycker en viss bedömning av det förflutna, uttolkar innebörden av ”68” och anvisar ett förhållningssätt till ”68” och en handlingsorientering för framtiden. I det avseendet kan forskning uppvisa stora likheter med offentlighetens historiebruk, även om forskningen ofta presenteras och diskuteras i termer av orsaker, förklaringar och teoretiska utgångspunkter snarare än hur ”68” ska bedömas eller vad ”68” har att säga oss idag. Detta ska inte förstås som en kritik mot brist på vetenskaplighet i Östbergs bok, utan som en kritik riktad mot en alltför scientistisk syn på historievetenskap och en missvisande förståelse av vilka frågor historiskt tänkande handlar om.

Jämfört med Ahlmarks berättelse om det galna kvartsseklet är det uppenbart att Östberg i huvudsak gör en positiv bedömning av ”68”. Den positiva bedömningen förekommer inte i domstolen, vilket är en viktig skillnad mellan historiskt och juridiskt tänkande. Historiskt tänkande handlar inte bara om ”brott” eller överträdelser mot normer utan också om att nå upp till positiva normer och att förverkliga ideal. Att 60-talsvänstern har bidragit till avhierarkisering och en öppnare syn på sexualitet ger den inte skuld i Östbergs berättelse, utan snarare ära. Både negativa och positiva bedömningar är relaterade till frågan om innebörden av fenomenet och vilka slutsatser man ska dra av det inför framtiden.

Skillnaden mellan Ahlmark och Östberg handlar inte om offentlighetens

bedömande historia gentemot vetenskapens värderingsfrihet. Men om den normativa bedömningen är en legitim uppgift för historievetenskapen, hur bör den hanteras? Det är inte givet att de professionella historikerna gör bättre ideologiska och moraliska bedömningar än offentliga debattörer. Det finns en risk att frågan om bedömning förfaller till en politisk maktkamp och att det historiska tänkandet instrumentaliseras för ideologiska syften. Hur ska man undvika det?

Med domstolen som vägledning

I domstolen försöker man hantera frågor om normativ bedömning av handlande i det förflutna på ett reglerat sätt för att undvika djungelns lag. Några centrala element i domstolen som modell är att rättvisa är ett överordnat ideal, att den rättvisa bedömningen bland annat är beroende av vad som är sant samt att olika roller kompletterar varandra.[20]

Rättvisa är faktiskt inte en helt främmande norm för historiskt tänkande, även om den inte brukar framhållas som en vetenskapsteoretisk norm. I en recension av den bok av Ahlmark som nämndes ovan kritiserade Cecilia Garme Ahlmark för att inte ge en representativ bild av de anklagade, ”de förgripliga skribenterna”, och för att bara ha fokuserat på sådant som kunde vara kompromettterande. Det gjorde att Ahlmark inte kunde ge ett ”rättvist omdöme”.[21]

Rättvisa är en metanorm för normativa bedömningar och skiljer sig från liknande metanormer såsom sanning, sannolikhet, allsidighet, opartiskhet, värderingsfrihet och saklighet framför allt genom att den kombinerar opartiskhet med normativ bedömning. Det är ett alternativ både till att se värderingar och bedömningar som partiska per definition och till att reducera frågan om bedömning till en ren maktkamp. Det skiljer sig också från empiristiskt orienterade ideal såsom verifierbarhet och falsifierbarhet, som avfärdar den normativa dimensionen som ovetenskaplig.

I domstolen är den juridiska argumentationen ett viktigt moment.[22] Hur kan bedömningar eller domar som gör anspråk på rättvisa underbyggas och kritiseras? För att kunna göra en rättvis bedömning krävs en rimlig och korrekt historisk rekonstruktion. Domen måste bygga på att det som påstås ha hänt faktiskt har inträffat. Annars blir domen felaktig och orättvis. Fakta kan också användas som argument för att motivera en viss bedömning. Hur det här sambandet mellan *är* och *bör* ser ut vore det angeläget att analysera i större detalj.

Ett sätt att kritisera bedömningar är att kritisera de normer eller ”lagar” som

appliceras för att vara oriktiga eller irrelevanta i sammanhanget. Ahlmark hävdar att den relevanta normen är huruvida man tydligt tog ställning för politisk demokrati och mot diktatur och tyranni. I Östbergs berättelse är den övergripande normen snarare i vilken utsträckning man har bidragit till samhällets förändring i riktning mot jämlikhet och öppenhet. Ett sätt att bedöma riktigheten i de normer som används är att jämföra med hur andra liknande fall har bedömts. Den typen av jämförelser förekommer både inom historisk forskning och i rättsprocesser. Inom historisk forskning har det exempelvis förekommit i samband med diskussioner om folkmord och kommunismens och nazismens brott. Den underliggande idén är att en rättvis bedömning innebär att liknande fall bör bedömas på liknande sätt och bygger på rättvisenormen om likabehandling. Det innebär också att relevanta skillnader ska beaktas. Detta antyder återigen att normen om rättvis bedömning egentligen inte är främmande för det historiska tänkandet, även om diskussionen som regel förs i andra termer. Rättvis bedömning kräver vidare att bedömningen inte sker på ovidkommande grunder. Det kan jämföras med den vetenskapsteoretiska normen om saklighet, men här gäller sakligheten även motiveringen av den normativa bedömningen och står därför inte i motsättning till en värdering av fenomenet i fråga. På liknande sätt skulle normen om allsidighet kunna formuleras som en norm om att belysa både positiva och negativa aspekter av saken.

Mot bakgrund av idealet om en rättvis bedömning blir det tydligare vilka brister exempelvis Ahlmarks och Östbergs berättelser och bedömningar kan ha. Det blir också påtagligt att det är angeläget att olika roller kompletterar varandra för att uppnå en mindre godtycklig och en mer rättvis bedömning. Ingen skulle få för sig att en rättsprocess var avgjord bara för att en åklagare, ett vittne, ett brottsoffer eller en försvarsadvokat hade uttalat sin syn på saken och hävdade eller förnekade att ett brott hade begåtts. Domstolsperspektivet får på så sätt konsekvenser för hur historiker bör förhålla sig till andra aktörer i historiekulturen. Den professionelle historikern har ingen automatisk tillgång till riktiga bedömningsnormer och bör inte göra anspråk på att ensam kunna agera domare.

En del av den kritik som riktas mot att historia fungerar som en domstol förefaller vara riktad mot att någon agerar som åklagare och att man inte håller med om det förslag på bedömning som denne framför. Men domstolen som modell innebär inte att åklagaren ensam fastslår domen eller att hans bedömning inte kan bli motsagd. Om kritiken mot vad ”åklagaren” säger består i att hans bedömning är orättvis, talar det snarare för det meningsfulla i att se historia som ett slags domstol och att istället komplettera åklagarens orättvisa framställning med försvarsadvokatens och domarens roller.

Vad bör göras?

Vad kan sammanfattningsvis sägas om hur historiker ska förhålla sig till historiska tolkningskonflikter i samhället? I den här artikeln har jag argumenterat för att domstolsperspektivet och idealet om rättvisa kan utveckla vår förståelse av historisk kunskap och historievetenskapens uppgift i samhället. Det bör även kunna ge historiker viss vägledning för hur de ska förhålla sig till historiekontroverser i samhället. Jag har försökt visa att de centrala frågorna om ”68” inte bara handlar om vad som faktiskt hände utan framför allt hur det ska bedömas och vilken innebörd ”68” har i ett större sammanhang där också nutidens uttolkare och vi själva ingår. Lösningen på de missbruk av historia som förekommer i offentligheten är inte att bara ersätta det med forskningens tolkningar. Inte ens om forskningen hade varit objektiv skulle det ha varit en lösning, eftersom viktiga frågor i kontroversen inte hade behandlats. Men problemet försvinner inte genom att man bara erkänner att historievetenskapen är präglad av värderingar och ideologiska ställningstaganden. Tvärtom riskerar en vetenskapsteoretisk perspektivism att medföra en politisk instrumentalisering av forskningen och förvanska möjligheten till en förnuftig bearbetning av tolkningskonflikten till en ren maktkamp där historiska tolkningar används som vapen. Domstolen som modell och rättvisa som en övergripande norm utgör i det avseendet ett intressant alternativ såväl till objektivism som perspektivism.

Om det är riktigt att frågorna om betydelse och värdering är angelägna historiska frågor finns det all anledning för historievetenskapen att ägna dem större uppmärksamhet än hittills och att reflektera över hur de kan bearbetas och belysas på ett så förnuftigt och konstruktivt sätt som möjligt. Därför vore det värdefullt att mer noggrant undersöka i vilken utsträckning domstolen kan fungera som en vägledande modell för att värdera det förflutna.

Ett sätt att genomföra en sådan undersökning är att sätta in den historiska forskningen i ett historiekulturellt perspektiv och analysera både offentligt historiebruk och historisk forskning utifrån ett domstolsperspektiv. Vill man fördjupa förståelsen av hur det förflutna ska behandlas i relation till normer och värden och undvika såväl objektivism som politisk instrumentalisering och anakronistisk moralisering är det, som François Bédarida skriver, angeläget att genomföra noggranna analyser av relationen mellan faktapåståenden och normativa påståenden i konkreta fall.[23] Berättelserna om och bedömningarna av ”68” mellan 1968 och idag är av flera skäl ett lämpligt undersökningsområde. ”68” är en central orienteringspunkt i svensk samtidshistoria som har givit och fortsätter att ge upphov till tolkningstvister. Att det finns både positiva och

negativa bedömningar av ”68” gör det väl lämpat att belysa inte bara likheter utan också skillnader mellan historievetenskap och en rättsprocess, där det inte förekommer några positiva bedömningar. En sådan analys artikulerar samtidigt argument för och mot olika bedömningar och kan därigenom bidra till en mer välmotiverad, rättvis och historiskt reflekterad bedömning av ”68”.

Frågan om hur historiker ska värdera det förflutna på ett meningsfullt och vetenskapligt försvarbart sätt väcker ett antal teoretiska frågeställningar med anknytning till domstolsperspektivet. Det gäller för det första hur normen om rättvisa ska tolkas i det historiska tänkandets kontext.[24] För det andra vore det värdefullt att analysera på vilka grunder historiska värderingar kan underbyggas respektive kritiseras och hur fakta kan användas för att motivera en viss normativ bedömning. Det skulle belysa sambandet mellan sanning och rättvisa, mellan den historiska rekonstruktionen och den normativa bedömningen, som är grundläggande för möjligheten till en rationellt motiverad bedömning.[25] För det tredje vore det meningsfullt att belysa vilken betydelse det har i ett samhällsperspektiv om bedömningarna av det förflutna är rättvisa respektive orättvisa genom att analysera hur historia används som argument för att dra lärdomar för framtiden. Orättvisa och missvisande historiska ”domar” leder rimligen till missvisande slutsatser och lärdomar av det förflutna och ger därmed sämre historisk orientering. Det skulle indirekt kasta ljus över betydelsen av att historiker främjar rättvisa historiska tolkningar i offentligheten. I det sammanhanget finns det också skäl att identifiera domstolsanalogins gränser och att uppmärksamma andra aspekter av det historiska tänkandet än rättvisa och värderingen av det förflutna, såsom exempelvis förlåtelse, försoning och sorgearbete.[26] Därutöver vore det, som tidigare antytts, angeläget att belysa vilken roll historiker bör spela för att främja rättvisa historiska bedömningar i samhället (domare, åklagare, försvarsadvokat, vittne etc.) och på vilket sätt olika roller kan komplettera varandra för att främja rättvisa historiska tolkningar.

Det finns således, avslutningsvis, skäl att fråga sig om det har blivit dags att omformulera Rankes bevingade ord och istället påstå att man har givit historien i uppgift att endast visa vad som egentligen hände men att historia aspirerar till mer upphöjda uppgifter än så: att döma det förflutna för att ge samtiden lärdomar till nytta för kommande år.

Noter

1 Demker, Marie, ”Nätverk resultat av rivna hierarkier”, SvD 24.05.2005.
2 Linder, Lars, ”68 … eller historien om hur vi skulle ta över världen”, DN 8.2.1998.
3 Johansson, Mats, ”Förord”, s. 8f. i Ahlmark, Per m.fl., 1991, *Vänsterns moraliska skuld*. Timbro.
4 ”Det liknade hjärntvätt”, SVT 2, 13.11.2001; ” Rebellerna”, SVT 2, 13.11.2005; ”Det är rätt att göra uppror”, SVT 1, 26.01.2006; *Hjärtat sitter till vänster*. Katalog till utställning om svensk konst 1964–74 på Göteborgs konstmuseum 7/3–1/6 1998, sammanställd av Bo A. Karlsson, Ulf, Kihlander och Ola Åstrand. Ordfront.
5 ”Man hat der Historie das Amt, die Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen: so hoher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht: er will bloß zeigen, wie es eigentlich gewesen.” Ranke, Leopold von, 1855 [1824], *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494–1514*. Sämtliche Werke Bd. 33. Leipzig. s. VIII. Här citerad från Rüsen, Jörn/Jaeger, Friedrich, 1992, *Geschichte des Historismus.* C.H. Beck. s. 45. Att Ranke delvis avsåg något annat än den uppfattning som ofta har tillskrivits honom är i det här sammanhanget mindre relevant, eftersom det inte är fråga specifikt om Rankes uppfattning utan om en objektivistisk ståndpunkt som brukar åberopa dessa ord.
6 För en översikt, se Knigge Volkhard/ Frei, Norbert, (red.), 2002, *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und* Völkermord. C. H. Beck.
7 Rousso, Henry, ”Justiz, Geschichte und Erinnerung in Frankreich. Überlegungen zum Papon-Prozeß”, i Norbert Frei, Dirk van Laak & Michael Stolleis, (red.), 2000, *Geschichte vor Gericht. Historiker, Richter und die Suche nach Gerechtigkeit*. C. H. Beck, s. 141–163. Se även Conan, Éric/ Rousso, Henry, 1994, *Vichy, un passé qui ne passe pas*. Messageries du Livre.
8 Bédarida, François, ”The Historian's Craft, Historicity and Ethics”, Joep Leersen & Ann Rigney (red.), 2000, *Historians and Social Values*. Amsterdam University Press, s. 69–76.
9 Gadamer, Hans-Georg, 1990 [1960], *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik.* J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), s. 330–346.
10 Ahlmark, Per m.fl., 1991, *Vänsterns moraliska skuld*. Timbro.
11 Ahlmark, Per, 1994, *Vänstern och tyranniet. Det galna kvartsseklet*. Timbro, s. 149–156. Citat fr. s. 152, 154.
12 Ahlmark, 1994, s. 157–164, 247, 263f. Citat fr. s. 247.
13 Ahlmark, 1994, s. 263.
14 Ahlmark, 1994, s. 169.
15 Se t.ex. Johansson, Mats, 1998, *De svarta åren. Minnen från andra sidan*. Timbro; Arvidsson, Claes, 1999, *Ett annat land. Sverige och det långa 70-talet*. Timbro. För en analys av moderaternas berättelse under tidigt 1980-tal om det moderna Sverige där slutet av 60-talet utgjorde en negativ vändpunkt, se Wiklund, Martin, 2006, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, s. 333–339.
16 Teorin om talakter eller språkhandlingar har med inspiration från den sene Wittgenstein framför allt utvecklats av Austin, J. L., 1962, *How to do things with words.* Oxford University Press, och Searle, John R., 1969, *Speech acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
17 Hoffman, Ludger, 1983, *Kommunikation vor Gericht*. Gunter Narr Verlag.

18 För en intressant diskussion om relationen mellan moraliska omdömen och historisering i relation till nazismen, se Rüsen, Jörn, ”Nationalsocialismens historisering”, i Rüsen, Jörn, 2004, *Berättande och förnuft.* Daidalos, s. 223–266.

19 Östberg, Kjell, 2002, *1968 – när allting var i rörelse*. Prisma, s. 11–13, 17–180.

20 Även om rättvisa inte är det vanligaste begreppet i nutida juridik har jag medvetet anpassat språkbruket för att framhäva en poäng. För en filosofisk diskussion om rättvisebegreppet, se Alexy, Robert, 2005, *Rätten och rättvisan*. Göteborg: Daidalos; Peczenik Aleksander m.fl., 1995, *Juridisk argumentation – en lärobok i allmän rättslära.* Norstedts.

21 Garme, Cecilia, ”Ahlmark och de 107 dårarna”, *Expressen* 21.02.1994. För några andra exempel på att frågan om tolkningars och bedömningars rättvisa tematiseras, se Wirtén, Per (red.), 1999, *Vi som inte var med: en orättvis betraktelse över sextiotalet.* Atlas; Pettersson, Jan-Erik, ”Djävla nuläge! En rättvis betraktelse av sextio- och sjuttiotalets politiska litteratur”, *Ordfront magasin* 1994 (20:1), s. 6–9.

22 Peczenik Aleksander m.fl., 1995, *Juridisk argumentation – en lärobok i allmän rättslära.* Norstedts; Alexy, Robert, 1978, *Theorie der juristischen Argumentation.* Suhrkamp.

23 Bédarida, François, 2000, ”The Historian's Craft, Historicity and Ethics”, Leersen, Joep/Rigney, Ann (red.), 2000, *Historians and Social Values*. Amsterdam University Press, 69–76.

24 Ricoeur diskuterar rättvisebegreppet i relation till bl.a. historia i Ricoeur, Paul, 2000 [1995], *The Just*. University of Chicago Press; Ricoeur, Paul, 2005, *Minne, historia, glömska*. Daidalos. Det kan jämföras med rättsteoretikern Alexys syn på rättvisa, som Ricoeur också behandlar. Se Alexy, Robert, 2005, *Rätten och rättvisan*. Göteborg: Daidalos. Ett antal olika historiska vetenskapsteoretiska positioner om partiskhet resp. opartiskhet behandlas i Koselleck, Reinhart/Mommsen, Wolfgang J./Rüsen, Jörn (red.), 1977, *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

25 Alexy har analyserat juridisk argumentation och utformat en normativ teori om den. Alexy, Robert, 1978, *Theorie der juristischen Argumentation.* Suhrkamp. Hoffmans analyser av juridiska språkhandlingar förtydligar också relationen mellan fakta och normer. Hoffman, Ludger, 1983, *Kommunikation vor Gericht*. Gunter Narr Verlag. Rüsen har utformat en teori om historiskt berättande i relation till förnuftsnormer. Rüsen, Jörn, 2004, *Berättande och förnuft.* Daidalos; Rüsen, Jörn, 2001, *Zerbrechende Zeit*. Böhlau.

26 Ricoeur diskuterar relationen mellan dessa fenomen i Ricoeur, Paul, 2005, *Minne, historia, glömska*. Daidalos. Se även Barahona de Brito, Alexandra/González-Enríquez, Carmen/Aguilar, Paloma (red.), 2001, *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*. Oxford University Press; Rüsen, Jörn, 2001, *Zerbrechende Zeit*. Böhlau.

Minnesord

Lars Berggren & Göran Blomqvist

Lennart Sjöstedt

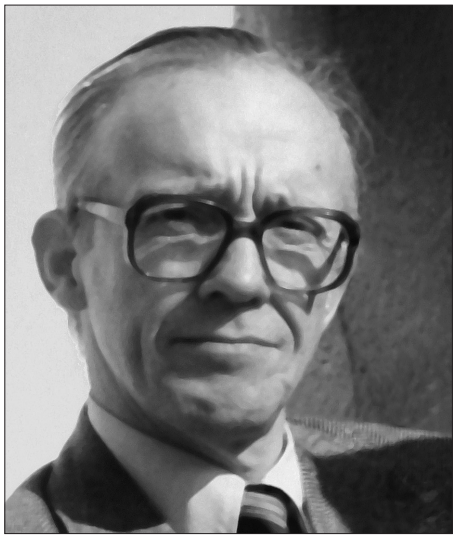

Lennart Sjöstedt, 1921–2006.

LENNART SJÖSTEDT FÖDDES i Fjärås i Halland den 5 juni 1921. Studentexamen vid Vänersborgs högre allmänna läroverk följdes av värnplikt och från hösten 1941 akademiska studier i Lund. Uppväxt- och skoltiden var lycklig, och Lennart berättade med glädje om ett antal av sina färgstarka och lärda lärare. Yrkesvalet var nog därför självklart och efter vederbörliga examina under 40-talet disputerade han för doktorsgraden i historia i november 1954. Ett år senare var den praktiska lärarkursen, provåret, fullbordad. Lennart hade då redan på vanligt vis sedan flera år undervisat som timlärare i ungdomsskolan. Från höstterminen 1956 knöts han som adjunkt till Lunds privata elementarläroverk ("Spyken"), avancerade till vikarierande lektor vid Lunds folkskoleseminarium och fullbordade denna del av sitt yrkesliv genom utnämningen till lektor vid S:t Petri högre allmänna läroverk i Malmö.

Men likt så många av sina samtida släppte han inte kontakten med universitetet. Svensk högre utbildning expanderade starkt vid denna tid, något som naturligtvis påverkade framtidsutsikterna inom historieämnet. Lennart hade år 1956 blivit s.k. oavlönad docent, och från 1962 var han extra universitetslektor, åren 1967–69 även studierektor vid historiska institutionen i

Lund. När universitetsreformerna inleddes 1969, sadlade han dock om och blev utbildningsledare. Som sådan ansvarade han för samordningen mellan kurser och utbildningslinjer inom den historisk-filosofiska sektionen, följde hur studieresultat och s.k. genomströmning utvecklades. Det var säkerligen intressanta och intensiva år, men Lennart tycks ha varit inställd på att återgå till arbetet som lärare och forskare. Anställningen som utbildningsledare var dessutom tidsbegränsad till sex år. Han sökte och utnämndes 1971 till universitetslektor vid Stockholms universitet. Några år senare fick han motsvarande befattning i Lund. Till den senare anställningen övergick han år 1975, och därefter var han fram till sin pensionering 1986 också institutionens studierektor.

Som forskare var Lennart elev till den framstående medeltidshistorikern Gottfrid Carlsson, men det var Jerker Rosén som hade föreslagit ämnet för avhandlingen, *Krisen inom det svensk-skånska väldet 1356 – 1359* (1954). Denna hade föregåtts och följdes av ytterligare studier i svensk medeltid. I början av 1960-talet orienterade han sig dock mot modern historia med ett par uppsatser kring storamiralen Karl Dönitz kapitulationsprogram år 1945. Här visar Lennart sin skicklighet som källkritiker genom att belysa tendenskritikens nytta och nödvändighet i alla historiska undersökningar. Parallellt etablerade han sig som flitig läroboksförfattare för enhets- och grundskola, liksom för gymnasiet. Hans främsta insats inom denna genre är dock den lärobok som han skrev tillsammans med sin vän och kollega Lars-Arne Norborg, *Grannländernas historia* (1970), välkänd för många årgångar av historiestuderande vid universitet och högskolor. Efter ytterligare några år valde han ett nytt spår: ett sedan länge närt intresse för Rom och Italien fick nu alltmer konkreta uttryck. Guideboken *Rom annorlunda* (1980) visar att han alltmera kommit att fascineras av 1800- och 1900-talen, av Risorgimento och av den fascistiska perioden. Med konstvetaren Lars Berggren utvecklades ett samarbete som har burit rik frukt, främst i form av det stora verket om de politiska monumenten i Rom från åren 1870 till 1895 *L'ombra dei grandi* (1996). Detta standardverk kommer glädjande nog att utges i engelsk översättning framöver.

Lennart var en mycket skicklig lärare, och han älskade att undervisa, det framgick inte minst av hans iver inför introduktionsmötena varje termin med nya studentgrupper. Han gjorde intryck på studenterna genom sin kunnighet och sin välvilliga inställning. Det händer ofta att man möter dem som minns sina studier i Lund, och särskilt läraren på antik- och medeltidskursen, som använde sig av lundaspexet *Uarda*, då han föreläste om hur forntidens egypti-

er avbildade människor. Förutom att undervisa i profil, hände det nog att han i inspirerade ögonblick även sjöng någon aria ur detta favoritspex!

Lennart älskade människor och umgänge. Idrotten, som gav honom många vänner, kom tidigt in hans liv, och tennisen blev en del av hans identitet. Det långvariga uppdraget som ledamot av Lunds universitets tennishalls styrelse var han med rätta stolt över, och han utförde det med stort allvar. Somrarnas tennisturnéer i Torekov gjorde honom till en av ortens stora tennisprofiler, det blev man varse under promenader där med honom och hans hustru Kerstin. Så länge hälsan tillät bidrog tennisen till att han behöll spänsten och kvickheten, fysiskt såväl som andligt. Ett annat intresse, staden Rom, gav honom från 1970-talets senare år tillfälle att utveckla sina talanger som reseledare för ett stort antal grupper, många gånger med Göran Blomqvist som medhjälpare. Som ordförande i Svenska Rominstitutets vänners skåneavdelning arbetade han också länge och engagerat med främjandet av humanistiska studier och forskning med anknytning till Rom och Italien. Lennart förlorade aldrig sin iver, ja lust, att få berätta om den eviga staden, som han kommit att älska och beundra.

I sitt sista stora projekt, utforskandet av just de romerska 1800-talsmonumentens politiska historia, som han efter pensionen arbetade med under drygt två decennier, hade Lennart nytta av alla kunskaper och erfarenheter han vunnit under sina tidigare verksamheter. Kunskaperna om de angränsande disciplinernas potential och vana vid pragmatisk navigation i akademiska minfält gjorde att han som få andra kunde knyta fruktbara kontakter över ämnesgränserna. Hans okuvliga optimism, envishet och anpassningförmåga gjorde att han kunde betvinga de mest motsträviga och ibland genstörtiga italienska strukturer. I de romerska arkiven minns man fortfarande Lennart – *”quello signore svedese che voleva sapere* tutto *di Garibaldi”* – utlänningen som inte gav upp där så många andra misströstat! Hans forskningar gav också resultat: på monumentforskningens område blev han en banbrytare och föregångare i vars fotspår många forskare från olika discipliner och olika länder nu vandrar.

Lennart var som historiker och människa grundlig och saklig, mångsidig och nyfiken, entusiastisk och entusiasmerande. När alla vägar föreföll stängda för andra var han den som alltid såg en ny möjlighet, en ny vinkling, en flik av blå himmel bland regntunga skyar. Hans vitalitet och intensitet har kanske prövat tålamodet hos en och annan, men de har imponerat på ännu fler. Lennart förunnades många emeritusår med god hälsa. Han tycktes livet igenom vara i ständig rörelse både bokstavligt och bildligt, och rörligheten innebar också att

han lyckades förverkliga många av sina idéer och drömmar. Ett samtal, det sista med den ene av oss båda, bekräftade att han var tacksam över allt livet hade givit honom och nöjd med vad han lyckats åstadkomma.

Lennart Sjöstedt avled den 13 juni 2006 efter en tids tålmodigt buren sjukdom.

Vetenskapssocieteten i Lund 2007

Styrelse
Praeses: *Sven Strömqvist*
Vice praeses: *Valéria Molnár*
Sekreterare: *Johan Stenström*
Vice sekreterare: *Jesper Svartvik*
Skattmästare: *Christer Denrell*
Medlemmar: *Lena Ambjörn, Christina von Leithner, Mats Roslund, Eva Helen Ulvros, Olof Åshuvud*
Suppleanter: *Lars Gustaf Andersson, Victoria Höög, Karl Johan Lundkvist*

Redaktionskommitté för Skånsk senmedeltid och renässans
Ordförande: *Mats Roslund*
Sekreterare: *Göte Paulsson*
Medlemmar: *Hans Andersson, Jan Dahlin, Siegrun Fernlund, Mats Riddersporre, Sten Skansjö*

Årsbokskommitté
Valéria Molnár (sammankallande), *Göte Paulsson, Greger Andersson*

Revisorer
Bo Westerhult, *Kjell Josefsson*
Suppleanter: *Lars Söderström, Mikael Ottosson*

Hedersledamöter
Andrén, Carl-Gustaf, f. 22, 61, professor, f.d. universitetskansler
Bringéus, Nils-Arvid, f. 26, 65, professor, f.d. praeses
Fehrman, Carl, f. 15, 50, professor, f.d. praeses
Stjernquist, Berta, f. 18, 58, professor

Nyinvalda ledamöter

Vid vårmötet 2007 invaldes följande inländska arbetande ledamöter
Jarlbro, Gunilla, professor
Jönson, Håkan, fil. dr
Källkvist, Marie, fil. dr
Olsson, Erik J., professor
Rønnow-Rasmussen, Toni, docent
Röcklinsberg, Helena, teol. dr
Schönström, Rikard, professor
Wallengren, Ann-Kristin, docent

Stiftande ledamöter
Alfredson, Ulf, f. 23, 89, advokat
Althin, Anders, f. 44, 83, direktör
Arnold, Otto von, f. 50, 02, civilekonom
Asklund, Lars, 03, arkitekt SAR
Burgman, Torsten, f. 25, 90, fil. dr
Cavalli-Björkman, Hans, f. 28, 83, bankdirektör
Denrell, Christer, 03, direktör
Ehrensvärd, Jörgen, f. 32, 84, greve
Fernström, Elisabeth, f. 51, 02, med. dr h c
Grönvall, Anders, fil. lic., f. 37, 82, förste bibliotekarie
Gyllenkrok, Nils, f. 48, 88, friherre
Gyllenkrok, Thure-Gabriel, f. 22, 57, friherre
Janson, Rolf G., f. 25, 87, direktör
Jerenäs, Hans, 03, grosshandlare
Johansson, Carl Gustav, f. 37, 86, direktör
Johnson, Sten K., f. 45, 97, direktör
Kamprad, Ingvar, f. 26, 69, direktör
Larsén, Carlhåkan, 02, fil. mag
Larsson, Inger, f. 37, 99, inf. konsult
Larsson, Sven, f. 11, 64, direktör
Leithner, Christina von, f. 41, 95, friherrinna
Lilliehöök, Lennart, f. 24, 75, verkst. direktör
Lindblad, Per, f. 29, 81, direktör
Lindh, Sten, f. 22, 69, ambassadör
Lindskog, Bengt I., f. 29, 95, professor
Lundström, Åge, f. 44, 94, bankdirektör
Luthersson, Peter, 03, fil. dr
Marklund, Kari, f. 38, 92, landshövding
Modin, Alvar, f. 20, 85, direktör
Palm, Göran, f. 33, 83, bankdirektör
Palmstierna, Jacob, 03, friherre
Ramel, Gustaf, f. 56, 02, friherre
Rasmusson, Eric, f. 16, 72, direktör
Rausing, Birgit, f. 24, 85, fru
Rausing, Hans, f. 26, 63, direktör
Sager, Olof, f. 20, 94, universitetslektor
Sahlberg, Karl-Erik, f. 28, 95, direktör
Silfverschiöld, Irma, f. 37, 83, friherrinna
Thulin, Lars, f. 40, 99, direktör
Tornberg, Hans, f. 41, 83, advokat
Trolle-Bonde, Gustaf, f. 43, 77, greve

Wachtmeister, Carl Gustaf, 03 greve
Wessman, Gunnar, f. 28, 75, verkst. direktör
Westerberg, Gunnar, f. 20, 89, civilingenjör
Wrangel von Brehmer, Margit, f. 16, 81, friherrinna
Wrede, Ulrika, 04, friherrinna
Åshuvud, Olof, f. 31, 94, direktör

Arbetande ledamöter
A. INLÄNDSKA
Aggestam, Karin, f. 65, 06, PhD Associate
Ambjörn, Lena, f. 58, 04, docent
Andersson, Fredrik, f. 68, 06, professor
Andersson, Greger, f. 52, 91, professor
Andersson, Helen, f. 59, 01, teol. dr
Andersson, Lars Gustaf, f. 60, 05, docent
Andersson, Lars M., f. 61, 02, universitetslektor
Andrén, Anders, f. 52, 91, professor
Appelros, Erica, f. 64, 06, teol. dr
Bauhn, Per, f. 60, 04, professor
Berggren, Lars, 05, docent
Blomqvist, Karin, f. 54, 97, professor
Borgehammar, Stephan, f. 58, 05, docent
Brinck, Ingar, f. 64, 06, docent
Cederlund, Johan, f. 63, 98, fil. dr
Christensson, Jakob, f. 65, 02, docent
Collin, Sven-Olof, f. 57, 98, docent
Delsing, Lars-Olof, f. 59, 98, professor
Edgren, Lars, f. 53, 95, docent
Egerland, Verner, f. 66, 01, professor
Egonsson, Dan, f. 56, 00, docent
Ekberg, Lena, f. 54, 96, professor
Elleström, Lars, f. 60, 96, universitetslektor
Eneroth, Kristina, f. 62, 98, universitetslektor
Falk, Cecilia, f. 60, 98, universitetslektor
Folkestad, Göran, f. 52, 99, professor
Germundsson, Tomas, f. 54, 02, docent
Gustafsson, Harald, f. 53, 96, professor
Harrison, Dick, f. 66, 01, professor
Hedling, Erik, f. 55, 99, professor
Holmberg, Bo, f. 57, 95, professor
Holmberg, Gustav, f. 67, 06, fil. dr
Holmer, Arthur, f. 66, 02, universitetslektor

Hornborg, Alf, f. 54, 94, professor
Häthén, Christian, f. 54, 97, universitetslektor
Höög, Victoria, f. 55, 01, t.f. professor
Jarlert, Anders, f. 52, 96, professor
Jeanrond, Werner, f. 55, 95, professor
Johansson, Ella, f. 58, 02, docent
Johansson, Mats, f. 58, 04, fil. dr
Jonnergård, Karin, f. 57, 99, docent
Jonsson, Bibi, f. 60, 06, fil. dr
Josefsson, Gunlög, f. 57, 98, fil. dr
Julien, Marit, f. 58, 06, universitetslektor
Karlsson, Klas Göran, f. 55, 91, professor
Landén, Barbro, f. 54, 99, universitetslektor
Larsson, Björn, f. 53, 96, professor
Lindahl, Anders, f. 53, 97, universitetslektor
Lindberg, Christer, f. 56, 97, universitetslektor
Lindström, Fredrik, f. 53, 95, professor
Lundin, Susanne, f. 55, 00, docent
Lundquist, Karl-Johan, f. 59, 05, docent
Mansén, Elisabeth, f. 54, 97, docent
Molnár, Valéria, f. 52, 95, professor
Mortensen, Anders, f. 59, 03, fil. dr
Nergelius, Joakim, f. 62, 00, professor
Nilsson, Jan Olof, f. 54, 97, universitetslektor
Norberg, Claes, f. 60, 99, professor
Nyberg, Lennart, f. 56, 00, universitetslektor
Ohlsson, Anders, f. 56, 99, professor
Paradis, Carita, f. 53, 03, professor
Persson, Anders, f. 56, 00, professor
Persson, Johannes, f. 68, 06, fil. dr
Petersson, Bo, f. 60, 00, docent
Prasad, Pushkala, f. 57, 99, professor
Qvarnström, Olle, f. 53, 00, professor
Raudvere, Catharina, f. 60, 96, professor
Riddersporre, Mats, f. 54, 98 docent
Roslund, Mats, f. 57, 04, fil. dr
Rubenson, Samuel, f. 55, 95, professor
Rudebeck, Elisabeth, f. 52, 01, fil. dr
Sabatakakis, Vassilios, f. 54, 06, fil. dr
Sahlin, Nils-Eric, f. 54, 88, professor
Salomonsson, Karin, f. 59, 05, fil. dr
Sanders, Hanne, f. 52, 01, docent

Stenberg, Leif, f. 59, 03, docent
Strömqvist, Sven, f. 54, 00, professor
Svartvik, Jesper, f. 65, 04, docent
Törnquist-Plewa, Barbara, f. 60, 00, professor
Ulvros, Eva Helen, f. 54, 98, docent
Vandkilde, Helle, f. 55, 00, docent
Wengelin, Åsa, 05, fil. dr
Werner, Yvonne, f. 54, 97, docent
Wiberg, Eva, f. 58, 02, docent
Wienberg, Jes, f. 56, 97, professor
Wikdahl, Magnus, f. 54, 97, universitetslektor
Zander, Ulf, f. 65, 03, fil. dr
Zillén, Erik, f. 60, 03, fil. dr

B. UTLÄNDSKA
Baldwin, Peter, 04, professor
Duvall-Hargroe, Nancy, 92, professor
Geisler, Ursula, f. 64, 04 Dr Phil
Gibert, Teresa, f. 54, 94, professor
Kaszinska, Maria, 91, professor
Leiss, Elisabeth, f. 57, 03 professor
Liepe, Lena, f. 62, 03, professor
Salomon, Patrick, 04, professor
Sundholm, Göran, f. 53, 93, professor

Seniorer
Aarnio, Aulis, f. 37, 83, professor
Albertz, Rainer, f. 43, 93, professor
Andersson, Hans, f. 36, 87, professor
Andersson, Sven, f. 22, 62, docent, universitetslektor
Ankarloo, Bengt, f. 35, 79, professor
Arwidi, Olof, f. 42, 94, professor
Arvidsson, Rolf, f. 20, 73, docent
Banton, Michael, f. 26, 72, professor
Battail, Jean François, f. 39, 93, professor
Benson, Sven, f. 19, 54, professor
Berggren, Lars, f. 51, 96, professor
Bergh, Birger, f. 35, 77, professor, f.d. praeses
Bergholtz, Gunnar, f. 43, 89, professor
Beskow, Per, f. 26, 80, docent
Bexell, Göran, f. 43, 89, professor, f.d. praeses
Bjerke, Björn, f. 41, 80, professor

Bjerstedt, Åke, f. 30, 68, professor
Blomqvist, Göran, f. 51, 94, fil. dr
Björling, Fiona, f. 44, 81, professor
Blomqvist, Jerker, f. 38, 75, professor
Board, Joseph B., f. 31, 80, professor
Bogdan, Michael, f. 46, 84, professor
Bohlin, Folke, f. 31, 74, professor
Bondeson, Ulla, f. 37, 79, professor
Bornäs, Göran, f. 35, 74, docent
Bosson, James, f. 33, 74, professor
Boyer, Régis, f. 32, 75, professor
Bramstång, Gunnar, f. 32, 75, professor
Broberg, Gunnar, f. 42, 91, professor, f.d. praeses
Brohed, lngmar, f. 40, 81, professor, f.d. praeses
Bruce, Gösta, f. 47, 84, professor
Brückner, Wolfgang, f. 30, 79, professor
Bäckman, Sven, f. 30, 76, professor
Callmer, Johan, f. 45, 84, professor
Capelle, Torsten, f. 39, 88, professor
Carlsson, Gösta, f. 19, 59, professor
Carlsson Wetterberg, Christina, f. 50, 95, professor
Christensen, Johnny, f. 30, 68, professor
Christie, Nils, f. 28, 74, professor
Cinthio, Erik, f. 21, 61, professor
Clarke, Helen, f. 39, 88, Senior lecturer
Durović, Lubomír, f. 25, 74, professor
Eckerdal, Lars, f. 38, 76, biskop
Ek, Sven, f. 31, 71, professor
Ekerot, Lars-Johan, f. 42, 95, docent
Ekholm-Friedman, Kajsa, f. 39, 87, professor
Elmroth, Ingvar, f. 28, 80, docent
Engman, Max, f. 45, 94, professor
Enkvist, Nils Erik, f. 25, 59, professor
Ersgård, Lars, f. 47, 95, professor
Eyben, Bo von, f. 46, 90, professor
Fernlund, Siegrun, f. 37, 85, docent
Fischer-Jørgensen, Eli, f. 11, 60, universitetslektor
Fisiak, Jacek, f. 36, 81, professor
Florby, Gunilla, f. 43, 86, professor
Fogelmark, Staffan, f. 39, 80, professor
Foote, Peter, f. 24, 73, professor
Friedman, Jonathan, f. 46, 97, professor

Frykman, Jonas, f. 42, 89, professor
Gabrieli, Mario, f. 15, 63, professor
Geels, Antoon, f. 46, 96, professor
Gellerstam, Göran, f. 40, 92, universitetslektor
Gerhardsson, Birger, f. 26, 72, professor
Gerle, Elisabeth, f. 51, 03, docent
Gerner, Kristian, f. 42, 86, professor
Glamann, Kristof, f. 23, 63, professor
Guillet de Monthoux, Pierre, f. 46, 83, professor
Gustavsson, Anders, f. 40, 78, professor
Gärdenfors, Peter, f. 49, 85, professor
Haettner Aurelius, Eva, f. 48, 93, professor
Hagberg, Bo, f. 39, 94, professor
Haikola, Lars, f. 47, 95, docent, rektor
Halldén, Sören, f. 23, 65, professor
Hallonsten, Gösta, f. 49, 99, professor
Halvorsen, Eyvind, f. 22, 62, professor
Hansson, Bengt, f. 43, 80, professor, f.d. praeses
Hansson, Göte, f. 50, 98, professor
Hansson, Karin, f. 37, 92, docent
Haskå, Inger, f. 41, 80, docent
Hasselmo, Nils, f. 31, 79, professor
Hast, Sture, f. 24, 76, ordboksredaktör
Henriksen, Aage, f. 21, 74, professor
Hermerén, Göran, f. 39, 76, professor
Hetzler, Antoinette, f. 43, 87, professor
Hidal, Sten, f. 46, 83, professor
Hjärpe, Jan, f. 42, 93, professor
Holmberg, Claes-Göran, f. 46, 96, universitetslektor
Hopt, Klaus J., f. 40, 83, professor
Horne, Merle, f. 50, 96, professor
Holm, Gösta, f. 16, 63, professor
Holm, Ingvar, f. 23, 62, professor
Huldén, Lars, f. 26, 63, professor
Hårdh, Birgitta, f. 45, 83, professor, f.d. praeses
Iregren, Elisabeth, f. 44, 94, professor
Jacobsen, Eric, f. 23, 61, professor
Jain, Kulbushan, f. 40, 87, professor
Jerneck, Magnus, f. 51, 93, professor
Johannesson, Eric, f. 23, 71, professor
Johansson, Stig, f. 39, 80, professor
Johnsen, Erik, f. 28, 73, professor

Jonsson, Hans, f. 28, 74, professor
Jonung, Lars, f. 44, 89, professor
Jungar, Sune, f. 36, 88, professor
Jönsson, Arne, f. 50, 98, universitetslektor
Kapsomenos, Stylianos, f. 07, 50, professor
Kieffer, René, f. 30, 75, professor
Kittang, Atle, f. 41, 75, professor
Kjellman, Nils, f. 11, 60, docent, rektor
Klinge, Matti, f. 36, 76, professor
Knutsson, Bengt, f. 36, 78, docent
Koblik, Steven, f. 41, 77, professor
Koch, Ludovica, f. 41, 83, professor
Koch, Wolfgang, f. 47, 93, docent
Korlén, Gustav, f. 15, 50, professor
Kornhall, David, f. 28, 68, docent, universitetslektor
Kostecki, Marian, Jan, f. 49, 83, professor
Kristensson, Gillis, f. 28, 73, docent
Krummacher, Friedhelm, f. 36, 75, professor
Kvist, Hans-Olof, f. 41, 94, professor
Ladefoged, Peter, f. 25, 70, professor
Lagerroth, Erland, f. 25, 66, docent
Lagerroth, Ulla-Britta, f. 27, 70, professor
Lagnevik, Claes-Magnus, f. 49, 98, professor
Larsson, Edvin, f. 25, 76, professor
Larsson, Lars, f. 47, 84, professor
Larsson, Lars-Olof, f. 34, 72, professor
Larsson, Lars-Olof, f. 38, 85, professor
Larsson, Lisbeth, f. 49, 99, professor
Lárusson, Magnus Már, f. 17, 66, professor
Lauha, Aila, f. 51, 02, professor
Leech, Geofrey, f. 36, 83, professor
Lewan, Bengt, f. 32, 80, docent
Lewan, Nils, f. 29, 77, docent
Lidin, Olof, f. 26, 73, professor
Lilius, Henrik, f. 39, 85, professor
Lindahl, Lars, f. 36, 89, professor
Lindberg, Bo, f. 37, 80, professor
Lindborg, Rolf, f. 31, 73, professor
Lindell, Ebbe, f. 25, 75, professor
Lindström, Caj-Gunnar, f. 42, 80, professor
Lindwall, Lars, f. 35, 85, professor
Ljung, Per-Erik, f. 43, 95, docent

Lund, Jørn, f. 46, 92, professor
Lundquist, Lennart, f. 38, 77, professor
Lundström, Sven, f. 14, 51, professor
Lyttkens, Hampus, f. 16, 67, professor
Löfgren, Anna Brita, f. 33, 85, docent
Löfgren, Orvar, f. 43, 81, professor
Löwendahl, Gösta, f. 20, 59, docent, universitetslektor
Malm, Allan, f. 45, 87, professor
Malmer, Mats, f. 21, 70, professor
Mangelsdorf, Günter, f. 47, 93, professor
Massengale, James, f. 39, 85, professor
Melander, Göran, f. 38, 83, professor
Mettinger, Tryggve, f. 40, 86, professor
Modéer, Kjell Åke, f. 39, 81, professor
Moëll, Christina, f. 50, 02, docent
Müller-Wille, Michael, f. 38, 85, professor
Mårtensson, Anders, f. 27, 82, museichef
Nalepa, Jerzy, f. 26, 75, docent
Nielsen, Kirsten, f. 43, 93, professor
Nilsson, Carl-Axel, f. 31, 78, docent
Nilsson, Sten Åke, f. 36, 73, professor, f.d. praeses
Nilsson, Stig, f. 28, 77, docent
Nordin, Svante, f. 46, 93, professor
Nordström, Olof, f. 21, 64, docent, universitetslektor
Norlin, Kjell, f. 43, 96, universitetslektor
Nyberg, Tore, f. 31, 80, lektor
Näsman, Ulf, f. 44, 94, docent
Nøjgaard, Morten, f. 34, 78, professor
Odén, Birgitta, f. 21, 58, professor
Olander, Birgitta, f. 47, 96, phil. Dr
Olausson, Deborah, f. 51, 99, professor
Ollén, Gunnar, f. 13, 58, professor
Olsen, Olaf, f. 28, 74, riksantikvarie
Olsson, Bernt, f. 29, 71, professor
Palm, Anders, f. 42, 86, professor
Paulsson, Göte, f. 45, 78, docent
Petersson, Hans, f. 24, 69, professor
Piltz, Anders, f. 43, 82, professor
Platzack, Christer, f. 43, 87, professor
Pålsson, Anne-Marie, f. 51, 95, docent
Pålsson, Lennart, f. 33, 77, professor
Rabinowicz, Wlodzimierz, f. 47, 96, professor

Radler, Aleksander, f. 44, 87, professor
Ragvald, Lars, f. 42, 95, professor
Randsborg, Klavs, f. 44, 87, professor
Register, Cheri, f. 45, 78, professor
Riis, Poul Jørgen, f. 10, 62, professor
Ritte, Hans, f. 30, 77, Universitätslektor, Dr Phil
Roelandts, Karel, f. 19, 60, professor
Roos, Carl Martin, f. 41, 76, professor
Roos, Paavo, f. 37, 90, universitetslektor
Rosengren, Inger, f. 34, 71, professor
Rudberg, Stig, f. 20, 66, professor
Rundquist, Franz-Michael, f. 48, 98, professor
Rydén, Per, f. 37, 82, professor
Rystad, Göran, f. 25, 58, professor
Rystedt, Eva, f. 45, 96, professor
Røstvig, Maren-Sofie, f. 20, 65, professor
Rømhild, Lars Peter, f. 34, 83, lektor
Salomon, Kim, f. 48, 89, professor
Salomonsen, Per, f. 28, 74, afdelingsleder
Sandqvist, Sven, f. 39, 86, docent
Sandström, Sven, f. 27, 59, professor
Schaar, Claes, f. 20, 53, professor
Schlyter, Suzanne, f. 44, 91, professor
Sellerberg, Ann-Mari, f. 43, 93, professor
Sen, Amartaya, f. 33, 81, professor
Sigurd, Bengt, f. 28, 80, professor
Simonsson, Tord, f. 26, 74, docent, biskop
Sjöberg, Birthe, f. 46, 98, docent
Sjöblad, Christina, f. 39, 93, professor
Sjöblom, Gunnar, f. 33, 73, professor
Sjölin, Jan-Gunnar, f. 39, 84, professor
Skansjö, Sten, f. 42, 88, docent
Skogh, Göran, f. 43, 90, docent
Smidt, Kristian, f. 16, 66, professor
Smith, Gudmund, f. 20, 60, professor
Steene, Birgitta, f. 28, 80, professor
Steensland, Lars, f. 41, 94, professor
Stenelo, Lars-Göran, f. 39, 88, professor
Stenqvist, Catharina, f. 50, 96, professor
Stenström, Johan, f. 51, 01, universitetslektor
Stoklund, Bjarne, f. 28, 72, professor
Stolleis, Michael, f. 41, 92, professor

Strömberg, Märta, f. 21, 67, professor
Ståhl, lngemar, f. 38, 74, professor
Sundberg, Kerstin, f. 51, 98, docent
Sundby, Bertil, f. 19, 61, professor
Swahn, Jan-Öjvind, f. 25, 61, professor
Swahn, Sigbrit, f. 33, 82, professor
Svantesson, Jan-Olof, f. 44, 95, professor
Svartvik, Jan, f. 31, 70, professor
Svenbro, Jesper, f. 44, 92, professor
Svensson, Birgitta, f. 48, 96, docent
Svensson, Christina, f. 45, 98, fil. dr
Svensson, Jan, f. 50, 02, professor
Svensson, Lars Håkan, f. 44, 85, professor
Svensson, Lars, f. 38, 86, docent
Söderpalm, Sven Anders, f. 33, 76, professor
Söderström, Lars, f. 40, 89, professor
Sørensen, Knud, f. 28, 71, professor
Tamm, Ditlef, f. 46, 85, professor
Teleman, Ulf, f. 34, 85, professor
Thalberg, Björn, f. 24, 73, professor
Thavenius, Jan, f. 34, 81, docent
Thormählen, Marianne, f. 49, 83, professor
Thorsen, Nina G., f. 45, 88, lektor
Touati, Paul, f. 50, 95, professor
Trautner Kromann, Hanne, f. 45, 95, professor
Tägil, Sven, f. 30, 68, professor
Törnqvist, Gunnar, f. 33, 68, professor
Ulfsparre, Anna Christina, f. 33, 83, professor
Vallinder, Torbjörn, f. 25, 70, docent, universitetslektor
Wallner, Björn, f. 19, 69, docent, universitetslektor
Weimarck, Torsten, f. 43, 95, professor
Werbart, Bozena, f. 48, 95, professor
Westerhult, Bo, f. 29, 72, docent
Westerhäll, Lotta, f. 44, 93, professor
Westin, Gunnar, f. 11, 52, professor
Westman, Rolf, f. 27, 74, professor
Viberg, Åke, f. 45, 95, professor
Widebäck, Göran, f. 30, 76, docent
Wiegelmann, Günter, f. 28, 70, professor
Wieslander, Hans, f. 29, 74, docent, universitetslektor
Wikander, Charlotte, f. 50, 04, docent
Wikander, Örjan, f. 43, 92, professor

Vilkuna, Asko, f. 29, 69, professor
Wilson, David, f. 30, 72, professor
Vinge, Louise, f. 31, 72, professor
Wirmark, Margareta, f. 36, 90, professor
Wrede, Gösta, f. 28, 82, pastor primarius, docent
Wrede, Johan, f. 35, 72, professor
Wärneryd, Olof, f. 31, 76, professor
Yard, Stefan, f. 49, 99, docent
Zahle, Henrik, f. 43, 90, professor
Zettersten, Arne, f. 34, 72, professor
Åkesson, Lynn, f. 51, 97, docent
Åsdahl Holmberg, Märta, f. 19, 58, professor
Åström, Paul, f. 29, 64, professor
Österberg, Eva, f. 42, 75, professor

Bortgångna hedersledamöter
Croce, Benedetto, 1866–1952, senator
Ekwall, Bror Oskar Eilert, 1877–1964, professor
Evans, Sir Arthur John, 1851–1941, professor
Gjerstad, Erik Einar, 1897–1988, professor
Heckscher, Eli, 1879–1952, professor
Hirn,Yrjö, 1870–1942, professor
Josephson, Ragnar, 1893–1966, professor, f.d. praeses
Kock, Karl Axel Lichnowsky, 1851–1935, professor
Löfstedt, Einar, 1880–1955, professor, f.d. praeses
Lönnroth, Erik, 1910–2002, professor
Meillet, Antoine, 1866–1936, professor
Montelius, Oscar, 1843–1921, riksantikvarie
Müller, Sophus, 1846–1934, museumsdirektör
Nilsson, Martin P:sson, 1874–1967, professor
Tegnér, Esaias, 1843–1928, professor
Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter, 1842–1927, excellens, professor
Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von, 1848–1931, excellens, professor
Weibull, Lauritz, 1873–1960, professor, f.d. praeses
Werin, Algot, 1892–1975, professor
Wölfflin, Heinrich, 1864–1945, professor

Bortgångna stiftande ledamöter
Acking, Carl-Axel, 1910–2001, professor
Bendz, Maj, 1909–2006, fru
Bendz, Olof Gregor Mortimer, 1904–1973, godsägare
Bergengren, Axel Göran Magnus, 1921–1972, civilekonom

Berger, Svante Edwin Larsson, 1871–1962, direktör
Berger, Carl Magnus, 1915–1964, direktör
Berger, Dagmar Linnea Charlotta, f. Boon, 1915–1989, fru
Bergh, Thorsten Christian Howard, 1901–1965, jur. o. fil. kand., konsul
Borelius, Sven 1928–2004, direktör
Bratt, Bertil, 1932–1997, direktör
Coyet, Hilda Eleonore Henriette Dorotée Amelie, f. friherrinnan Cederström, 1859–1941
Crafoord, Holger Alf Erik, 1908–1982, direktör
Dahlgren, Sture Hjalmar Thorild, 1888–1968, fil. dr, assuransdirektör
Dunker, Henry Christian Louis, 1870–1962, fabriksdisponent
Edstrand, Karin Thekla Eleonora, 1880–1959, fröken
Edstrand, Reinhold Theodor Werner, 1882–1923, direktör
Ehrnberg, Gösta Theodor, 1895–1981, direktör
Ekblom, Ingemar, 1903–1987, direktör
Engeström, Max Emil Leopold, 1867–1930, konsul
Faxe, Jörgen, 1902–2002, direktör
Geijer, Fredrik Wilhelm Gustaf von, 1865–1930, ryttmästare, godsägare
Gierow, Karl Ragnar Knut, 1904–1982, fil. dr, författare
Græbe, Ejler Otto, 1892–1977, domkyrkoarkitekt
Gyllenkrok, Nils Johan Malcolm, 1887–1941, friherre, hovstallmästare
Haffner, Johan, 1876–1931, stadsläkare
Hallström, Hadar Erik H:son, 1900–1988, direktör
Hallwyl Anna Fredrika Wilhelmina von, f. Kempe, 1844–1930, grevinna
Hallwyl, Walter von, 1839–1921, greve
Hammarskiöld, Sven Ludvig, 1901–1983, direktör, f.d. hovrättsråd
Hansen, Einar Anton, 1902–1994, direktör
Hansen, Jozzi Ella, f. Jensen, 1912–2000, verkst. direktör
Hjelme-Lundberg, John, 1902–1970, konsul
Holmberg, Hans Åke, 1919–2001, tekn. dr
Holmström, Nils Gunnar Teodor, 1904–1987, direktör
Jacobsen, Helge, 1882–1946, direktör
Jensen, Arthur Marinus, 1891–1968, direktör
Kennedy, Douglas, 1912–2007 godsägare
Larsson, Gunnar, 1911–2003, direktör
Lundahl, Nils, 1858–1940, fil. dr
Lundberg, Sven Emil, 1889–1947, bergsingenjör, direktör
Lundblad, Nils Waldemar, 1888–1947, hovrättsassessor, direktör
Lundeqvist, Gösta Evald Andreas, 1892–1962, civilingenjör, direktör
Lundström, Margit, f. von Geijer, 1907–2002, generalska
Malmros, Frans, 1925–2003, konsul
Montelin, Adolf Fredrik, 1871–1941, apotekare

Munksgaard, Ejnar Johannes, 1890–1948, forlagsboghandler, dr phil
Mårtensson, Folke, 1922–1996, direktör
Möller, Frans Ballieu, 1897–1995, direktör
Mörck, Einar Walter, 1914–1982, direktör
Nevsten, Andreas Edvard, 1885–1962, byggmästare
Nordqvist, Gunhild Theresia Elvira, f. Edstrand, 1883–1951, doktorinna
Ohlsson, Sven Håkan, 1920–1997, bokförläggare
Olofsson, Johan Sigfrid Mattias, 1899–1981, leg. läkare
Palmstierna, Anne-Marie Aurore, 1907–1995, friherrinna
Palmstierna, Carl Otto, 1900–1966, friherre, hovjägmästare
Penser, Per Wilhelm Julius, 1901–1993, advokat
Petrén, Karl Anders, 1868–1927, professor
Rausing, Gad Anders, 1922–2000, docent, direktör, f.d. praeses
Roos, Axel, 1922–2007, bankdirektör
Roos, Axel Bernhard, 1886–1957, jur. dr, advokat
Sahlin, Bo Carl Henrik, 1901–1949, med. lic., direktör
Sahlin, Carl Andreas, 1861–1943, fil. dr
Sahlin, Johan Albert, 1868–1936, fabriksägare
Sahlin, Stig Erik Gunnar, 1899–1963, ambassadör
Samuelson, Sten Olov, 1926–2002, professor
Sandberg, Ivar Nils Gotthard, 1881–1961, direktör
Sandblom, Grace, f. Schaefer, 1907–2006, fru
Schmiterlöw, Adelheid Emma Otburgis von, 1875–1959, godsägare
Strömbom, Nils Alfred Ragnar, 1898–1983, kapten, fil. lic.
Ståhlbrandt, Åke, 1914–1995 , direktör
Swartz, Carl Johan Gustaf, 1858–1926, universitetskansler
Swartz, Pehr Johan Jacob, 1860–1939, direktör
Thomasson, Tage Emanuel, 1894–1974, civilingenjör, direktör
Thott, Greta, 1908–2003, grevinna
Thott, Gustaf Otto Tage Stig, 1885–1948, greve, hovjägmästare
Trolle-Bonde, Anna Ingeborg Blenda, f. von Essen, 1908–1973, grevinna
Trolle-Bonde, Carl, 1907–1969, greve
Tunhammar, Elam, 1903–1995, direktör
Wachtmeister, Axel Wilhelm, 1869–1929, greve, kammarherre
Wehtje, Ernst Jonas, 1891–1972, tekn. dr, direktör
Weibull, Märta Maria (Mary) Sofia, f. Fahlbeck, 1897–1968, fru
Westerberg, Gunnar, 1920–2001, civilingenjör
Westrup, Johan Wilhelm Magnus, 1862–1939, v. konsul
Wetterlundh, Sune Charles Gustaf, 1904–2000, verkst. direktör
Wiberg, John Åke Truli, 1902–1963, överintendent
Wigstrand, Gunnar, 1903–1965, disponent
Wijkander, Klara Severina, f. Kock, 1888–1977, fru

Stadgar för Vetenskapssocieteten i Lund

Av den 6 maj 1920 med ändringar av den 8 dec. 1944, den 27 nov. 1948, den 4 dec. 1953, den 31 nov. 1964, den 25 nov. 1967, den 21 nov. 1970, den 20 nov. 1971, den 19 nov. 1982, den 25 nov. 1994 och den 30 nov. 2001.

SOCIETETENS UPPGIFT OCH SAMMANSÄTTNING

§ 1

Vetenskapssocieteten i Lund har till uppgift att främja humanistisk vetenskaplig forskning, däri inbegripet religions-, rätts- och samhällsvetenskap. Societeten skall i sin verksamhet särskilt beakta yngre forskares behov.

§ 2

Societeten består av stiftande samt inländska och utländska arbetande ledamöter jämte hedersledamöter och seniores. Till arbetande ledamot kan endast vetenskapsidkare som inte fyllt 55 år utses. Vid 55 års ålder övergår arbetande ledamot till gruppen seniores.

I Societetens styrelse och nämnder kan endast stiftande och inländska arbetande ledamöter inväljas.

Endast stiftande och inländska arbetande ledamöter äger delta i val och i sådana överläggningar och beslut som rör ekonomiska och administrativa frågor.

§ 3

De inländska arbetande ledamöternas antal får vara högst 100, de utländska arbetande ledamöternas högst 35, de stiftande ledamöternas högst 50.

§ 4

Till stiftande ledamot kan utses person, som visat synnerligt engagemang för humanistisk vetenskap och kultur, eller person, som Societeten finner kunna bidraga till Societetens verksamhet och utveckling. Stiftande ledamot äger samma rättigheter som inländsk arbetande ledamot.

§ 5

Till Societetens hedersledamöter kan väljas personer av utmärkt förtjänst om humanistisk vetenskap. Deras antal må ej överstiga sju.

STYRELSER OCH NÄMNDER

§ 6

Societetens angelägenheter handhas av en styrelse, bestående av nio ledamöter, av vilka en är praeses, en vice praeses, en sekreterare, en vice sekreterare och en skattmästare. Av styrelsens medlemmar skall minst tre vara stiftande ledamöter. För styrelsemedlemmarna väljs tre ersättare.

§ 7

Vid varje högtidssammanträde väljs för en tid av 3 år tre styrelsemedlemmar och en ersättare.

§ 8

Styrelsen, som har sitt säte i Lund och till vars sammanträden samtliga dess medlemmar och ersättare kallas, är beslutför då minst fem av dessa är närvarande. Vid lika röstetal har praeses utslagsröst.

§ 9

Arbetande ledamöter och hedersledamöter väljs av Societeten. Det åligger styrelsen att, genom utsedd valkommitté, bereda och för Societeten framlägga förslag till inval. Envar ledamot äger lämna förslag till inval. Sådant förslag skall vara styrelsen tillhanda senast den 1 februari året för inval.

Stiftande ledamöter väljs av styrelsen.

§ 10

Till tryckning i Societetens skriftserier inlämnade skrifter bedöms av styrelsen eller en av styrelsen utsedd kommitté, efter inhämtande av utlåtande från facksakkunnig.

ÄMBETSMÄN

§ 11

Societetens ämbetsmän är sekreteraren, vice sekreteraren och skattmästaren.

§ 12

Sekreteraren skall hålla förteckning över Societetens ledamöter, föra protokoll vid Societetens sammanträden samt förbereda och föredraga de ärenden som där skall förekomma, verkställa de vid sammanträdena fattade besluten, till varje högtidssammanträde avge styrelsens berättelse om Societetens verksamhet under föregående år samt omhänderha Societetens publikationsverksamhet.

§ 13

Skattmästaren handhar Societetens ekonomiska angelägenheter, för Societetens räkenskaper samt avlämnar före den 15 maj föregående års räkenskaper till revisorerna.

SAMMANTRÄDEN OCH VAL

§ 14

Societeten sammanträder i Lund efter kallelse av praeses. Begär tio ledamöter i skrivelse till praeses sammanträde, är denne skyldig att omedelbart utlysa sådant.

Högtidssammanträde hålls årligen i november månad, för så vitt ej styrelsen av särskild anledning bestämmer annorlunda.

§ 15

Societeten är beslutför, om minst tio av dess ledamöter jämte praeses och sekreteraren eller deras ersättare är närvarande. Endast närvarande ledamot äger delta i omröstning.

§ 16

Val av arbetande ledamöter, hedersledamöter och styrelse förrättas öppet, såvida inte röstberättigad ledamot begär sluten omröstning. Vid lika röstetal avgörs valet genom lottning.

§ 17

Beslut i ärende, som inte angivits i kallelse till sammanträde, får inte fattas, såvida inte stadgarna föreskriver att det skall behandlas.

EKONOMI

§ 18

Societetens räkenskapsår är kalenderår.

§ 19

Societetens verksamhet finansieras genom en dispositionsfond samt genom för ändamålet donerade fonder. Av Societetens grundfond får endast avkastningen disponeras.

§ 20

För granskning av årets räkenskaper och inventering av Societetens tillhörigheter utses vid högtidssammanträdet för en tid av 1 år två revisorer med två ersättare. Revisorerna

äger tillgång till samtliga protokoll och handlingar samt Societetens övriga tillhörigheter.

Revisionsberättelsen, som skall innehålla till- eller avstyrkan om ansvarsfrihet åt styrelsen, överlämnas till Societeten senast den 2 september och framlägges för beslut om godkännande på högtidssammanträdet.

ALLMÄNNA BESTÄMMELSER

§ 21

Societetens årsbok utdelas kostnadsfritt till samtliga ledamöter. I Societetens ordinarie skriftserie (”Skrifter”) ingående skrifter utsänds kostnadsfritt efter rekvisition.

§ 22

Om Societetens verksamhet i övrigt gäller den arbetsordning Societeten finner skäl att antaga.

§ 23

För ändring av dessa stadgar erfordras samstämmiga beslut med minst 2/3 majoritet på två omedelbart efter varandra följande högtidssammanträden. Dock får beslut om ändring av Societetens uppgift att främja humanistisk forskning, av § 2 första stycket tredje meningen eller av bestämmelserna i § 19 angående grundfonden inte fattas.

VETENSKAPSSOCIETETEN I LUND
Skriftförteckning

Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Herbert Petersson.* Studien über die indogermanische Heteroklisie. 1921.
2. *Alf Nyman.* Kring antinomierna. 1920.
3. *Axel W. Persson*. Staat und Manufaktur im römischen Reiche. 1923.
4. James Harrington's Oceana, edited with notes by *S. B. Liljegren*. 1924.
5. *John Frödin*. Siljansområdets fäbodbygd. 1925.
6. *Sigurd Agrell*. Runornas talmystik och dess antika förebild. 1927.
7. *N. Otto Heinertz*. Etymologische Studien zum Althochdeutschen. 1927.
8. *Alf Nyman.* Schema och slutsats. 1928.
9. *Fredrik Lagerroth.* Platons stats- och rättsbegrepp. 1928.
10. *Sigurd Agrell.* Zur Frage nach dem Ursprung der Runennamen. 1928.
11. Stockholms stads tänkebok 1524–1529 av M:r Olauus Petri Phase, utg. genom *Ludvig Larsson,* häft. 1–2. 1929. Häfte 3: Register av *Sven Ljung.* 1940.
12. Gudmundi Olaui Thesaurus Adagiorum linguæ septentrionalis antiquæ et modernæ, utg. av G. *Kallstenius.* 1930.
13. *Torsten Wennström.* Studier över böter och myntvärden i Västgötalagarna. 1931.
14. *Heinrich Hoppe.* Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians. 1932.
15. *Ivar Lindquist.* Religiösa runtexter. I. Sigtuna-galdern. 1932.
16. *Albert Wifstrand.* Von Kallimachos zu Nonnos. 1933.
17. *Ingvar Andersson.* Erik XIV:s engelska underhandlingar. 1935.
18. *Anders Gagnér.* Florilegium Gallicum. 1936.
19. *Gunnar Carlsson.* Eine Denkschrift an Caesar über den Staat. 1936.
20. Smärre dikter av Lejonkulans dramatiker utgivna av *Erik Noreen.* 1937.
21. *Johan Åkerman.* Das Problem der sozialökonomischen Synthese. 1938.
22. *Erik Noreen.* Författarfrågor i Lejonkulans dramatik. 1938.
23. *Walter Åkerlund.* Studier över Ynglingatal. 1939.
24. *Ivar Lindquist.* Religiösa runtexter. II. Sparlösastenen. 1940.
25. Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning utg. av *Gunnar Wetterberg.* I. Text. 1941.
26. *Ivar Lindquist.* Västgötalagens litterära bilagor. 1941.
27. *Bertil Axelson.* Das Prioritätsproblem Tertullian – Minucius Felix. 1941.
28. *K. G. Ljunggren.* Almanackorna och det svenska ordförrådet. 1944.
29. *Bertil Axelson.* Unpoetische Wörter. Ein Beitrag zur Kenntnis der lateinischen Dichtersprache. 1945.
30. *Per Wieselgren.* Neli Suecani. Ett bröllopsbesvär från sjuttonhundratalet. 1946.
31. *Torsten Dahlberg.* Zwei unberücksichtige mittelhochdeutsche Laurin-Versionen. 1948.
32. *Fredrik Arfwidsson.* Erik Johan Mecks dagbok 1644–1699. 1948.
33. *Thede Palm.* Trädkult. Studier i germansk religionshistoria. With a summary in English. (Treeworship. Studies in Teutonic History of Religion.) 1948.

34. *Carl-Martin Edsman.* Ignis divinus. Le feu comme moyen de rajeunissement et d'immortalité: contes, légendes, mythes et rites. 1949.
35. *Sven Svensson.* Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. With a summary in English. (The commercial background of the Russian attack on the Livonian state in 1558. A study on the origins of Russian imperialism.) 1951.
36. *Erik Rooth.* Viktor Rydbergs Faustöversättning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die Faustübersetzung Viktor Rydbergs.) 1951.
37. *Sture M. Waller.* Åbomötet 1812 och de svenska krigsrustningarnas inställande. Avec un résumé en français. (La conférence à Åbo en 1812 et la cessation de l'armement suédois.) 1951.
38. *Hugo Yrwing.* Maktkampen mellan Valdemar och Magnus Birgersson 1275–1281. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Machtkampf zwischen Valdemar und Magnus Birgersson 1275–1281.) 1952.
39. *A. Thomson,* Studier i frihetstidens prästvalslagstiftning. 1951.
40. *Sam. Cavallin.* Vitae Sanctorum Honorati et Hilaru episcoporum Arelatensium. Editio critica cum indice verborum completo. 1952.
41. *Sven A. Nilsson.* Kampen om de adliga privilegierna 1526–1594. Mit deutscher Zusammenfassung. (Der Kampf um die Adelsprivilegien 1526–1594.) 1952.
42. *Arthur Peetre.* Sko klosters medeltida jordeböcker. Med kommentarer. 1953.
43. *Carl Fehrman.* Kyrkogårdsromantik. Studier i engelsk och svensk 1700-talsdiktning. With a summary in English. (Romantic churchyard poetry. Studies in 18th century English and Swedish literature.) 1954.
44. *Gerhard Bendz.* Emendationen zu Caelius Aurelianus. 1954.
45. *Hugo Yrwing.* Kungamordet i Finderup. Nordiska förvecklingar under senare delen av Erik Klippings regering. With a summary in English. (The regicide at Finderup. Politic complications in Scandinavia during the later part of the reign of Erik Klipping.) 1954.
46. *Nils Gösta Sandblad.* Manet. Three Studies in Artistic Conception. 1954.
47. *Sven Edlund.* Undersökningar rörande Kalmarprovets prognosvärde beträffande underåriga elevers skolmognad. With a summary in English. (On the prognostic value of the Kalmar readiness test.) 1955.
48. *Sixten Belfrage.* Carl Carlsson Gyllenhielms litterära verksamhet. Mit deutscher Zusammenfassung. (Die literarische Tätigkeit Carl Carlsson Gyllenhielms.) 1955.
49. *Hugo Yrwing.* Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527. Mit deutscher Zusammernfassung. (Gustav Wasa, die Krönungsfrage und der Reichstag zu Wästerås 1527.) 1956.
50. *Pietro Belloni e Hans Nilsson-Ehle.* Voci romanesche. Aggiunte e commenti al vocabolario romanesco Chiappini-Rolandi. 1957.
51. *Sven Edlund.* Studier rörande ordförrådsutvecklingen hos barn i skolåldern. 1957.
52. *Gunnar Westin.* Riksföreståndaren och makten. Politiska utvecklingslinjer i Sverige 1512–1517. 1957.
53. *Carl Fehrman.* Liemannen, Thanatos och Dödens ängel. Studier i 1700- och 1800-talens litterära ikonologi. 1957.

54. *Göran Rystad.* Kriegsnachrichten und Propaganda während des Dreissigjährigen Krieges. 1960.
55. *Gerhard Bendz.* Studien zu Caelius Aurelianus und Cassius Felix. 1964.
56. *Birgitta Odén.* Kronohandel och finanspolitik 1560–1596. 1966.
57. *Erland Lagerroth.* Selma Lagerlöfs Jerusalem, Revolutionär sekterism mot fäderneärvd bondeordning. With a summary in English. (Selma Lagerlöf's Jerusalem. Revolutionary secterianism versus the traditional peasant heritage.) 1966.
58. *Gösta Svenaeus.* Edvard Munch. Das Universum der Melancholie. 1968.
59. *Alf Önnerfors.* Die Hauptfassungen des Sigfridoffiziums. 1968.
60. *Per Wieselgren* (utgivning och kommentar). Brev till Georg Stiernhielm. 1968.
61. *Erland Lagerroth.* Svensk berättarkonst. Röda rummet, Karolinerna, Onda sagor och Sibyllan. With a translation of the last chapter concerning a method of studying works of fiction. 1968.
62. *Bernt Olsson.* Bröllops beswärs Ihugkommelse. Del I (utgivning och kommentar) 1970.
63. *Bernt Olsson.* Bröllops beswärs Ihugkommelse. Del II (en monografi). 1970.
64. *Johannes Th. Kakridis.* Homer Revisited. 1971.
65. *Jan Mogren.* Tegnérs översättningsverksamhet. 1971.
66. *Gösta Svenaeus.* Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del I (textband). 1973.
67. *Gösta Svenaeus.* Edvard Munch. Im männlichen Gehirn. Del II (bildband). 1973.
68. *Fredrik Lagerroth.* Sverige och Eidsvollsförfattningen. 1973.
69. *Bernt Olsson.* Den svenska skaldekonstens fader och andra Stiernhielmsstudier. 1974.
70. *Arthur Thomson.* Fortsatta studier i frihetstidens prästvalslagstiftning 1731–1739. 1974.
71. *Rolf Lindborg.* Giovanni Pico della Mirandola, Om människans värdighet. Med några kapitel om humanism och mystik och naturfilosofi under renässansen. 1974.
72. *Ulf Sjödell.* Infödda svenska män av ridderskapet och adeln. Kring ett tema i Sveriges inre historia under 1500- och 1600-talen. 1976.
73. *Louise Vinge.* Morgonrodnadens stridsmän. Epokbildningen som motiv i svensk romantik 1807–1821. 1978.
74. *Hans Jonsson.* The Laryngeal Theory. 1978.
75. *Ulf Sjödell.* Historiker inför Kalmarunionen. 1981.
76. *Alf Lombard & Constantin Gâdei.* Dictionnaire morphologique de la langue roumaine. 1982.
77. *Gunnar Sjögren.* Hamlet the Dane. 1983.
78. *Gillis Kristensson.* A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: The West Midland Counties. 1987.
79. *Ivar Lindquist.* Religiösa runtexter III. Kvinneby-amuletten. Ett tydningsförslag efter författarens efterlämnade manuskript utgivet av *Gösta Holm.* 1987.
80. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's Treatise on "Apostemes", Part 1. Text. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner.* 1988.

81. *Maturin Cordier.* De corrupti sermonis emendatione. Rédaction Anvers 1540. Texte et commentaire linguistique par *Leena Löfstedt et Bengt Löfstedt.* 1989.
82. The Middle English Translation of Guy de Chauliac's treatise on "Apostemes". Part II. Introduction, Notes, Glossary, Marginalia, and Latin Appendix. Book II of the Great Surgery. Edited from MS. New York Academy of Medicine 12 and related MSS by *Björn Wallner.* 1989.
83. *Sture Hast.* Samuel Schultze och hans Svenskt Lexicon. 1990.
84. *Johan Cederlund.* Ritmästarna vid Lunds universitet. 1990.
85. A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century. Vol. 1. Ed. by Sigurd Kroon et al. 1993.
86. *Waldemar Sundberg.* KUSHTA. A Monograph on a Principal Word in Mandaean Texts. II. The Ascending Soul. 1994.
87. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part 1. Text. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner.* 1995.
88. *Gillis Kristensson.* A Survey of Middle English Dialects 1290–1350: the East Midland Counties. 1995.
89. An Interpolated Middle English Version of the Anatomy of Guy de Chauliac. Part II. Introduction, Notes, Glossary. Edited from Glasgow University Library, Hunter MS 95 by *Björn Wallner.* 1996.
90. Diego Valadés, Catholicae Assertiones von *Bengt Löfstedt* und *Scott Talkovic.* 1998.
91. *Thomas Rydén,* Det anglosaxiska köpenhamnsevangeliet. Det Kongelige bibliotek. Gl. Kongl. Saml. 102 o. 2001.
92. *Mats Roslund,* Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300. 2001.
93. *Gillis Kristensson,* A survey of Middle English dialects 1290–1350. I Vowels (except diphtongs). 2001.
94. *Gillis Kristensson,* A survey of Middle English dialects 1290–1350: the Southern Counties. Diphtongs and Consonants. 2002.
95. *Hans Jonsson,* Metaforen som semantisk händelse. 2003.

Skånsk senmedeltid och renässans

Skriftserie utgiven av Vetenskapssocieteten i Lund

1. *Gösta Johannesson.* Den skånska kyrkan och reformationen. With a summary in English. (The Scanian church and the reformation.) 1947. Kan erhållas inb. i hfr bd.
2. *Nils Gösta Sandblad.* Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. With a summary in English. (Scanian town planning and town architecture prior to 1658.) 1949. Kan erhållas inb. i hfr bd.
3. *Karl E. Hansson.* Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. With a summary in English. (Peder Winstrup, Bishop of Lund, up to 1658.) Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658–1679. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.
4. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder.* Lunds stifts landebok. Första delen: Nuvarande Malmöhus län. 1950. Kan erhållas inb. i hfr bd.

5. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder.* Lunds stifts landebok. Andra delen: Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952. Kan erhålls inb. i hfr bd.
6. *K. G. Ljunggren* och *Bertil Ejder.* Lunds stifts landebok. Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965. Kan erhållas inb. i hfr bd.
7. *Gösta Johannesson.* Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953. Kan erhållas inb. i hfr bd.
8. *Wilhelm Norlind.* Tycho Brahe. En levnadsteckning. Mit deutscher Zusammenfassung. (Tycho Brahe. Eine Biographie. Mit neuen Beiträgen zu seinem Leben und Werk.) 1970.
9. *Salomon Kraft.* Tre senmedeltida godsorganisationer. Mit deutscher Zusammenfassung. (Drei Gutsorganisationen in der ostdänischen Provinz Schonen am Ende des Mittelalters.) 1971.
10. *Knut Knutsson* och *Göte Paulsson.* Dalby Kloster intäktsbok 1530–1531. 1983.
11. *Sten Skansjö.* Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. 1983.
12. *Per Ingesman.* Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen. 1990.
13. Bjersjöholm. Gods och slott. Av *Sölve Johansson m.fl.* 1992.
14. *Lena Liepe.* Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv. 1995.
15. *Lena Liepe.* Den medeltida träskulpturen i Skåne. En bilddokumentation. 1995.
16. *Bertil Ejder* och *Thorsten Andersson.* Kristianstads Rådstugubok 1616–1637. Rådhusrättens äldsta protokoll. 1998.
17. Glimmingehus 500 år. Tretton texter redigerade av *Sten Åke Nilsson* under medverkan av *Annette Landen.* 1999.
18. *Ola Svensson.* Helsingborgs län. Räkenskaper 1582/83. Jordebok 1583–84. Extra skattemantalslängd 1584. 2001.
19. Da Østdanmark blev Skåne. *Karl-Erik Frandsen* och *Jens Christian Vesterskov Johansen (*red.). Utgiven i samarbete med Skippershoved. 2004.
20. *Thorsten Andersson, Bertil Ejder* m.fl. Kristianstads rådstugubok 1617–1637. Registerdelen. 2004.
21. Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm. Utgiven och kommenterad av *Sten Skansjö och Birgitta Tuvestrand*. 2007.

Årsbok 1920–2006

Årsbok 1946 innehåller register för årgångarna 1920–1945, årsbok 1970 för 1946–1969.

Artikelförfattare

Krister Thelin, jurist och domare vid FN:s krigsförbrytartribunal för forna Jugoslavien i Haag. Han har ägnat sig åt konstitutionell rätt och den rättsliga problematiken med anknytning till det forna Jugoslavien.

Erik Hedling, professor i litteraturvetenskap med inriktning mot film och medier vid Lunds universitet. För närvarande leder han forskningsprojektet ”Filmen och den svenska välfärdsstaten” i vilket han själv arbetar på studien *Ingmar Bergman and the Swedish Model Welfare State*.

Martin Wiklund, fil. dr i historia, disputerade 2006 på avhandlingen *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*. F.n. är han verksam vid historiska institutionen i Lund, där han har inlett ett nytt forskningsprojekt med rubriken ”Historia som domstol”.

Maria Småberg , fil. dr i historia och verksam vid historiska institutionen samt inom freds- och konfliktvetenskap vid Lunds universitet. Hon disputerade hösten 2005 på avhandlingen *Ambivalent Friendship. Anglican Conflict Handling and Education for Peace in Jerusalem 1920–1948*. Hon forskar nu om Alma Johansson, en svensk missionärskvinna som bevittnade massakern på armenierna 1915.

Erland Lagerroth, docent i litteraturvetenskap och f. d. universitetslektor vid Lunds universitet. Han har i sin senare forskning intresserat sig för ny vetenskap i förhållande till romanens fiktiva värld. En uppsats om filosofen Ken Wilber har tidigare publicerats i denna årsbok.

Lars-Eric Jönsson, docent och forskarassistent vid etnologiska institutionen vid Lunds universitet. Han disputerade 1998 med arbetet ”Det terapeutiska rummet” och belyser förhållandet rum och kropp i svensk anstaltsbunden sinnessjukvård 1850–1970. Han har också arbetat med kulturminnesvård och som kulturskribent.

Tobias Lund, doktorand i musikvetenskap och Vetenskapssocietetens stipendiat. Hans avhandling handlar om några tidiga sångtonsättningar av Franz Schubert, som i senare tider ofta avfärdats som omogna ungdomsverk och hur de kan ha uppfattats i sitt första idéhistoriska sammanhang.

Antonio Lima-de-Faria är professor emeritus i genetik vid Lunds universitet.